

3.3.1 Number of paper published per teacher in the journals notified on UGC care list during the last five year									
Sr. No.	Title of paper	Name of the Author	Department of the Teacher	Name of Journal	Year of Publication	ISBN/ ISSN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journals/ Digital object Identifier (DOI) Number		
							Link to website of the Journal	Link to article/paper/ abstract of the article	Is it listed in UGC care list
2018-19									
1	अष्टपैलू लोकनेते अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान - एक ऐतिहासिक अभ्यास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	प्रभोधशिल्पी अण्णाभाऊ साठे	2019-20	978-93-87322-93-6			-
2019-20									
1	Effect of Federalism on the Problems of Mango Growers: A Case Study of Rajapur Taluka, Ratnagiri District	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	TALK	2019-20	978-81-925027-4-8			Yes
2	Post COVID- 19 and Educational Sector in India: Analytical Study	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोधपत्रिका- विद्यावार्ता	2019-20	2319-9318			-
3	Role of LIC in Economic Development of Rajapur Taluka	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	Current Trends in Humanities & Commerce	2019-20	978-81-951099-0-6			Yes

4	Studies of Entrepreneurship Development in India	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	Studies in Indian Place Names	2019-20	2394-3114			Yes
5	Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	2019-20	2349-638X			Yes
6	Post COVID- 19: Challenges before Indian Economy	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोधपत्रिका- विद्यावार्ता	2019-20	2319-9318			-
7	Opportunities and Challenges of Women Entrepreneurship in India: A Case Study	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	Studies in Indian Place Names	2019-20	2394-3114			Yes
8	Mobile Banking: Hurdles and Remedies	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	Current Trends in Humanities & Commerce	2019-20	978-81-951099-0-6			Yes
9	Impact of Federal Structure on Management of Fishery towards Women Empowerment in Sindhudurg District (M.S.) as Compared to Goa State: Emperical Study	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	TALK	2019-20	978-81-925027-4-8			Yes

10	Study of Effect of Migration on the Development of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg District: Emperical Study	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	2019-20	2349-638X			Yes
11	लोक राज्याचे पुरस्कर्ते - अण्णाभाऊ साठे	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	लोकप्रभोधनकार अण्णाभाऊ साठे	2019-20				-
12	पर्यावरण समस्या आणि सुरक्षा	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	हवामान बदल एक जागतिक पर्यावरणीय समस्या: संघटना, धोरण आणि अंमलबजावणी	2019-20				-
13	एकविसाव्या शतकातील समाज जीवन व मराठी साहित्य	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Knowledge Resonance- A Half yearly peer reviewed research journal	2021-22	2231-1629			Yes
14	प्रतिभावंत साहित्यिकाचा प्रवास: माझा रशियाचा प्रवास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	लोकप्रभोधनकार अण्णाभाऊ साठे	2019-20				-
15	Well Water Comparison of Coastal Region Near Devgad Taluka, Sindhudurg District	Asst. Prof. Ugale N. N.	Zoology	Conservation of Wild Taxa: Present Scenario	2019-20	978-81-926339-06			Yes

2020-21									
1	Weed Species Diversity of Kharepatan Village and Its Nearby Area	Asst. Prof. Natekar P. D.	Botany	Plantica- Planta Research Book Series	2020-21	978-81-953419-4-8			Yes
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार व कार्य.	Asst. Prof. Panchal M. V.	Commerce	Peer-Reviewed Book Chapter Aadhar Publications New	2020-21	2278-9308			-
3	मंडल आयोगाबाबत लोकनेते गोपीनाथ मुंडे यांची भूमिका - एक चिकित्सक अभ्यास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोधपत्रिका- विद्यावार्ता	2020-21	2319- 9318			-
4	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा-एक अभ्यास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	Peer- Reviewed Book Chapter Aadhar Publications New	2020-21	2278-9308			Yes
5	भारतातील स्त्री समाजसुधारक पंडीता रमावई यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान- एक अभ्यास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	रणक्रांती मल्टीडिसेप्लिनरी रिसर्च जरनल व्हॉल्यूम -VI	2020-21	2454-8731			Yes

6	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची विचारसरणी	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	B. Aadhar Peer Reviewed Indexed Multidisciplinary Interanational Research Journal	2020-21	2278-9308			Yes
7	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Scholarly research journal for Interdisciplinary studies	2020-21	2319-4766			Yes
2021-22									
1	Review of Ethnofloristic Diversity of Kharepatan Village, Sindhudurg	Asst. Prof. Nalawade P. S.	Botany	Research Journal of Life Sciences, Bioinformatics, Pharmaceutical and Chemical Science	2021-22	2454-6348			Yes
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलाविषयक दृष्टिकोन व कार्य.	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Peer- Reviewed Book Chapter Aadhar Publications New	2021-22	2278-9308			Yes
3	अहिल्याबाई होलकर का सामाजिक योगदान	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	भारतीय योद्धा	2021-22				-

4	भारतातील भाषेची समस्या	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	आम्ही भारतीय नागरिक	2021-22				
5	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies	2021-22	2319-4766			Yes
6	कोविड १९ चा विविध क्षेत्रावर, मानवी जीवनावर झालेला परिणाम	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies	2021-22	2319-4766			Yes
2022-23									
1	Nil	-	-	-	-	-	-	-	-

[Signature]
PRINCIPAL

Arts, Commerce & Science College, Kharepatan
A/p. Kharepatan, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg

✓
2019-20

A Compilation of Research Papers in Multidisciplinary subjects
Silver Jubilee Year 2019-20 Special Book Issue

TALK

(Teachers Academy for Liberal Knowledge)

Editors

Mr. Abhijit P. Mahale

Assistant Professor of Accountancy

Dr. Milan N. Walavalkar

Assistant Professor of Economics

Raosaheb Gogate College of Commerce and Smt. Saraswatibai Ganshet Walke College
of Arts, Banda, Dist- Sindhudurg (Maharashtra) India. (Permanently Affiliated to
University of Mumbai and NAAC 3rd cycle Reaccredited B+ CGPA 2.73)

Views and Opinions expressed in this book are of the sole individual authors. The publisher neither undertakes responsibility of any views, opinions, data and information given by the authors nor it guarantees the authenticity, validity, accuracy or source of information. No part, sections, titles, designs, information of whatsoever nature in this book should be copied, extracted, reproduced for any purpose in any form without prior permission of the publishing organisation

Edit Committee

Mr. Abhijit P. Mahale, Editor

Shri. Anil A. Shirke, Librarian

Dr. M. N. Walavalkar, Asst. Professor in Economics (Joint Editor)

Dr. Govind. G. Kajrekar, Associate Professor in Marathi Lit. (Principal- Member)

Shri. Anil A. Shirke, (Librarian- Member)

Published in June 2020

Principal,

**Raosaheb Gogate College of Commerce and
Smt. Saraswatibai Ganshet Walke College of Arts,
Banda, District- Sindhudurg (Maharashtra), 416511
Ph no.02363-270316**

Website : www.gogatewalkecollege.com

Email : gogate_walke@rediffmail.com

All copy rights reserved by the publisher.

Printed by

**Bharati Mudranalay,
Kolhapur, Maharashtra**

Price : 150/-

ISBN : 978-81-925027-4-8

ISBN 978-81-925027-4-8

9 788192 502748 >

Contents

	Title	Author Name	P.No.
•	Editorial		5
1.	Comparative Accounting Study of Old and New Pension Schemes of Primary Teachers in Konkan Region (Sawantwadi Taluka)	Mr. Vasudev Govind Barve	7
2.	Welfare Policies	Prin. Dr. Shrirang Mandale	11
3.	Impact of Federal Structure on Management of Fishery Towards Women Empowerment in Sindhudurg District (M. S.) as compared to Goa State: Empirical Study	Prof. Mugdha Atul Kamat	16
4.	Comparative Study of Impact of Government Welfare Schemes: with Special Reference to Ratnagiri	Dr. Rama Achuta Sartape	27
5.	Effect of Federalism on the Problems of Mango Growers: A Case Study of Rajapur Taluka (Ratnagiri District)	Prof. Vaseem H. Sayyed (Haseena)	35
6.	Micro, Small & Medium Enterprises Challenge & Opportunities	Shri. Sandesh Suryakant Sawant	43
7.	A Study Role Of District Planning In Socio - Economic Development In Rural Area	Miss. Rupali Dhondur Mane	50
8.	Role of Library And Information Centre in Socio-economic Development	Mr. Anil Ananda Shirke	56
9.	सिंधुदुर्ग जिल्हा स्थानिक संस्थांचे राजकारण आणि बदलते प्रवाह	प्रा. किशोर कल्लापा म्हेत्री	61
10.	भारतातील शेती संकट - कारणे आणि उपाय	प्रा. डॉ. डी. व्ही. हारगिले	65
11.	जलव्यवस्थापनातून शाश्वत शेती विकास	डॉ. एस्. पी. तेरसे	67
12.	रोजगार हमी योजना व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील फळझाड लागवड कार्यक्रम	प्रा.नीलम देवेंद्र धुरी	70
13.	सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील रबर उत्पादन : व्यष्टी अध्ययन (उत्पादनाचा चिकित्सक अभ्यास)	प्रा. एस. एस. पाटील प्रा. टी.व्ही.कांबळे	80
14.	शाश्वत अन्न सुरक्षिततेसाठी शाश्वत शेती	प्रा. डॉ. एम. आर. खोत	85

Effect of Federalism on the Problems of Mango Growers: A Case Study of Rajapur Taluka (Ratnagiri District)

Prof. Vaseem H. Sayyed (Haseena),

Commerce Department, Arts, Commerce and Science College, Kharepatan,

A/p. Kharepatan, Tal-Kankavli, Dist-Sindhudurg.

Mobile:-79 72 06 33 62 / 89 75 63 73 17.

Email id:-vaseemahsaas19830201@gmail.com.

Abstract :

This paper aims to study effect of Federalism on problems of mango growers in Rajapur taluka and find out the problems and provide solution to mango growers. Konkan region played most important role for mango cultivating. Rajapur is a part of Konkan which is located in Ratnagiri district. Rajapur taluka has about 12 to 15 varieties out of 03 to 05 varieties accepted as commercially well established. Alphonso mango is also an important fruit of Rajapur therefore having ample opportunities to development of their mango business but mangoes farmers facing various problems related with marketing. Marketing of alphonso in Rajapur taluka is not regulated by government. The federalism has grateful for Indian development but due to natural, regional and demographical barriers, it couldn't effective to solve problems of mango growers.

Researcher has find out following problems.

- 1. Finance and Marketing, Lack of Knowledge, Less interested in organic agriculture, Lack of necessary infrastructure, Lack of cooperative effort amongst farming community*
- 2. Lack of integration of all the activities starting from farm gate till final consumers because of ill functioning of the government departments / nodal bodies / institutions with no clear direction and goals.*

Researcher has given following suggestions

- 1. Research and training center should be started by government departments / nodal bodies / institutions, must required regulated market by government, mango processing unit should be established.*
- 2. Government assists to mango farmer to improve their production for export.*

Key Word : Mango, Infrastructure, Goals, Research

Introduction :

आम्र नंदनवर्नीच विभूषण । श्रेष्ठ हिंद फळांतिल हें फळ ॥
मधुर अन्य फळें जरि पक्क । मधुर आम्र जरी न परिपक्क ॥

Mango is known as "Kokancha Raja"

Mango (*Mangifera indica* L.) is one of the most important commercial fruit crops of the tropical and sub tropical regions of the Rajapur taluka. It is considered as one of the best fruits in the world due to its excellent flavor, beautiful color attractive fragrance and delicious test. Mango thrives well in both tropical and sub - tropical climate. Rajapur taluk of Ratnagiri district is having favorable environment for mango cultivation. The mango is the cash crop. Many peoples from the Rajapur taluka are engaged in mango production, marketing and distribution in large and small scale. Due to some unavoidable cause mango farmer is not ready to accept challenges of national and international market. Therefore many mango growers accepted direct selling also selling by intermediaries. But in large scale mango farmers ease to accepted indirect selling process by intermediaries i.e. agent, middleman etc. hence Many of the farmers are selling their mangoes to agents at lower cost. Agents and middlemen are getting more profits and farmers are getting very less price for their product. This papers main aims to highlight the problems faced by mango growers, in particular, small mango growers, medium mango growers and large mango growers in the Rajapur taluka Ratnagiri district and provided possible recommendations to overcome the problems.

History :

The cultivation of mango in India is as old as 4,000 years reported by de Candolle

(1883) on the basis of writings by subsequent botanists to 6000 years (Hill, 1952). Its prominence in Hindu mythology and religious observances leaves no doubt about its antiquity (Hill, 1952). In Ramayana (by Valmiki), mango fruit and trees are described at many places. Economic importance of mango in ancient times is suggested by one of the Sanskrit names, am, as an alternative meaning of provisions of victuals. There are frequent discoveries of mango in archaeology- the most outstanding being the one in sculpture on the Stupa of Bharhut dating back to ~110 BC. It is known in India from ancient times, as is evident from its reference in the early Sanskrit texts as Aamra, choot, rasaaland saurabha. The mango trees play sacred role in India. It is a symbol of love and people believe that the mango tree can fulfill our wishes.

Importance :

Mango (*Mangifera indica* Linn) is the most important fruit of India and is known as "King of fruits". The fruit is cultivated in the largest area i.e. 2,312 thousand ha and the production is around 15.03 million tons, contributing 40.48% of the total world production of mango. The main mango producing states in India are Uttar Pradesh (23.86%), Andhra Pradesh (22.14%), Karnataka (11.71%), Bihar (8.79%), Gujarat (6.00%) and Tamil Nadu (5.09%). Total export of mangoes from India is 59.22 thousand tons, valuing Rs. 162.92 crores during 2010-11. India exports mango to over 40 countries worldwide. The major importing countries of India's Mangoes during the period of 2010-11 were UAE (61.79%), Bangladesh (11.41%), UK (8.92%), Saudi Arabia (3.79%), Kuwait (2.32%), and Bahrain (2.19%) respectively.

World Scenario

Mango covers an area of 4946 thousand ha with a production of 37.12 million tons in the world during the year of 2010. India occupies top position among mango growing countries of the world and produces 40.48% of the total world mango production. China and Thailand stood at second and third position among mango

producing countries in the world with 4,366 and 2,551 thousand tons respectively. The other major mango producing countries in the world during 2010 were Thailand (2550 thousand tons), Pakistan (1784 thousand tones), Mexico (1633 thousand tones) and Indonesia (1314 thousand tones) respectively. The details are given below in the table.

Table No-1
Major producing Countries of Mango in the world

COUNTRY	AREA (⁰⁰⁰ ha)	PRODUCTION (⁰⁰⁰ tons)	PRODUCTIVITY (tons/ha)	%age SHARE IN WORLD TOTAL PRODUCTION
India	2312.30	15026.70	6.50	40.48
China	465.337	4351.29	9.35	11.72
Thailand	311.048	2550.60	8.20	6.87
Pakistan	173.7	1845.50	10.62	4.97
Mexico	174.97	1632.65	9.33	4.40
Indonesia	131.674	1287.29	9.78	3.47
Brazil	75.111	1188.91	15.83	3.20
Bangladesh	170.8	1047.85	6.13	2.82
Philippines	189.437	825.68	4.36	2.22
Nigeria	114.9	790.20	6.88	2.13
Other Countries	827.04	6578.07	7.95	17.72
World	4946.314	37124.74	7.51	

(Source : FAO)

Indian Mango Export Data :

India is the home of more than 1000 varieties of Mangoes. As per the mango export business plan, there are near about 30 varieties of mangoes which are grown commercially for export business including Totapuri, Alphonso, Dashehri, Kesar etc. Totapuri mangoes are the most exported

mango of India with the value of USD 19504972 from January to April 2017. India has exported pulp mangoes of Totapuri with 27% of value from the total's mango export value. Alphonso mango export value is USD 14081737 and stood second in the list.

Table No-2

Variety of Mango	Export value in USD in 2017
Totapuri	19273809
Alphonso	14081737
Kesar Mango	4826395
Badami	1699190
Banganapalli	549835
Rajapuri	130788
Green Mango	127381

• Indian Scenario

Mango is grown almost in all the states of India. Uttar Pradesh tops the list of mango producing states. Other major producing states are Andhra Pradesh, Maharashtra, Karnataka, Bihar and Gujarat. Rest of the states has quite less production.

The Ratnagiri district is especially famous for mangoes. More than 65,000 acres of land is under mango cultivation, and the biggest production of Alphonso mangoes in India is in Ratnagiri. Rajapur is a part of this district in Konkan region.

Federalism in India :

Federal Structure in India:

A federal system of Government is one that divides the powers of Government between the National (federal) government and State and local governments. The Constitution of the United States established the federal system, also known as federalism. The Constitution of India establishes a federal structure to the Indian Government declaring it to be a 'Union of States'. Part XI of the Indian constitution specifies the distribution of legislative, administrative and executive powers between the Central Government and the States of India.

Objectives :

1. To study the effect of federalism on mango growers in Rajapur taluka of Ratnagiri district (Maharashtra State)
2. To study production pattern of mango in Rajapur taluka.
3. To study problems and prospects of mango growers in Rajapur taluka of Ratnagiri district.

Literature Review :

- Barsha Sarkar, Subham Mondal and Debabrata Basu (2018) studied "Problems and Prospects of Mango Growers of Nadia District West Bengal". India has about 1110 varieties and 20 varieties are now accepted as commercially well established. Mango is also an important fruit of west Bengal. By this paper The suggestion emanated from the discussion with farmers were planting of high-yielding, regular bearing improved varieties, regular application of nutrients per recommendation, regular surveillance for control of pest and diseases, improvement of irrigation and drainage system, replacement of old plant with young one.
- Purushottam Bung (2015) studied "Challenges facing mango cultivators of India and the feasible solutions". is

according Despite all this mango cultivators of India are facing grave challenges including; very small land holdings, non-availability of quality seedlings / saplings, huge post-harvest loss due to dearth of infrastructure, middle men menace, lack of support by the concerned nodal bodies, lack of cooperative effort, poor profitability of the cultivation activity, etc.

- M. A. Matin, M. A. Baset, Q. M. Alam, R. Karim M. R. Hasan (2008) studied "Mango marketing system in selected areas of Bangladesh". This study was carried out to identify the most efficient and suitable marketing channels of mango in some selected areas of Bangladesh.
- Deependra Yadav and SP Singh (2017) studied "Mango: History origin and distribution". The researcher stated the cultivation of mango in India is as old as 4,000 to 6000 years. Hsüan-tsang appears to be the first person to bring the mango to the notice of people outside India. Historical records and palaeo- botanical evidences provide ample proof about its origin in the Indo-Burma-Malay region.

Research Methodology :

Profile of Rajapur Taluka :

Rajapur town situated on the banks of river Arjuna is 15 miles from the sea and 30 miles from Ratnagiri. It was the safest harbor and also a huge warehouse during the British period. There are many interesting places in Rajapur taluka such as the dense forests, the kokani wadis in the greenery, Dhutpapeshwar temple, the famous Ganga of Rajapur, all the beautiful waterfalls and the hot water springs near Unhale. Now days, Rajapur is becoming famous for the pre-historic Rock Carvings

found here on the lateritic plateaus. Total area of Rajapur taluka is 1,19,917.50 hector.

Types of data :

Both primary and secondary data has been used for study.

- **Primary Data :** Primary data is a soul of any research work because it is collected according to objectives of research work. This data has been collected through selected respondents with help of preplanned questionnaire.
- **Secondary Data :** Secondary data is required for framing background of research paper. It has been collected from reports of Agriculture Department, Rajapur, various magazines, annual reports and websites.

Population :

Overall population of respondents (Mango Growers) in Rajapur taluka is 20,913 in 2019.

Sampling Unit :

Out of this population, 209 (1%) respondents were selected for study on random basis. These respondents were selected from various villages such as Rajapur, Kondaye, Dongar, Dasoor, Bhoo - Tervan, Nate, Sagave, Hativale, Nanar - Engalwadi, Jaitapur, Kombe, Ansure, Meethgawane, Donivade, Aadivare, etc. Data was collected through personal interview by preparing questionnaire.

Analysis and Discussion

To find out conclusions, it is necessary to analyses data in proper manner. The objective of the research is to study overall trend of mango production in Rajapur taluka, Area under mango production, problems and prospects of mango growers in Rajapur taluka. The data has been analyzed and discussed here.

Table No-3
Analysis of Area under Mango Production and Productivity of Rajapur Taluka

Year	Area Under Production (Ha)	%	Productivity (Tonne Per Ha)	%	Production (In Tonne)	%
2016-17	5067.13	28.48	2.50	30.53	12667.83	25.82
2017-18	5751.54	32.33	2.69	32.84	15471.64	31.54
2018-19	6971.22	39.19	3.00	36.63	20913.66	42.64
Total	17,789.89	100	8.19	100	49053.13	100

Source : Agriculture Department, Rajapur.

According to Agriculture Department, in 2018 – 19, area under production of mangoes is 6971.22 hector. It increased by 6.89% as compared to 2017-18. It has good sign because due to increase in area under production, production has been increased.

In 2018-19, production of Rajapur taluka is 20,913.66 tonnes. It increased by 11.1% as compared to 2017-18. If uncultivated land is brought under mango plantation, the mango production will be increased.

Table No- 4
Analysis of Problems of Mango Growers

Sr. No.	Problems	No. of Respondents (Out Of 209)	%
1	Planting and Maintaining	170	81.33
2	Assembly of mangoes	120	57.41
3	Storing	100	47.84
4	Selling	105	50.23
5	Collecting information	85	40.67
6	Finance	135	64.59

Source : Primary survey

Table No-4 indicates the problems of mango growers. The problems are about planting and maintaining, assembly of mangoes, storing, selling, and collecting information and finance.

According to primary survey, 81.33% of the respondents were found to have facing the problem of cultivation. About 57.41% are facing the problems of assembly of mangoes. About 47.84% of the

respondents have facing the problem of storage. About 50.23% of the respondents have facing the problem of selling. About 64.59% of the respondents have facing the problem of finance.

The problem of plant protection and its up keeping of plants is the basic problem. The problem of plant protection mainly arises in summer season. Pedestrians passing by put a fire by smoking and dry

grass catch the fire immediately and spread over the fire immediately and spread over the planted area and all plants burnt out by that fire. Thus the fire protection is also the serious problem. Further the plants are to be protected from wild animals as pigs or cattle. They used to destroy the small plants in search of their food. Further the plants are to be protected from various diseases of plants or various worms as t -

Mosquito, Truck Worms etc.

In Rajapur, many respondent cultivators have their mango plantations in forest area or hilly area. Therefore, they have been suffering in serious problem of assembly of mangoes. Except this Marketing, Finance, Storing and Lack of Regulated Market are the major problems of Mango Growers.

Table No-5
Analysis of Prospects of Mango Business According to Mango Growers

Sr. No.	Prospects	No. Of Respondents	%
a.	Yes	209	100
b.	No	Zero	Zero
Reasons :			
1	Good Cash Crop	115	71.77
2	Spot Payment	175	98.08
3	Less Investment	90	88.51
4	Export Earnings	35	98.56

Source : Primary survey

Table No-5 shows, the analysis of prospects of mangoes according to mango growers. According to 100% respondents of Rajapur, mango product has glorious prospects though there are various problems to be faced, at the different steps, by different functionaries.

Conclusions and Suggestions

The need of present era is to increase productivity of each crop. It is helpful to satisfy regular needs of our heavy population as well as getting foreign exchange. The aim of federalism is to reduce regional imbalances. Mango Industry will be focused to reduce regional imbalances by creating industrial development, generating employment and

so on. From this study, following conclusions are found out and suggestions are given to the development of mango industry.

1. In this study, it has found out lack of knowledge about proper plantation method, fertilizer dose etc. In intentions of before time crop the mango growers used chemicals is badly affected on productivity of mangoes. Therefore, the Government should be given proper training to mango growers. It will helpful for increasing productivity of mango.
2. The extension organization in this area needs to organize practical training program to the needy farmers about

new technology.

3. The new technology should be encouraged. The program should be set up for transfer of scientific technology to farming community by way of farmer's training.
4. The facility of advanced payment against the crop may be made available through co-operative societies to the cultivators to safeguard the interest.
5. The cultivators are satisfied with whatever they get and not aware of the efforts to be made for increasing the productivity of the plants, improve the market relations. In order to increase their income, training at the farm's level should be encouraged.

Bibliography

Books :

- Sagar, K. (2007). Maharashtra til Jilhe. Pune: K Asagar Publication.

Journals :

- Deepak Shaha (2000), 'Marketing Patterns of Grapes in Maharashtra- An Appraisal', Indian Journal of Agriculture Marketing 14(1), p 40-48.
- Manish Jain (2002), 'Horticulture : A golden revolution on the anvil', Agriculture Today, p 17-23.
- Dr. R. Hariharan (2016), 'A study on Problems in Marketing of Mangoes in Dharmapuri District', Journal of Exclusive Management Science.
- Purushottam Bung (2015), 'Challenges facing mango cultivators of India and the feasible solutions', Int. Journal of Management and Development Studies, 250-255

References :

1. <https://ratnagiritourism.in/en/industries/mango>

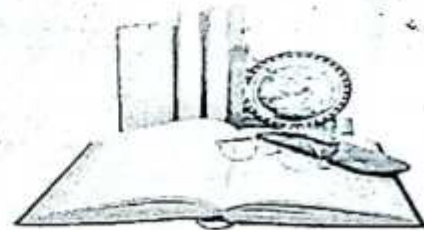
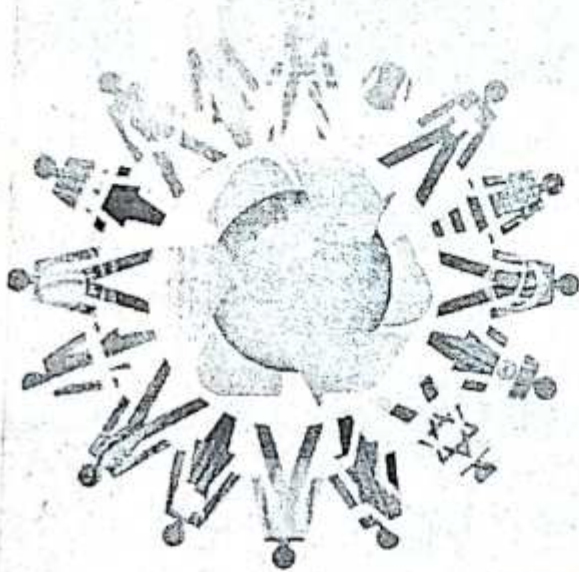
ISBN - 978-81-951099-0-6

Current Trends in Humanities & Commerce

Peer-Reviewed Book Chapter

Chief Editor : Prof. Virag.S.Gawande

Editor : Dr.Dinesh W.Nichit

2019-20

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

Index

1	Banking Regulation (Amendment) Bill, 2020: Features and Impact Principal Dr. V.A. Mane	1
2	Determinants of Foreign Direct Investment and Its Impact Growth of Indian Economy Dr. Ajaykumar M. Palwe	13
3	Importance of Stress Management Dr. Amey Vinayak Kale	20
4	Wellness – A Need Of Hour Dr. Shirish V. Topare	26
5	A Study of financial Crises of the Punjab and Maharashtra Cooperative Bank, Mumbai Dr. Sunita Hansraj Ambawade	29
6	Study of various streams of Indian Historiography Dr. Y.M. Salunke	41
7	Constitutional Prospective of women's property Rights in India: An overview Mrs. Jyosna Bhausahab Dighe	52
8	"Role of lic in economic development of rajapur taluka" Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena,	64
9	Mobile Banking: Hurdles And Remedies Mrs. Mugdha Atul Kamat	76
10	Savitribai Phule's contribution to nation building Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	90
11	E-Resources: A Revolution for Libraries Prof. Guldagad Kiran Dhondiram	95
12	A Historical Impact of Pandemic in Past and Present Dr. Pramod Rameshwar Chavan	101

13	Covid-19 Pandemic and Its Effect on Indian Women: A Study Baban Tukaramji Bhalerao	108
14	India's National Policy On Personal Law: What is and What is expected to be Dr. P. H. Pendharkar	116
15	Human Rights and Environmental Rights Mrs. Rohini S. Dhikale	156
16	(कोविड-१९) महिला नेतृत्वाचा दृष्टीकोन एक अभ्यास डॉ. किरण राजेंद्र बेलुरकर	165
17	कोरोना काळातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे	173
18	जलसाक्षरतेमध्ये महिलांची भूमिका डॉ. विद्या श्रीकृष्ण भारंबे	180
19	महाराष्ट्रातील नागरीकरण -ऐतिहासिक मागोवा डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड	188
20	दृष्टांतपाठातील आचार संहिता डॉ. प्रा. प्रवीण कारंजकर	195
21	घरगुती काम करणाऱ्या महिलांवर कोविड-१९ च्या लॉकडाऊनचा प्रभाव डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार	201
22	राज्यशास्त्र आणि स्पर्धा परीक्षा डॉ. विनोद मोरातराव मुडे	207
23	कोरोना काळातील समस्या आर्कॉने आणि उपाययोजना प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	217
✓ 24	मराठीतील ज्ञानपीठ विजेत्या साहित्यिकांचे योगदान प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई	225

25	कोव्हीड-१९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील परिणाम प्रा.डॉ.सौ. सुनिता एस.राठोड	237
26	१९६० नंतरची ग्रामीण कथा प्रा.डॉ.बाबाराव मारोती ठावरी	249
27	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा - एक अभ्यास प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे	259
28	संत एकनाथांच्या भारूडातील लोक प्रबोधन आणि नैतिक शिकवण प्रा. महेंद्र द. झलके	278
29	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा. रमेश सोनू झरेकर	285
30	संत ज्ञानेश्वर एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व प्रा. डॉ. विनोद यू.भालेराव	294

मराठीतील ज्ञानपीठ विजेत्या साहित्यिकांचे योगदान प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई

प्रस्तावना :-

शिवछत्रपतींच्या पवित्र पदस्यशाने पावन झालेल्या आपल्या महाराष्ट्राला समृद्ध असा वाग्म्य लाभला आहे. आपल्या महाराष्ट्र विविधतेने नटलेला सुजलाम सफलाम असा प्रदेश आहे. या महाराष्ट्राला संतांची फार मोठी परंपरा लाभली आहे. विविधतेने समृद्ध झालेल्या आपल्या महाराष्ट्राला संतांची फार मोठी परंपरा लाभली आहे. विविधतेने समृद्ध असलेल्या आपल्या महाराष्ट्राला साहित्याने देखील तिनकेच समृद्ध केले आहे. यामध्ये कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, एकांकिका इ. विविध साहित्यप्रकारांनी आपले मराठी साहित्यविश्व समृद्ध आहे. या साहित्यप्रकारांचे लेखन अनेक मान्यवर लेखकांनी केलेले आहे. त्यांचे साहित्य क्षेत्रातील योगदान खूप मोलाचे आहे.

भारतातील साहित्य क्षेत्रातील 'ज्ञानपीठ' हा सर्वोच्च पुरस्कार मानला जातो. विशेष म्हणजे देशातील एकूण २२ शासकीय राज भाषांपैकी चार वेळा मराठी भाषेचा गौरव करण्यात आला आहे.

१९७४ मध्ये पहिल्यांदाच मराठी कादंबरीला ज्ञानपीठ पुरस्कार देण्यात आला होता. खांडेकरांच्या 'ययाति' या कादंबरीला ज्ञानपीठ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. ही कादंबरी साहित्य क्षेत्रासाठी वरदान ठरली. या कादंबरीसाठी १९६० मध्ये साहित्य अकादमी पुरस्काराने देखील गौरविण्यात आले होते. खांडेकर यांनी 'ययाति' कादंबरीतून जीवन जगण्याचे अंतिम तथ्य काय आणि शेवटी असणारे अंतिम सत्य याचे फार सुंदर आणि मार्मिक अर्थ विपद केले आहेत.

१९८७ मध्ये वि.वा. शिरवाडकर यांनी लिहिलेल्या 'नटमन्नाड' नाटकाला ज्ञानपीठ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. शिरवाडकरांनी कुसुमाग्रज या नावाने कविता लिहिल्या आहेत. त्यांच्या कविता या मराठी भाषेचा दागिना आहेत. त्यामुळेच कुसुमाग्रज यांचा

जन्मदिन मराठी भाषा दिवस म्हणून साजरा केला जातो. 'नटगमाट' हे नाटक अजगमर नाटक ठरले आहे. या नाटकावर चित्रपटही प्रदर्शित झाला आहे.

२००३ मध्ये विंदा करंदीकर यांच्या 'अष्टदर्शने' या काव्यसंग्रहाला ज्ञानपीठ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. या काव्यसंग्रहात करंदीकरांनी सात युरोपीय आणि एक भारतीय तत्त्वज्ञ यांच्या लेखनावर आधारित ओव्या रूपात पुस्तक लिहिले आहे. विशेष म्हणजे विंदांनी ज्ञानपीठ पुरस्काराची मिळालेली रक्कम त्यांनी साने गुरुजी राष्ट्रीय स्मारकाकडे सुपूर्द केली होती. विंदांच्या रंजक आणि वैचारिक काव्यावर लोकांनी फार प्रेम केले आहे. त्यांच्या काव्यामध्ये वास्तवाची तितकीच जाणीव आहे.

२०१४ मध्ये भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'हिंदू- जगण्याची समृद्ध अडगळ' या पुस्तकाला ज्ञानपीठ पुरस्काराने गौरविण्यात आले होते. विशेष म्हणजे त्यांनी हि कादंबरी लिहिण्यापूर्वी तब्बल तीस वर्षे लेखन विश्यांनी घेतली होती. त्यांच्या 'कोसला' कादंबरीलाही वाचकांनी भरभरून पसंती दिली होती. 'देखणी' आणि 'मेलडी' हे प्रचलित कवितासंग्रह आहेत. विडार, जरिला, झूल या त्यांच्या काल्पनिक कादंबऱ्याही लोकप्रिय आहेत. त्याचबरोबर समीक्षक म्हणूनही त्यांची एक वेगळी ड्याती आहे.

आपल्या मराठी भाषेला ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळवून देणारे वि.न.खांडेकर, वि.वा.शिरवाडकर, विंदा करंदीकर व भालचंद्र नेमाडे यांच्या साहित्याचा सविस्तर आढावा मी या शोधनिबंधात पुढे घेत आहे. वि.न.खांडेकर. :

ज्यांनी मराठी साहित्याची अखंडपणे ५० वर्षे सेवा करून, मराठी भाषेचे वैभव वाढविले, ज्यांना ज्ञानपीठ पुरस्काराचा पहिला मानकरी होण्याचा बहुमान मिळाला. त्या खांडेकरांचा जन्म सांगली येथे ११ जानेवारी १८९८ रोजी संकष्टी दिवशी झाला. गणपती हे सांगलीकरांचे देवत अन् त्यात खांडेकरांचा जन्म संकष्टी चतुर्थी दिवशी झालेला, त्यामुळे

त्यांचे नाव 'गणेश' ठेवले. त्यांचे वडील आत्मारामपंत हे सांगली संस्थानात मुन्सफ होते. खांडेकर लहानपणापासून हुशार तर होतेच पण त्याचबरोबर त्यांना नाटकाची खूप आवड होती. लहानपणी मित्रांना एकत्र करून छोटी-छोटी नाटके त्यांनी बसविली होती. त्यांना वाचनाचीही खूप आवड होती. याशिवाय कृष्णा नदीत पोहायला जाणे, क्रिकेट खेळणे हे त्यांचे आवडते छंद होते. नाट्यपंढरी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सांगलीने खांडेकरांच्या मनात नाट्याची आवड निर्माण केली. त्यामुळेच त्यांनी भावी आयुष्यात एक यशस्वी नाटककार बनण्याचे स्वप्न वाळगले होते. पुढे साहित्याच्या क्षेत्रात पदार्पण करताना १९२८ मध्ये त्यांनी 'रंकाचे राज्य' या नावाचे नाटकही लिहिले होते.

पुढे खांडेकर एक कादंबरीकार-कथाकार म्हणून प्रसिद्धीस आले. नाटककार बनण्याचे त्यांचे स्वप्न अपुरे राहिले अर्थात त्याचे कारण म्हणजे ते फार दिवस सांगलीत राहिले नाहीत. शिक्षणासाठी त्यांना पुढे पुण्यात अन त्यानंतर दत्तक गेल्यामुळे कोकणात जावे लागले. कोकणातील दुःख-दारिद्र्य पाहून व देशातील बदलती राजकीय व सामाजिक अवस्था पाहून त्यांना हे जीवन टिपण्यासाठी बंदिस्त नाटकांपेक्षा कादंबरीचा विशाल पट भावला व त्यामुळेच ते नाटकांकडून - कादंबरीकडे वळले. वयाच्या १० व्या वर्षी खांडेकर इंग्रजी दुसरीत असताना त्यांच्या मनावर आघात करणारी व त्यांना अकाली प्रौढ बनविणारी एक कारुण्यमय घटना घडली, ती म्हणजे त्यांच्या वडिलांना आलेला अर्धांग वायूचा झटका होय. आपल्यावर नितांत प्रेम करणाऱ्या वडिलांची विकलांग अवस्था पाहून खांडेकर दुःखी झाले, व्यथित झाले. विश्वाच्या या प्रचंड मोठ्या पोकळीत मनुष्य किती पराधीन आहे, अगतिक आहे हे त्यांना कळून चुकले. पण आलेल्या संकटाला घाबरून न जाता धैर्याने तोंड दिले पाहिजे हे मनाशी ठरवून त्यांनी वडिलांची सेवा केली. आयुष्यातील हा आघात सहन करण्याची ताकद त्यांना रामायण-महाभारत पुराण कथांतून मिळाली. त्यावेळी मिळेल तो वेळ ते वाचनात घालवू लागले. त्यामुळे त्यांना वाचनाची आवड लागली. या काळात त्यांनी अनेक नाटके, कादंबऱ्या,

कविता यांचे वाचन केले. त्यामुळे अल्प वयातच त्यांना साहित्याची गोडी लागली व साहित्याची जाणीव प्रगल्भ झाली. ही प्रगल्भता लेखनावेळी उपयुक्त ठरली.

खांडेकरांच्या सर्व कथा-कादंबऱ्यातून आपल्याला विशेषत्वाने "करुणा" दिसून येते. अनिष्ट रूढी-परंपरा विषयी चीड दिमून येते. देव दगडात नाही तर तो माणसात आहे हा विचार खांडेकरांनी अनेक ठिकाणी मांडला आहे. समाजातील विषमता हा त्यांच्या चिंतनाचा अखंड विषय बनून राहिला आहे. त्याचे कारणही त्यांच्या बालपणीच्या आयुष्यातील अनुभवातच लपले आहे. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील संघर्ष दाखविताना ते नेहमीच गरिबांची बाजू घेताना दिसतात. अर्थात पुढे मार्क्सवादाचे त्यांना आकर्षण वाटले. कोकणातील दारिद्र्य पाहून ते अस्वस्थ बनले. १३ जानेवारी १९१६ रोजी खांडेकरांच्या जीवनात एक प्रमुख स्थित्यंतर घडले. या स्थित्यंतरामुळेच खांडेकरांचा आणि कोकणाचा संबंध आला. खांडेकरांना सावंतवाडीजवळील नानेली गावच्या जमीनदार चुलत्यांनी दत्तक घेतले आणि पूर्वीचे गणेश आत्माराम खांडेकर विष्णू वामन शिरवाडकर झाले. श्रीमंत चुलत्यांना दत्तक गेल्यामुळे आपली आर्थिक कुचंबना होणार नाही व आपले शिक्षण व्यवस्थित पार पडेल असे त्यांना वाटत होते पण दत्तक वडिलांच्या पैशाविषयक रडकथा आणि पुण्यातील मलेरियाची साथ या दोन कारणांनी खांडेकर आपले कॉलेज शिक्षण अर्धवट सोडून नानेलीला परत आले.

खांडेकर पुण्याला परत आले, मात्र त्यांचे दत्तक वडिलांशी कधीच पटले नाही. त्यांची इच्छा खांडेकरांनी वकील होऊन खोऱ्याने पैसा ओढावा अशी होती तर खांडेकरांना मात्र खेड्यात जाऊन शैक्षणिक कार्य करायचे होते. शेवटी त्यांनी शिरोडा येथे शिक्षकाची नोकरी स्विकारली. १९२०-१९३८ पर्यंत तब्बल २० वर्षे ते शिरोड्याला राहिले. त्या वातावरणात ते रमले, तिथेच त्यांनी अनेक कथा-कादंबऱ्या लिहिल्या. एक लेखक म्हणून ते नावारूपाला आले. एक ध्येयवादी शिक्षक, प्रतिभावंत लेखक म्हणून सारा महाराष्ट्र त्यांना ओळखू लागला. खांडेकरांच्या कथा-

कादंबऱ्या वाचून त्यांच्या प्रतिभेचा वापर चित्रपट सृष्टीसाठी खूप चांगला होईल असा विचार करून बाबुराव पेंढारकर आणि विनायक कर्नाटकी यांनी 'हंस' पब्लिशर्सच्या कथालेखानासाठी खांडेकरांना कोल्हापूरला आणले. चित्रपटकथा लेखन, कादंबरी लेखन व प्रकृतीची तक्रार या कारणांनी खांडेकरांनी कोल्हापूरला स्थायिक होण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी छाया, ज्वाला, देवता, सुखाचा शोध, अमृत इ. अनेक चित्रपटांच्या कथा-पटकथा लिहिल्या.

खांडेकरांनी विपुल अशी साहित्य निर्मितीही केली आहे. वाडमयाचे सर्वच प्रकार त्यांनी समर्थपणे हाताळले आहेत. १९१७ पासून जवळ-जवळ १९७५ पर्यंत त्यांनी सातत्याने लिखाण केले आहे. त्यांच्या साहित्याची वर्गवारी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

- * कादंबरी - * नाटक -
- * कथासंग्रह - * रूपककथा संग्रह - * लघुनिबंध संग्रह * प्रबंध -
- माहित्यसाधना * भाषणसंग्रह - तीन संमेलने १९४७
- * समीक्षा लेखसंग्रह - * आत्मचरित्र -

खांडेकर हे जीवनवादी साहित्यिक होते. त्यांच्या सर्वच साहित्यातून तो डोकावताना दिसतो. लोकमान्यता, समाजमान्यता यापेक्षाही रसिकांनी मला आपल्या हृदयात जागा देऊ केली त्याबद्दल मी रसिकांचा अत्यंत ऋणी आहे. मी जगाचा निरोप घेण्याच्या मनस्थितीत आहे. कदाचित हे माझे शेवटचे भाषण ठरेल, हे उद्गार आहेत खांडेकरांचे १९७५ मध्ये कऱ्हाड येथे भरलेल्या ५१ व्या साहित्यसंमेलनात त्यांनी छोटेसे भाषण केले अन खरेच ते त्यांचे शेवटचे भाषण ठरले. आपल्या लेखणीने जीवनाच्या अर्थाचा विविध अंगांनी वेध घेणारा प्रतिभावंत लेखक १९७६ मध्ये काळाच्या पडद्याआड निघून गेला. पंचगंगेच्या पवित्र काठावर त्यांचा देह पंचतत्वात विलीन झाला असला तरी मनाने ते अद्यापही येथे आहेत. पुस्तकांच्या, साहित्याच्या माध्यमातून ते आपणाशी अद्यापही बोलत असतात.

वि.वा.शिरवाडकर :-

विष्णू वामन शिरवाडकर तथा कुसुमाग्रज म्हणजेच तात्यासाहेब शिरवाडकर यांचा जन्म नाशिक येथे २७ फेब्रुवारी १९१२ ला झाला. ते मराठी भाषेतील कवी, लेखक, नाटककार, कथाकार व समीक्षक होते. त्यांनी कुसुमाग्रज या टोपण नावाने कवितालेखन केले. ते आत्मनिष्ठ व समाजनिष्ठ जाणीव असणारे मराठीतील महत्त्वाचे लेखक मानले जाताना. त्यांचे वर्णन सरस्वतीच्या मंदिरातील दैदिप्यमान रत्न असे करतात. ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळविणारे ते दुसरे साहित्यिक होते. त्यांचा जन्म दिवस २७ फेब्रुवारी हा मराठी भाषा गौरव दिन म्हणून साजरा केला जातो.

मराठी अभिरुचीवर चार दशकांपेक्षा अधिक काळ प्रभाव गाजविणारे श्रेष्ठ प्रतिभावंत कवी, नाटककार, कथाकार, कादंबरीकार, लघुनिबंधकार व आस्वादक समीक्षक प्रामाणिक सामाजिक आस्था, क्रांतिकारक वृत्ती आणि शब्दकलेवरचे प्रभुत्व ही त्यांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांच्यातला सखोल सहानुभूतीने त्यांना समाजातील सर्व थरांतील वास्तवाला भिडण्यासाठी आणि पौराणिक व ऐतिहासिक व्याक्तीमत्वांमधील मानवी वृत्तीचा शोध घेण्यासाठी प्रवृत्त केले. त्यांच्यातल्या शोधक आणि चिकित्सक स्वभावाने त्यांना प्रत्यक्ष ईश्वरासंबंधी प्रश्न उपस्थित करायला आणि माणसाच्या समग्रतेचे आकलन करायला प्रवृत्त केले. मराठीतील त्यांच्या कविता तरुणांना प्रेरणा देणाऱ्या आहेत. सामाजिक अन्याय व विषमता या विषयांवर त्यांनी त्यांच्या लेखनातून कठोर टीका केली. 'साहित्यिकांनी सामाजिक बांधिलकी मानली पाहिजे' या मताचा त्यांनी पुरस्कार केला. त्यांचे 'साहित्य लौकिकातावादी आहे. एका समाजमनस्क कलावंताच्या सामाजिक चिंतनाचा आलेख त्यात उमटला आहे. कलावादाचा अतिरेक आणि सामाजिकतेचा तिरस्कार अशा द्वंदात अडकलेल्या मराठी साहित्य व्यवहारात त्यांनी समन्वय साधला आहे. ते अहंकार, अनुभव आणि आविर्भाव ही कलेची आधारभूत तत्त्वे मानतात. त्यांचा हा विचार

मेखकनापेक्ष आहे. कुसुमाग्रज क्रांती ही साहित्याची प्रेरणा मानतात. त्यामुळे साहित्याला ते विशुद्ध कला मानत नसून सामाजिक साधन मानतात. त्यांच्यामते काव्य हा माणसाच्या भोवतालच्या परिसराशी अनलेखा संवाद होय. शिरवाडकरांचे 'आनंद' हे पुस्तक काव्याचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यांनी लेखकांच्या मध्यमवर्गीय समाजापासून अलित राहण्याच्या वृत्तीवर टीका केली आहे. दुर्बोधतेला नकार दिला असून सामाजिकतेचा स्विकार केला आहे. सामाजिकतेलाच कुसुमाग्रज साहित्याचे परतत्त्व मानतात. काव्याचे श्रेष्ठत्व त्यातील कवित्वाने आणि रसित्वाने सिद्ध होते. त्याला परतत्त्वाचा स्पर्श झाल्यास अधिक श्रेयस्कर होय. त्यांच्या मते साहित्याने प्रत्यक्ष क्रांती होत नसली तरी क्रांती ही साहित्याची प्रेरणा होऊ शकते. द.दी.पुंडे म्हणतात कुसुमाग्रज नीतीची उमावणी मध्ययुगीन पाप पुण्यादि कल्पनांच्या आधारे न करता माणुसकीच्या तत्त्वावर, न्याय-अन्यायाच्या मूलगामी विचारांवर करतात.

कुसुमाग्रजांच्या साहित्य प्रवासाबरोबर माणूस म्हणून त्यांचे वेगळे व्यक्तिमत्त्व अभ्यासायच झाले तर ते अनेक पैलुनी पहावे लागेल. नाशिकमधील अनेक चळवळींचे ते प्रणेते होते. उदा. त्यांनी लोकहितवादी मंडळ १९५० मध्ये सुरू केले. नाशिकच्या प्रसिद्ध सार्वजनिक वाचनालयाचे ते १९६२ ते १९७२ पर्यंत अध्यक्ष होते. ते दशक वाचनालयाचे सुवर्णयुग म्हटले पाहिजे. सामाजिक किंवा वैयक्तिक अशा कुठल्याही प्रकल्पांना ते मार्गदर्शन करीत. कविता, नाटक, कादंबरी, कथा, लघुनिबंध इ. साहित्यप्रकार त्यांनी हाताळले आहेत ते पुढीलप्रमाणे :

* कवितासंग्रह : * निबंधसंग्रह : * नाटके * कथासंग्रह -

* कादंबरी - * आठवणीपर * एकांकिका -

* लघुनिबंध आणि इतर लेखन

साहित्यातील या भरीव कामगिरीबद्दल कुसुमाग्रजांना पुढील पुरस्कार मिळाले. उक्त पुस्तकांसाठीचे महाराष्ट्र सरकारचे पुरस्कार -

(१) मराठी माती १९६०

(२) स्वगत १९६२

- (३) हिमरेषा १९६२
 (४) नटसम्राट १९७१ तसेच साहित्य अकादमी पुरस्कार १९७१
 (५) ययाती आणि देवयानी १९६६
 (६) वीज म्हणाली धरतीला - राज्य शासन पुरस्कार १९६७
 (७) विशाखा - ज्ञानपीठ पुरस्कार
 (८) भारत सरकारचा साहित्य क्षेत्रातील योगदानाबद्दल पद्मभूषण पुरस्कार १९९१
 (९) अखिल भारतीय नाट्यपरिषदेचा 'राम गणेश गडकरी' पुरस्कार १९६५
 (१०) अंतराळातील एका तारयास 'कुसुमाग्रज' हे नाव दिलेल आहे.
 (११) १९७४ ला 'नटसम्राट' नाटकाला साहित्यसंघ पुरस्कार मिळाला.
 (१२) १९७६ मध्ये पुणे विद्यापीठाने त्यांना 'डि लिट' ही सन्माननीय पदवी प्रदान केली.
 (१३) १९८८ मध्ये संगीत नाट्यलेखन पुरस्कार मिळाला.
 * कुसुमाग्रजांना मिळालेले सन्मान -
 (१) १९६० मध्ये मुंबई मराठे ग्रंथसंग्रालयाच्या अध्यक्षपदी निवड.
 (२) १९६४ - मडगाव येथील अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष.
 (३) १९७० साली कोल्हापूर येथे भरलेल्या पहिल्या ५१ व्या मराठी नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद
 (४) १९९० साली मुंबईत भरलेल्या पहिल्या जागतिक मराठी परिषदेचे अध्यक्षपद
 (५) त्यांचा जन्मदिवस २७ फेब्रुवारी हा मराठी भाषा दिवस म्हणून साजरा केला जातो.
 वि.दा.करंदीकर:-

यांचे पूर्ण नाव गोविंद विनायक करंदीकर. त्यांचा जन्म २३ ऑगस्ट १९१८ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील धालवली या गावी

झाला. विंदा हे कोकणातील पोभुल्यांचे. तिकडचा टिणीकल कोकणी स्वभाव विंदा मध्ये उतरला होता पण विंदा कोकण पट्टीत अडकले नाहीत व वैश्विक राहिले पण कोकणची दरिद्री अवस्था हा त्यांचा चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय कायम राहिला. उच्च शिक्षण कोल्हापूर मध्ये झाल्यानंतर ते शिक्षण क्षेत्रात आले. वसवेश्वर कॉलेज - रत्नागिरी, रामनारायण रुईया महाविद्यालय मुंबई, एस.आय.ई.एस कॉलेज इ. महाविद्यालयांमध्ये ते इंग्रजी विषयाचे प्राध्यापक होते. त्याआधी ते हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातही सहभागी झाले होते. माननीय विंदानी बालकविता, विरूपिका, छंदोबद्ध काव्य, मुक्तछंद आणि लघुनिबंध असे महत्वाचे साहित्यप्रकार हाताळले. या सगळ्यात विविध प्रयोग केले. माननीय विंदानी 'स्वेदगंगा, मृदगंध, धूपद, जातक, विरूपिका, संहिता असे कवितासंग्रह तर राणीचा बाग, परी ग परी, सर्कसवाला यासारखे बालकवितासंग्रह लिहिले. १९४९ साली प्रथम प्रकाशित झालेल्या 'स्वेदगंगा' पासून विंदा चा साहित्यिक प्रवास सुरू झाला. विंदा चे पहिले काव्यवाचन आचार्य भागवत यांच्याकडे झाले. १९४९ साली पुण्यात भरलेल्या मराठी साहित्यसंमेलनातील पहिल्या जाहीर काव्यवाचनाने त्यांचा मराठी भाषिकांस परिचय झाला. मराठीतील महत्वाचे समीक्षक म्हणूनही त्यांना मान्यता मिळाली होती. लघुनिबंधकारही म्हणून ते प्रसिद्ध होते. गझल, गीत, मुक्तसुनीत, तालचित्र, विरूपिका असे जुने काव्यप्रकारही त्यांनी हाताळले.

विंदाच्या बालकविता हा त्यांचा एक वेगळाच पैलू आहे. 'एकदा काय झाले', 'सशाचे कान', 'एतू लोकांचा देश', 'परी ग परी', 'अजबखाना', 'सर्कसवाला', 'पिशीमावशी आणि तिची भुतावळ', 'अडमतडम्', 'सात एके सात', 'बागुलबोवा', हे त्यांचे बालकाव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. यातील कविता अत्यंत वेगळ्या आहेत. नाविन्यपूर्ण कल्पना आणि विनोदाची छानशी फोडणी ही त्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. 'स्पर्शाची पालवी' व 'आकाशाचा अर्थ' हे त्यांचे लघुनिबंध संग्रह

आहेत. ज्ञानेश्वरांच्या अमृतानुभवाचे अर्वाचीकरण हा त्यांचा अभिनव प्रयोग होता. स्वतःच्याच काही कवितांचा त्यांनी इंग्रजी अनुवादही केला होता. पण मा.विंदा आठवतात ते त्यांनी महाराष्ट्रभर केलेल्या काव्यवाचनामुळे. दर्जेदार मराठी कवितांना घरे मिळवून देण्याचा हा अफाट यशस्वी प्रयोग होता. काव्यवाचनाचा प्रकार फारसा रुढ नसतानाही मा.वसंत बापट, मा.मंगेश पाडगावकर आणि विंदा करंदीकर या तिघांनी काव्यवाचनाचे अनेक जाहीर कार्यक्रम केले. मा. विंदा करंदीकर यांना साहित्यक्षेत्रातील सर्वोच्च प्रतिष्ठेचा एकोणचाळीसावा ज्ञानपीठ पुरस्कार त्यांच्या "अष्टदर्शने" या साहित्यकृतीसाठी प्रदान केला गेला. ज्ञानपीठ पुरस्कारांचे ते तिसरे मानकरी ठरले. तसेच विंदाना महाराष्ट्र साहित्यपरिषद पुरस्कार, कुसुमाग्रज पुरस्कार, जनस्थान पुरस्कार असे अनेक सन्मान व पुरस्कार प्राप्त झाले होते. मा. विंदाना सर्वोच्च पातळीवरील राष्ट्रीय कवी म्हणून 'कवीर' पुरस्कार आणि 'कालिदास' पुरस्कार ही प्राप्त झाले. मार्क्स आणि गांधीवादावर अढळ निष्ठा असणाऱ्या मा. विंदानी पुरस्कारापोटी मिळालेले लक्षावधी रुपये सामाजिक संस्थाना देऊन 'देणाऱ्याने देत जाव' चा अनुभव रसिकांना दिला. मा.विंदानी 'मानवाचे अंतीगोत्र एक' हे जसे लिहिले तसे 'सर्वस्व तुजला वाहुनी', 'माझ्या घरी मी पाहुणी' अशी भावगीतेही लिहिली.

माननीय विंदाचे वैयक्तिक जीवन साधे, स्वावलंबी राहिले त्यांनी स्वातंत्र्य सैनिकांना मिळणारे वेतन पण कधी स्वीकारले नाही. काटेकोरपणाबद्दल त्यांची भूमिका नेहमी आग्रही राहिली. देता देता एक दिवस देणाऱ्याचे हात घ्यावेत, इतके देऊन टाकून हा कवी आपल्यातून निघून गेला. माननीय विंदा करंदीकर यांचे २४ मार्च २०१० रोजी निधन झाले.

विंदा करंदीकर ग्रंथसंपदा -

काव्य संग्रह, ललितलेख संग्रह, बालगीतसंग्रह व अनुवादित ग्रंथ.

भालचंद्र वनाजी नेमाडे :-

नेमाडेचा जन्म २७ मे १९३८ रोजी जळगांव जिल्ह्यातील यांगवी या गावी झाला. त्यांनी पुणे विद्यापीठातून बी.ए. पदवी घेतली तर एम.ए. पदवी मुंबई विद्यापीठातून घेतली. त्यांनी इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून १९६५ ते १९७१ या काळात नगर, धुळे, श्रीरंगाबाद मध्ये इंग्रजीचे अध्यापन केले. गोवा विद्यापीठात इंग्रजी विभागप्रमुख म्हणूनही ते कार्यरत होते. तौलनिक साहित्याभ्यास विषयाच्या प्रमुख पदावरून मुंबई विद्यापीठातून ते निवृत्त झाले.

भालचंद्र नेमाडे यांचे साहित्य -कादंबरी, कविता संग्रह आणि समीक्षा लेखन

नेमाडेच्या 'टीकास्वयंवर' या पुस्तकाला साहित्य अकादमी पुरस्कार तर हिंदू : जगण्याची समृद्ध अडगळ या पुस्तकाला जानपीठ पुरस्कार १९१४ मध्ये मिळाला. देशीवादाचे खंदे समर्थक म्हणून नेमाडे ओळखले जातात. साठोत्तरी मराठी साहित्यात सृजन शीलतेचे नवे मानदंड प्रस्थापित करणारे लेखक म्हणूनही ते ओळखले जातात. लहान मुलांचे प्राथमिक शिक्षण त्यांच्या मातृभाषेतूनच झाले पाहिजे. मातृभाषा हेच मुलांसाठी विश्वाच्या व त्यातील गुढाच्या आकलनाचे प्रवेशद्वार आहे असे मत नेमाडेंनी जीवनभर ठामपणे मांडले. साहित्यात देशीवाद आणि शिक्षणात मातृभाषा यांचे अखंडपणे समर्थ लेखणीने मराठी साहित्य समृद्ध झाले आहे, दमदार झाले आहे. समाजजीवन सुसंस्कृत बनविण्यात या लेखकांचे साहित्य अनमोल आहे. या सर्व लेखाकांप्रती आपण कृतज्ञ राहिले पाहिजे.

संदर्भ साहित्य -

- (१) संत वाडःमयाची सामाजिक फलश्रुती - गं.वा.सरदार
- (२) महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास - शं. दा. पेंडसे
- (३) मराठी वाडःमयाचा इतिहास खंड १
- (४) खांडेकर चरित्र आणि वाडःमय - मा.का.देशपांडे
- (५) वि.म.खांडेकर चरित्र - डॉ. सुनीलकुमार लवटे
- (६) सौंदर्याचे उपासक कुसुमाग्रज - संपादक नागेश कांबळे

- (७) कुसुमाग्रजांचा सामाजिक साहित्य विचार - डॉ. देवानंद सोनटण्हे
(८) विंदा करंदीकरांची कविता स्वरूप आणि समीक्षा - डॉ. शैलेश त्रिगुवन
(९) विंदाची कविता - डॉ. रमेश धोंडगे
(१०) ज्ञानपीठ पुरस्कारीत प्रतिभा नाटात्म दर्शने - प्रा. मधु पाटील
(११) भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी - किशोर सानप
(१२) भालचंद्र नेमाडे व्यक्ती विचार आणि साहित्य संपादक - विलास खोबे
बाह्य दुवे :
(१) कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान
(२) विशेष - मराठी भाषा दिवस २७ फेब्रुवारी
(३) www.Marathiworld.website
(४) महाराष्ट्र टाईम्स - सप्टेंबर २०१५

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
खारेपाटण, रा. राजापूर, प्रियदर्शनी वसाहत नं. २
ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी. ४१६२०९.

2019-20

Rayat Shikshan Sanstha's
Abasaheb Marathe Arts and New Commerce, Science College,
Rajapur (Vikhare Gothane) Dist. Ratnagiri (Maharashtra)

Department of Commerce
In Collaboration with Department Economics & IQAC

Topic: - 'Entrepreneurship Development in India: -Opportunities and Challenges.'

Date: 13th March 2020

Editorial Board -

Chief Editor - Prin. Dr. P.G. Pawar
Convener - Dr. A.V. Bhawe
Co-Ordinator - Mr. S. G. Mengal
Treasurer - Ms. N.A. R. Solkar
Organizing Secretary - Mr. G.G. Pawar

Review Board - Prin. Dr. G.B. Kalhapure

Sant dnyaneshwar College, Newasa Dist. Ahmednagar

Dr. S.S. Jadhav
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur Dist. Latur

Dr. V. V. Kakade,
Professor, Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur

Dr. A.V. Raikar,
CES College of Arts and Commerce, Salcete, Goa

Dr. A.V. Raikar,
CES College of Arts and Commerce, Salcete, Goa

Dr. S. M. Popker,
CES College of Arts and Commerce, Salcete, Goa

Dr. S. S. Suryavanshi
N.D. Patil College, Sangali

Organizing Committee -

1. Dr. B.P. Naik
2. Dr. S.D. Shaikh
3. Dr. G.D. Harale
4. Mr. K.I. Mulani
5. Mr. A.S. Mali
6. Mr. G.R. Karade
7. Mr. A. A. Londhe
8. Ms. S.K. Barge
9. Dr. N.L. Jadhav

Index

Sr. No.	Title of Articles and Authors	Page No
1.	IMPACT OF E-COMMERCE ON SOCIETY: A COMPREHENSIVE STUDY Dr. Arun Gaikwad & CMA Satish Dhokare	01-09
2.	STUDY OF PERCEPTION OF YOUTH TOWARD ENTREPRENEURSHIP WITH REFERENCE TO NASIK Dr. S. D. Nikam	10-15
3.	CHALLENGES IN ONLINE TEACHING LEARNING PROCESS Mr. Kishor Manikrao Waghmare	16-20
4.	SOCIAL ENVIRONMENT AND WOMEN ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT Dr. Babasaheb. V. Mali	21-24
5.	AN ANALYTICAL STUDY OF RURAL WOMEN ENTREPRENEURSHIP Dr. Valmik Dagadu Parhar	25-29
6.	पर्यटन क्षेत्र आणि भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा.डॉ.दिनेश यादवराव पारखे	30-35
7.	ENTREPRENEURIAL OPPORTUNITIES IN THE STATE OF GOA: A STUDY Shriraj G. Parsekar & Sunny S. Pandhre	36-40
8.	GLOBALIZATION AND ITS IMPACT ON INDIA. Dr. Arun Gaikwad & CMA Satish Dhokare	41-48
9.	IMPACT OF GST IN INDIAN ECONOMY Dr. Jyoti Kirve & Dr. J.P. Bhosale	49-51
10.	STATUS OF WOMEN ENTREPRENEURS IN INDIA Dr. Naresh Madhavi	52-54
11.	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR RURAL ENTREPRENEURSHIP IN INDIA Dr. Bhagwat Bhaurao Gadekar	55-62
12.	STARTUPS INDIA: A CONCEPTUAL STUDY Mr. Darshan A. Goankar	63-67
13.	A STUDY ON CIBA INCUBATION CENTERS AND LEVEL OF AWARENESS AMONG YOUTH IN GOA Dr. Roshan Usapkar, Miss. Ankita Shetye, Miss. Mahima Sawal	68-77
14.	A STUDY OF NEW EMERGING ENTREPRENEURSHIP IN MAHARASHTRA SPECIAL REFERENCE TO TRIBAL FOLK ARTS Mr. Bablu Gaikwad	78-86

15.	ROLE OF MARKETING IN ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT Ms., Megha J. Khairnar, Dr. D. G. Belgaonkar	87-90
16.	A STUDY ON IMPACT OF 'MAKE IN INDIA' PROGRAMME ON SELECT SECTORIAL INDICES OF INDIAN STOCK MARKET Mr. Shivam Shegde, Mr. Vasant Pednekar, Ms. Huma Makandar	91-101
17.	A CASE STUDY ON SCHEMES PROVIDED BY GOVERNMENT TO FARMERS IN GOA Dr. Roshan Usapkar, Mrs. Harischandra Tato Parab, Miss. Rakhi Ranjit Biswas	102-111
18.	START-UP INDIA CHALLENGES & OPPORTUNITIES Dr. R. A. Sartape, Sudarshan Vinayak Thakur	112-120
19.	PROBLEMS AND PROSPECTS OF ENTREPRENEURSHIP IN FISH PROCESSING UNITS IN RATNAGIRI DISTRICT Miss. Meenal Gajanan Khandake	121-128
20.	OPPORTUNITIES AND CHALLENGES OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA: A CASE STUDY Prof. Mugdha Atul Kamat	129-138
21.	ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN SOUTH KONKAN REGION OPPORTUNITIES AND CHALLENGES Dr. Bhav A.V.	139-142
22.	A STUDY OF CONCEPT OF EMPLOYEE SATISFACTION AND ITS BENEFIT TO ORGANIZATION Dr. Vivek Bhoir	143-147
23.	PROBLEMS OF RURAL ENTREPRENEURSHIP IN INDIA Prof. Shashikant Suryabhan Khemnar	148-152
24.	A STUDY OF INITIATIVES TAKEN BY INDIAN GOVERNMENT FOR GROWTH START-UPS WITH SPECIAL REFERENCE TO NASHIK CITY Dr. Suvarna Rahul Shinde, Prof. Amol A. Marathe	153-158
25.	IMPACT OF STARTUP INDIA ON ENTREPRENEURSHIP Miss. Deepa Hinge	159-163
26.	स्वयं सहाय्यता गट - महिलांच्या सबलीकरणासाठी आपेचा किरण प्रा. डॉ. चंद्रकांत बन्सी माळी	164-168
27.	STUDY OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN INDIA Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena	169-171
28.	CHALLENGES & OPPORTUNITIES OF RURAL ENTREPRENEURSHIP IN KONKAN REGION Prof. Mengal Santosh Gangaram	172-175
29.	CHALLENGES FOR RURAL WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA Dr. Jadhav N. L.	176-179

30.	ROLE OF KRISHI VIGYAN KENDRA IN ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT Gaurav G. Pawar, Anil K. Wavare	180-183
31.	AN OVERVIEW OF E-CRM IN E-BUSINESS Ms. Harsha B. Goyal	184-186
32.	TOURISM PLACE IN RAJAPUR TALUKA Dr. Harale G.D	187-192
33.	ECONOMIC AND SOCIAL IMPACT OF RAJAPUR TALUKA TOURISM Dr. Harale G.D	193-197
34.	CHALLENGES FOR RURAL WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA: A SPECIAL REFERENCE TO RURAL WOMAN OF MARATHWADA REGION Prof. Deshmukh, R. M.	198-202
35.	OPPORTUNITIES OF ENTREPRENEURSHIP IN FISHERIES SECTOR Prof. Solkar Nabeela A. Rasheed	203-207
36.	INDIAN ECONOMY WITH "MAKE IN INDIA" Prof. Shital Kalidas Barge	208-211

STUDY OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN INDIA

Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena

Commerce Department, Arts, Commerce and Science College, Kharepatan Tal. Kankavali

Abstract: -

The Entrepreneurship Development is one of the important ways of development of any country. The Entrepreneurial Development is not a recent concept that has suddenly caught the attention of the government of our nation. It has been there since the Vedic age and has continued to influence the culture and economy of our country down the ages. Today it is considered to be an important tool of development, industrialization and a solution to the perennial problem of unemployment

Key Words: entrepreneurship, industrialization, development.

Introduction

Today's century is a century of liberalization, Privatization, & globalization. All countries are engaged in development. All countries have become developed through the process of industrialization. The Entrepreneurship Development is one of the important ways of development of any country. The genesis of Indian entrepreneurship can be originated in Rigveda. It designates that entrepreneurship is born in India so old. In period before of Independence the people in India were organized in village community which was diversified by the workers containing farmers, artisans and religious priests.

Entrepreneurship in India in Post –Independence Era

After the independence in 1947, for the purpose of devising a scheme for achieving balanced growth the government came forward with the first Industrial Policy in 1968 which was revised from time to time.

The Third Five Year Plan deserves a special mention as with it the government started to provide various incentives and concessions to the potential entrepreneurs in order to establish industries in industrially potential areas to remove the regional imbalances in terms of development. Since the World War 2nd the entrepreneurs have increased at a brisk pace. The small entrepreneurship continued to be dominated by business communities though at some places new entrepreneurs too emerged. The family entrepreneurship units like the Tata, Birla etc. grew beyond the expected size. Since liberalization acted as a catalyst for growth of entrepreneurship in India, the knowledge intensive entrepreneurship in sectors like IT and biotechnology has also increased after 1991. Figures from Ministry of Corporate Affairs show that from 1980-1991, average number of companies formed each year was 14,379, while from 1992- 2000 average number of companies formed per year was 33,835. It is believed that it was liberalization that kick started the growth of entrepreneurship in India as it presented businesses in the country with new market opportunities. It also reduced the entry barriers for new entrepreneurs by reducing the regulatory measures such

as industrial licensing. However entrepreneurship could have grown much faster provided the capital market had been strengthened to support the system. Surprisingly even today the capital market is not a major source of finance for the enterprises. They rely mostly on the internal sources of fund or even debt.

Current Scenario of Entrepreneurship in India

Global Entrepreneurship is developed in the world. Global Entrepreneurship Monitor ranks to India as ninth entrepreneurial country. It is the good for Indian development. It is maximum amongst 28 countries in "Necessity based entrepreneurship", while 5th from the bottommost in "opportunity-based entrepreneurship". Research shows that opportunity-based entrepreneurs spread economic growth overall country and world also. It is evidence of development of Indian entrepreneurship. Among low- or medium-income nations, while China's promising and new entrepreneurs are most growth oriented. This is despite the tremendous high levels of potential entrepreneurial activity as perceived by the non-entrepreneurially active population in the country.

The Future of Entrepreneurship in India:

Now days, India is reached in three topmost country for investment places. Therefore with a consistently growing local market for indigenous products, supported by a reasonably efficient and transparent legal system, India could potentially emerge as one of the top 3 world economies in the world by 2020. Indian peoples considered a business as traditionally. It is basically considered on the result of natural inheritance. But risk is increased in every business in India for market and customers. Recently alternate options are available to customers. Indian entrepreneurship caught in the fancy middle class after economy was liberalized. After 1991 Indian economy reduce the administrative control and promoted private industrial sector and maximize the barriers for new business starting. In the future of India service sector should develop which is less costly and less capital intensive than traditional business or industries. Government of India should providing support to this trend. Some challenges, problems and opportunities born in entrepreneurship.

Conclusion

Entrepreneurship development is essential for economic growth and development of any nation. Entrepreneurship helps for solution of unemployment and increase the livelihood of common peoples of society. Successful entrepreneur increased industrialization in the backward area of country and minimizing the concentration of economic power in the hands of peoples. Entrepreneurial development programmes helps for reducing imbalances in various regions which will helpful for sustainable development of the country. Besides this, government should provide basic facilities like potable water, transportation, electricity to underdeveloped areas in the country.

References: -

1. T.Swetha, Dr. K. Venugopal Rao (2013), 'Entrepreneurship in India', International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research, IJSSIR, Vol. 2 (7), July (2013)
2. Mr. Arunkumar and Prof. K. KishorBabu (2018), 'An Overview of Entrepreneurship Development in India', International Journal of Management, Technology and Engineering, vol. 8 (XII) oct (2018)
3. A. Muhammed Sajjada and j. Sathyapriya (2017), 'Analyzing evolving role of entrepreneurship in india's economic development' Indian Journal of Science and Research, Vol. 14(1)
4. Sunita Sanghi & A. Srija (2016), 'Entrepreneurship Development in India-the Focus on Start-ups', LaghuUdyogSamachar
5. Amit (2014), 'Entrepreneurship development in India: role of economic growth, foreign investment and financial development, ALMA Journal of Management & Research, August 2014, Volume 8 Issue ¾.

CHALLENGES IN FRONT OF MSME'S DURING AND AFTER LOCKDOWN IN INDIA: EMPIRICAL STUDY

S. V. H. Haseena

Arts, Commerce and Science College, Khareapatan, University of Mumbai.
vascemaas19830201@gmail.com

ABSTRACT

This paper has enumerated challenges in front of MSME's during and after Lockdown in India. The Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) sector has emerged as a highly vibrant and dynamic sector of the Indian economy over the last five decades. It contributes significantly in the economic and social development of the country by fostering entrepreneurship and generating largest employment opportunities at comparatively lower capital cost, next only to agriculture. MSMEs are complementary to large industries as ancillary units and this sector contributes significantly in the inclusive industrial development of the country. COVID-19 and its immediate effect of lockdown hinder productivity of this sector because of ceasing almost economic activity and out-migration of skillful labour, that plunge small rural businessmen into poverty. Therefore, the researcher has chosen this subject for study.

The researcher has used secondary data for study. Following suggestions has given.

- Build (re-build) the ecosystem
- Think value chains and alliances
- Focus on finance
- Take order online and Deliver personally household
- Take help of experts
- Borrower-friendly loans
- Healthy relationship with clients, investors and creditors

Keywords: Micro, economy, productivity, rural.

Introduction

The Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) sector has emerged as a highly vibrant and dynamic sector of the Indian economy over the last five decades. It contributes significantly in the economic and social development of the country by fostering entrepreneurship and generating largest employment opportunities at comparatively lower capital cost, next only to agriculture. MSMEs are complementary to large industries as ancillary units and this sector contributes significantly in the inclusive industrial development of the country. The MSMEs are widening their domain across sectors of the economy, producing diverse range of products and services to meet demands of domestic as well as global markets.

Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises envisions a progressive MSME sector by promoting growth and development of the Sector, including Khadi, Village and Coir Industries, in cooperation with concerned Ministries/Departments, State Governments and other Stakeholders, through providing support to existing enterprises, adopting cutting Ministry of State for Micro, Small & Medium.

Definition of Micro, Small & Medium Enterprises

In accordance with the provision of Micro, Small & Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006 the Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) are classified as below:

Table No. -1

Manufacturing Sector:-

Enterprise Category	Investment in plant & machinery
Micro Enterprises	Does not exceed twenty five lakh rupees
Small Enterprises	More than twenty five lakh rupees but does not exceed five crore rupees
Medium Enterprises	More than five crore rupees but does not exceed ten crore rupees

Service Sector :-

Enterprise Category	Investment in plant & machinery
Micro Enterprises	Does not exceed ten lakh rupees:
Small Enterprises	More than ten lakh rupees but does not exceed two crore rupees
Medium Enterprises	More than two crore rupees but does not exceed five core rupees

Source:-www.msme.gov.in.

Importance of MSME in Indian Economy

The MSME sector is an important pillar of Indian economy as it contributes greatly to growth of Indian economy with a vast network of around 30 million units, creating employment of about 70 million, manufacturing more than 6000 products, contributing about 45% to manufacturing

output and about 40% of exports, directly and indirectly. Moreover, it is the MSME sector which can help realize the target of proposed National Manufacturing Policy of raising the share of manufacturing sector in GDP from 16% at present to 25% by the end of 2022. (Planning Commission).

Table No-2

Estimated Number of MSMEs (Activity Wise)

Activity Category	Estimated Number of Enterprises (in lakh)			Share (%)
	Rural	Urban	Total	
1	2	3	4	5
Manufacturing	114.14	82.50	196.65	31
Trade	108.71	121.64	230.35	36
Other Services	102.00	104.85	206.85	33
Electricity*	0.03	0.01	0.03	0
All	324.88	309.00	633.88	100

Source:-www.msme.gov.in

Table No-3

Distribution of Enterprises Category Wise (Numbers in lakh)

Sector	Micro	Small	Medium	Total	Share (%)
Rural	324.09	0.78	0.01	324.88	51
Urban	306.43	2.53	0.04	309.00	49
All	630.52	3.31	0.05	633.88	100

Source:-www.msme.gov.in

Table no-2 & 3 shows that 31% MSMEs were found to be engaged in manufacturing activities, while 36% were in Trade and 33% in Other Services. Again out of 633.88 estimated numbers of MSMEs, 324.88 lakh MSMEs (51.25%) were in rural area and 309 lakh MSMEs (48.75%) were in the urban areas.

COVID-19

Corona virus disease 2019 (COVID-19) is an infectious disease caused by severe acute respiratory syndrome corona virus 2 (SARS-CoV-2). First identified in December 2019 in Wuhan, China; it resulted in an ongoing pandemic. The first case may be traced back to 17 November 2019. As of 4th June 2020, more

than 6.51 million cases have been reported across 188 countries and territories, resulting in more than 386,000 deaths. More than 2.8 million people have recovered.

Symptoms of COVID-19 -

Common symptoms include fever, cough, fatigue, shortness of breath, and loss of smell and taste. While the majority of cases result in mild symptoms, some progress to acute respiratory distress syndrome (ARDS) likely precipitated by a cytokine storm, [citation needed] multi-organ failure, septic shock, and blood clots. The time from exposure to onset of symptoms is typically around five days, but may range from two to fourteen days.

Table No-4
Global Position COVID-19 At A Glance on 4th June 2020

Corona Virus Cases	65,74,585
Deaths	3,88,047 (11%)
Recovered	31,71,177 (89%)
Active Cases	30,15,361
Currently infected Patients (in mild condition)	29,61,162 (98%)
Serious	54,199 (2%)

Source :-<https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries>

Recommended Measures

Recommended measures to prevent infection include frequent hand washing, maintaining physical distance from others (especially from those with symptoms), quarantine (especially for those with symptoms), covering coughs, and keeping unwashed hands away from the face. The use of cloth face coverings such as a scarf or a bandana is recommended in public settings to minimize the risk of transmissions, with some authorities requiring their use. Medical grade facemasks such as N95 masks should only be used by healthcare workers, first responders and those who care for infected individuals.

Objectives

1. To collect knowledge about COVID-19 pandemic virus.
2. To study impact of CORONA disease on Micro, Small and Medium Enterprises in India.
3. To know the problems of MSME during and after lockdown.

Literature Survey

- Sunil Kumar, Pratibha B Thombare & Pandurang A Kale (2020), studied 'Impact of coronavirus (COVID-19) on Indian Economy'. In this study, the researchers focused on impact of COVID-19 on various sectors of Indian Economy i.e. automobile,

chemical, electronics, poultry, Foreign Trade etc.

- Maryla Maliszewska, Aaditya Mattoo Dominique van der Mensbrugghe (2020) studied 'The Potential Impact of COVID-19 on GDP and Trade'. In their report, they stated that the virus that triggered a localized shock in China is now delivering a significant global shock. This study simulates the potential impact of COVID-19 on gross domestic product and trade, using a standard global computable general equilibrium model. It models the shock as underutilization of labor and capital, an increase in international trade costs, a drop in travel services, and a redirection of demand away from activities that require proximity between people.

Research Methodology & Analysis

Every research work is done to find out conclusions. For every study, it is essential to use research method. For present study, secondary method has been used to collect data.

Secondary Data

The secondary data is important in developing a theoretical framework of research work. Secondary data has been collected from books, Journals, periodicals, articles, research papers on different websites etc.

Table No.-5
State-wise Distribution of Estimated Number of MSMEs (NSS 73rd Round)

Sr. No.	State/UT	Estimated number of enterprises (Number in lakh)			
		Micro	Small	Medium	MSME
1	Andhra Pradesh	33.74	0.13	0.00	33.87
2	Arunachal Pradesh	0.22	0.00	0.00	0.23
3	Assam	12.10	0.04	0.00	12.14
4	Bihar	34.41	0.04	0.00	34.46
5	Chhattisgarh	8.45	0.03	0.00	8.48
6	Delhi	9.25	0.11	0.00	9.36
7	Goa	0.70	0.00	0.00	0.70
8	Gujarat	32.67	0.50	0.00	33.16
9	Haryana	9.53	0.17	0.00	9.70
10	Himachal Pradesh	3.86	0.06	0.00	3.92
11	Jammu & Kashmir	7.06	0.03	0.00	7.09
12	Jharkhand	15.78	0.10	0.00	15.88
13	Karnataka	38.25	0.09	0.00	38.34
14	Kerala	23.58	0.21	0.00	23.79
15	Madhya Pradesh	26.42	0.31	0.01	26.74
16	Maharashtra	47.60	0.17	0.00	47.78
17	Manipur	1.80	0.00	0.00	1.80
18	Meghalaya	1.12	0.00	0.00	1.12
19	Mizoram	0.35	0.00	0.00	0.35
20	Nagaland	0.91	0.00	0.00	0.91
21	Odisha	19.80	0.04	0.00	19.84
22	Punjab	14.56	0.09	0.00	14.65
23	Rajasthan	26.66	0.20	0.01	26.87
24	Sikkim	0.26	0.00	0.00	0.26
25	Tamil Nadu	49.27	0.21	0.00	49.48
26	Telangana	25.94	0.10	0.01	26.05
27	Tripura	2.10	0.01	0.00	2.11
28	Uttar Pradesh	89.64	0.36	0.00	89.99
29	Uttarakhand	4.14	0.02	0.00	4.17
30	West Bengal	88.41	0.26	0.01	88.67
31	A & N Islands	0.19	0.00	0.00	0.19
32	Chandigarh	0.56	0.00	0.00	0.56
33	Dadra & Nagar Haveli	0.15	0.01	0.00	0.16
34	Daman & Diu	0.08	0.00	0.00	0.08
35	Lakshadweep	0.02	0.00	0.00	0.02
36	Puducherry	0.96	0.00	0.00	0.96
	ALL	630.52	3.31	0.05	633.88

Source:-www.msme.gov.in

This Table No.5 shows imminence value of MSME sector in Indian economy. Uttar Pradesh is topper in MSME sector i.e. 89.99 micro, small and medium enterprises in this

state, followed by West Bengal, it has 88.67 MSMEs. Though this sector is crucial in case of foreign exchange, employment and services provided to society, COVID-19 pandemic

decease has hinder its productivity by suffering from Lockdown and migration of skillful labour towards their native places. This occurs major challenge towards Indian Economy.

Impact of COVID-19 on MSME Sector

The coronavirus crisis has spelt crisis across the world as several countries now focusing on curbing the rapid spread of the virus while dealing with the economic ramifications. With governments around the world imposing lockdown and social distancing becoming the new norm, the post-pandemic world will wake up to a new trading culture. On the home grounds, the COVID-19 pandemic has battered all sectors of the economy, with the micro, small and medium enterprises (MSMEs) among the worst-hit.

Considered as the growth engine of the nation, the MSME sector accounts for 33.4% of India's manufacturing output, employing about 120 million and generating 45% of India's export. However, the pandemic outbreak and the consequent stoppage of economic activities have triggered panic across the nation, with businesses facing extinction risks. Although some business activities within the 'non-essential category' were resumed as the lockdown extended, economic activity, except for agriculture and essential activities, remains halted.

The MSME sector, the majority of which relies on day-to-day business to stay afloat, continues to be the most vulnerable owing to the lockdown and a decrease in demand. According to a survey covering 5000 MSMEs, conducted by the All India Manufacturers' Organization (AIMO) has revealed that 71% of the businesses weren't able to pay salaries in March. The survey further revealed that a whopping 43% would shut shop if panic extends beyond eight weeks. Considering the stoppage of economic activity over the past few weeks, it is unfathomable that a vast number of MSMEs will be choked, perhaps to the point of permanent closure.

Following problems are emerged in case of MSME sector during and after Lockdown.

1. Collapsing demand and access to liquidity. Demand has plunged for the businesses and entrepreneurs we support – even in commodity sectors – and some buyers are slowing payments for orders already received. MSMEs have small cash reserves, and therefore go out of business first in a liquidity shock. Businesses who trade internationally are especially vulnerable, as they depend on access to increasingly scarce US dollars to fund a variety of their costs.

2. Accessing inputs and managing inventory. MSMEs frequently source inputs from abroad, increasingly so as supply chains have become longer and more complex. For the garment companies we work with in North Africa, for instance, as orders have collapsed key inputs, such as fabrics from China, have also disappeared.

3. Managing the work environment. For manufacturing MSMEs in lockdown situations, remaining open is challenging as factory floors are not designed for social distancing. Massive outmigration from cities has meant workers have disappeared and they may be difficult to remobilize. Many countries have suspended support to farmers even as the agricultural calendar continues.

4. Policy uncertainty and disrupted supply chains. Policies are evolving fast. MSME managers often work alone and cannot create crisis teams to track changes. One of our clients reports having a shipment of fresh produce grounded at an airport because passenger air travel has stopped. Supply chain disruptions such as grounded airlines create huge liabilities.

5. Accessing emergency support: Many of the small businesses we support are on the edge of the formal economy or trade informally. They rarely draw on government support and relatively few participate in networks of government support institutions. As governments put together emergency support, reaching these companies and finding ways to help may be difficult.

With adverse outcomes looming large on the economy, government intervention and relief measures are the need of the hour to minimize the damage being caused to industry, economy

and livelihood of many. Micro, small and medium enterprises form a significant part of several sectors of the economy that require immediate attention.

Conclusions and Suggestions

Though government has taken favourable measures, it needs to think innovatively to save the sector that has been growing tremendously and contributing considerably to the economy.

Following suggestions are emerged to recover from shut down MSMEs in Indian economy.

- **Build (re-build) the ecosystem-** MSMEs need business support organizations now more than ever. Governments also need an ecosystem that can deliver much needed aid to their MSMEs. ITC's institutional strengthening team is connecting trade promotion organizations from across the world to share emerging good practices and resources for small businesses such as market information, so they can learn from each other in real time.

- **Think value chains and alliances-** Actors across entire value chains have to work together to restore trade.

- **Focus on finance-** Because few of ITC's beneficiary companies receive formal financing, they may be left out when governments and international lenders offer emergency liquidity. ITC is working with trade finance providers, regulators, guarantors, buyers, and suppliers to integrate MSMEs into affordable financing networks.

- **Take to Social Media & A Amplify Messages-** The MSME companies should take to Social Media and amplify messages to other big companies for orders also to customers, investors and creditors etc. So that it will helpful for ongoing efforts.

- **Take order online and Deliver personally household-** The MSME companies should strengthen to set up online system for getting order and deliver personally. It will helpful to develop healthy relationship with customers.

- **Take help of experts :-**

During this Lockdown period, the MSME holders should assess knowledge from experts of their field. By using this expertise knowledge, these companies should start up new innovative ideas which will helpful for strengthen business.

- **Borrower-friendly loans:-** Small businesses should be on the look-out for borrower-friendly loans rolled out by government authorities. The Reserve Bank of India had announced a number of measures which would make available 374,000 crore (US\$52 billion) to the country's financial system. Finance Minister Nirmala Sitharaman has announced some details of the Atmanirbhar Bharat Abhiyan package, to provide relief to Medium, Small and Micro Enterprises (MSMEs) in the form of an increase in credit guarantees.

The government also unveiled a 2.3 trillion cheap loans programme for farmers to prop up the rural economy.

References

Journals:

1. Sunil Kumar, Pratibha B Thombare & Pandurang A Kale (2020), 'Impact of coronavirus (COVID-19) on Indian Economy', Agriculture & Food-e-Newsletter, Volume 2 - Issue 4 - April 2020, pp. 301-302.
2. Peterson Ozili, Central Bank of Nigeria, Nigeria and Thankom Arun, University of Essex, United Kingdom (2020), 'Spillover of COVID-19: impact on the Global Economy'
3. Maryla Maliszewska, Aaditya Mattoo, Dominique van der Mensbrugghe (2020), 'The Potential Impact of COVID-19 on GDP and Trade', World Bank Group, East Asia and the Pacific Region Office of the Chief Economist & Macroeconomics, Trade and Investment Global Practice, April 2020.

Websites:-

Retrieved from

1. <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-stocks-carnage/coronavirus>
2. IATA: <https://airlines.iata.org/news/potential-for-revenue-losses-of-113bn-due-to-covid-19>
3. <https://www.ft.com/content/be732afe-6526-11ea-a6cd-df28cc3c6a68>
4. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200308-sitrep-48-covid-19.pdf?sfvrsn=16f7ccef_4
5. <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/india-reports-75-coronavirus-cases-and-1-death/>
6. <https://www.thehindubusinessline.com/economy/trade-impact-of-coronavirus-for-india-estimated-at-348-mn-unreport/>
7. <https://www.livemint.com/>
8. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/coronavirus-chicken-prices-fall-poultry-industr>
9. <https://www.sensageonline.com>
10. <https://thepolicytimes.com/category/bengali/>
11. <https://kredx.com/blog/covid-19-impact-on-msmes-its-significance-on-economic-revival/>
12. <https://www.entrepreneur.com/article/349635>
13. <http://www.intracen.org/covid19/Blogs/How-can-we-help-small-business-affected-by-the-COVID-19-crisis/>
14. www.en.wikipedia.org
15. www.msme.gov.in
16. www.articleshow/74607818
17. www.article30988253.ece#

2019-20

ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

Indian Council of Social Science and Research

(ICSSR) Western Regional Centre, Mumbai

and

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

**SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS
AND COMMERCE, PACHAL**

At/post- Rayapatan, Tal- Rajapur, Dist- Ratnagiri

Email-mhkcollegepachal@gmail.com

Re-Accrediated 'B' Grade by NAAC

Jointly Organized

One Day National Level

Multi Disciplinary Conference

On

**"Impact of Migration on Rural and
Urban Area in India"**

On Saturday 29th February 2020

Dr. K. M. Kotwal

Principal

Dr. A. D. Patil

Conference Co-ordinator

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.73

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1.	Dr. (Mrs.) Apoorva Arun Marathe	An Overview of Studies on Socio-Economic Implications of Migration And Remittances at Global, National Level Andon Goa	1
2.	Dr. Vidya M. Jirage	Rural - Urban Migration in India	6
3.	Miss Madhuri Sontakki	Impact Of Migration On Rural Urban Area	11
4.	Dr. Prof. Jayashri B. Hanchinmani	Impact and Causes of Migration on Rural Area	14
5.	Dr. K. M. Kotwal	Present Position of Migration in India – Hurdles and Remedies	15
6	Dr. Manasi Manojkumar Kambale	Impact of Migration on Rural Areas	19
7	Prof. Mugdha Atul Kamat	Study of Effect of Migration on the Development of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg District: Empirical Study	22
8	Dr. R. G. Sawant M. S. Bhosale	Migration In India: Causes, Consequences, And Challenges	30
9	Prof. Sandeep Shivram Teli	Impact of Migration on Rural and Urban Area in India	35
10	Dr. Babasaheb Vithoba Mali	Causes of Migration	40
11	Prof. Sarika Subhash Rane	Impact Of Migration On Rural And Urban Area In India	43
12	Dr. Geeta Avinash Rashinkar	Impact Of Migration On Urban Area	46
13	Sudarshan Vinayak Thakur	Migration- Impact on Rural and Urban Area	49
14	Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)	Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study	53
15	Prof. Rasika Suresh Tambe	Impact Of Rural-Urban Migration On Economic Development	58
16	Prof. Kishor Manikrao Waghmare	Impact Of Migration On Professional Skills Among College Librarians In Sindhudurg, Ratnagiri, Raigad And Mumbai Districts In Maharashtra State	61
17	Mr. Prakash B. Masurkar	Socio-Economic Impact Of Internal Migration On Rural Households In India: A Case Study Of Sindhudurg District	64
18	Dr. Bharat Arvind Tupere	Thrity Umrigar's 'If Today Be Sweet' is an Expression of Discourse of Migration: A Brief Study	70

National Conference on Impact of Migration on Rural and Urban Area in India Organized By :- Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Commerce, Pachal			29th Feb. 2020
Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
19	Prof. Mrs.Sadhana Prakash Ambre Chavan	Migration In India: Causes And Consequences	73
20	Mrs. Suvarna Shankar Patil	Impact Of Migration On Urban Area In India	77
21	Prof. Neelam D. Dhuri	Status of Migration	81
22	Mr.Manohar Ramulu Kondagurle	Historical Study of Library Legislation in India	86
23	Dr. Anant N. Lokhande	The Socio-Economic Study of Migrated Construction Workers in Kudal Taluka	90
24	Dr. Kashinath R. Chavan Mr. Sunil D.Salve	A Study Of Rural Urban Migration In India	94
25	Dr. Kunal D. Jadhav	The Effects Of Educational Extension Work Activities On Rural Students In Sindhudurg Distric	98
26	Prof. Mengal Santosh Gangaram	Migration and Rural Development of Konkan Region of Maharashtra	104
27	Dr.Nilima R. Mirajakar	Human Migration	107
28	Prof. Sandeep Shivram Teli	Impact of Migration on Rural and Urban Area in India	112
29	Prof. Suryakant Prabhakar Mane	An Economic Analysis of Rural Migration in India	117
30	प्रा. डॉ अशोक जानदेव पाटील	कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना (रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांच्या संदर्भात)	122
31	डॉ. विकास शंकर पाटील	सक्तीच्या स्थलांतराची दुःखरी नस झडाझडती	128
32	डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे	स्थलांतर आणि रोजगार - एक चिकित्सक अभ्यास	133
33	डॉ. चंद्रकांत बन्सी माळी	ग्रामीण - शहरी स्थलांतरण : एक विश्लेषण	139
34	सौ. राधिका सावंत	भारतातील ग्रामिण आणि शहरी भागावरील स्थलांतराचे परिणाम	144
35	प्रा. श्री. सुरेश नारायण पाटील	बुद्धीवंतांचे स्थलांतर	148
36	प्रा. रुपाली धोंडू माने	स्थलांतराचा ग्रामीण भागावरील परिणाम	153
37	आर. ए. सरपाते शीतल संतोष धनावडे	महाराष्ट्रामधील लोकांचे वाढते स्थलांतर एक : चिकित्सक अभ्यास	158

National Conference on Impact of Migration on Rural and Urban Area in India Organized By :- Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Commerce, Pachal			29th Feb. 2020
Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
38	प्रा. प्रसाद सुरेश भागवत	ग्रामीण नागरी स्थलांतर प्रक्रियेची कारणमिमांसा	163
39	प्रो.प्रमोद अरविंद देसाई	शहरी स्थलांतराचे स्वरूप व परिणाम	166
40	डॉ. बी.पी. बोगर्डे	मसणजोगी समाजाचे स्थलांतर आणि लोकसंस्कृती	172
41	प्रा. डॉ. सत्येंद्र विजय राजे	स्थलांतराचा रत्नागिरी जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रावरील प्रभाव (1832 - 1947)	175
42	डॉ. सोमनाथ कदम	सिंधुदुर्गातील स्थलांतरित कातकरी समाजाची संस्कृती आणि समस्या व उपाय	180
43	डॉ. शेखर सुरेश पाटील	स्थलांतरणाची कारणे व परिणाम	184
44	सौ. सविता श्रीमंत शिरोळे	ग्रामीण स्थलांतर - कारणे व परिणाम	190
45	प्रा.डॉ. सुधीर सोपान वाघमारे	भारतातील स्थलांतराची कारणे आणि उपाय योजना	196
46	नेहा अशोक चव्हाण, युक्ता संतोष शिवदे	रत्नागिरी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील श्रमिकांच्या स्थलांतराचा अभ्यास	201
47	प्रा. वैभव उदय कीर	भारतातील स्थलांतराचा ग्रामीण व शहरी भागावर होणारा परिणाम	206
48	प्रा.डॉ. डी.टी. कदम,	आदिवासी समाजाचे स्थलांतर : कारणे व परिणाम	210
49	प्रा. संगम विश्वास चव्हाण	स्थलांतरीत श्रमिकांच्या आर्थिक सामाजिक , समस्या व उपाययोजना	217
50	प्रा. डॉ. डी. व्ही. हारगिले	लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे आणि परिणाम	221
51	डॉ. एस्. पी. तेरसे	स्थलांतराचे विविध प्रकार आणि स्थलांतराची वास्तविकता	223
52	अस्लम द. अत्तार	महाराष्ट्रातील स्थलांतर प्रश्न आणि उपाय	225
53	डॉ.संगीता भालचंद्र काटकर	कोकण विभागातील स्थलांतर	231
54	प्रा. विनोद कृष्णा भुवड	स्थलांतर आणि स्थलांतराची कारणे	235
55	डॉ.दिनेश सखाराम माश्रणकर	भारतातील ग्रामीण- नागरी स्थलांतर	240

National Conference on Impact of Migration on Rural and Urban Area in India Organized By :- Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Commerce, Pachal			19th Feb. 2020
Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
56	प्रा. बी. ए. कश्यप	स्थलांतराचा भारतातील ग्रामीण व शहरी भागावरील परिणाम	247
57	प्रा.प्रमोद एस. मेश्राम	दक्षिण कोकणातील पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षितांचे स्थलांतर	252
58	श्री सागर प्रभाकर वळंजू	शहरी भागात होणारे स्थलांतरण-जोखीम, आपत्ती व परिणाम	255
59	श्री. दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड	भारतातील स्थलांतर एक विदारक वास्तव	260
60	डॉ. राजाराम महादेव थोरात	ग्रामीण स्थलांतराचा भौगोलिक अभ्यास	264
61	प्रा. सौ. संजीवनी सुरेश पाटील	भारतीय पहिल्या सुशिक्षित पिढीचे स्थलांतर - वास्तव आणि वर्तमान 'फॉर हिअर, ऑर टू गो?' च्या आधारे	270
62	डॉ. संजय पाटोळे	“चौथी क्रांती” कादंबरीमधील भटक्याचे जीवन	279
63	डॉ.बळवंत तुकाराम दाभाडे	मराठी कादंबरीतून व्यक्त झालेले स्थलांतराचे प्रश्न	284
64	डॉ. बाळासो आण्णा सुतार	कारागीर समाज संस्कृती व भाषा	288
65	प्रा. सचिन शांताराम दहिबावकर	मुंबईतील स्थलांतर आणि पाणीपुरवठ्याचे व्यवस्थापन	291
66	प्रा. दिलीप य. बर्वे	धरणग्रस्तांच्या स्थलांतराची झाडाझडती एक अभ्यास	295
67	डॉ. पांडुरंग गावडे	केलास दौंड यांच्या कादंबरीतील शेतकऱ्यांचे स्थलांतर	299
68	प्रा. जगदिश पांडुरंग राणे	'झाडाझडती' मधील विस्थापितांचे प्रश्न-एक दृष्टीक्षेप	302
69	श्री जयवंत केशव पाटील	स्थलांतराचा अध्यापकीय दृष्टीकोण एक - अभ्यास	306
70	प्रा संजय वसंत निंबाळकर .	स्थलांतर का संस्कृति और भाषा पर प्रभाव	311
71	डॉ. सुनिल महादेव चव्हाण	माइग्रेशन : कहीं खुशी कहीं गम ॥	314
72	डा. संतोष रायबोले	संजीव के कथा साहित्य में विस्थापन	318

Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study

Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)
Arts, Commerce and Science College, Khareapatn

Abstract:-

This paper has focused on impact of migration on urban area special reference to Mumbai. Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily at a new location (geographic region). The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large groups. There are four major forms of migration: invasion, conquest, colonization and immigration. Migration has historically played an important role in the growth and development of Mumbai, the commercial centre of India. During the initial period after independence (1951-61), migrants constituted about 50 per cent of the total growth of population in Mumbai. Subsequently, the rates of growth of migrants have declined but it still remains high. The latest census data (2011) is show that migrants accounted for about 37 per cent of the decadal growth of population of Mumbai. Migration creates imbalances in growth and development of the country. Migration has positive as well as negative impacts on society. Positive impacts such as Economical Development of Population, Improves Standard of Living, High Education to Childrens etc. Negative impacts such as Regional Imbalances, Pressure on Natural Resources of City, Environmental Degradation etc. These problems have focused in this study. For this Study, secondary data has been used. The researcher has given following suggestions.

- Its necessity to conducting SE counseling especially in rural area.
- The government should attract rural youth for self employment by giving various training programmes like aqua culture, agriculture, and ancillary fields in Konkan.
- To overcome from these negative effects of migration, the government should concentrate on reducing imbalances of the country by development of undeveloped areas.
- The government should start up various programmes for developed undeveloped areas, like SEZ policy.
- Micro Small, Medium Enterprises Department, District Industry Centers should try to aware industrialist to adopt new technologies in undeveloped areas. It will helpful to increase productivity. Hence, Profitability also increases.
- The government should try to reduce lengthy documentation and delay process of loan of nationalized bank. Because it badly affected on industrialization of rural area.

Key Word:- migration, degradation, imbalances, micro

Introduction:-

Migration:-

Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily at a new location (geographic region). The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large groups. There are four major forms of migration: invasion, conquest, colonization and immigration.

A person who moves from their home due to forced displacement (such as a Natural Disaster or Civil Disturbance) may be described as a displaced person or, if remaining in the home country, an internally displaced person.

The distinction between involuntary (fleeing Political Conflict or Natural Disaster) and voluntary migration (Economic or Labor Migration) is difficult to make and partially subjective, as the motivators for migration are often correlated. The World Bank estimated that, as of 2010, 16.3 million or 7.6% of migrants qualified as refugees. This number grew to 19.5 million by 2014 (comprising approximately 7.9% of the total number of migrants, based on the figure recorded in 2013). At levels of roughly 3 percent the share of migrants among the world population has remained remarkably constant over the last 5 decades.

Migration – Mumbai

Migration has historically played an important role in the growth and development of Mumbai, the commercial centre of India. During the initial period after independence (1951-61), migrants constituted about 50 per cent of the total growth of population in Mumbai. Subsequently, the rates of growth of migrants have declined but it still remains high. The latest census data (2011) shows that migrants accounted for about 37 per cent of the decadal growth of population of Mumbai. In Mumbai, the 'outsiders-insiders' issue has always been raised by natives political groups from late 1960s onwards. The major plank in this native's movement has been argued that the migrants have virtually cornered the gains of Mumbai's development. This has given rise to the political ideology of 'sons of the soil'. Such an ideology is based on the argument is that the native population of Mumbai is deprived of access to job opportunities and other related amenities. This perceived sense of

relative deprivation among the native group has often gone to the extent of suggesting restriction on further influx of population to the city from other states.

Reasons of Migration:-

- ✓ Attraction on youth towards cities for jobs.
- ✓ Lack of jobs opportunities in rural area.
- ✓ Low economic growth in rural area.
- ✓ Lack of lack of E³ Counselling in rural area.

Objectives :-

- To study effect of migration on Mumbai.
- To study problems of migration.
- To give suggestions to overcome problems of migration.

Literature Survey

1. D. P. Singh studied 'Migration and occupation in Mumbai issues and implications'. In his study, the research examined the effect of migration on occupations in Mumbai. According to the estimates based on the 1999-2000 NSS survey, migrants constitute about 37 per cent of Mumbai population. There has been an increase in female migration in the recent years compared to male migration. About 75 per cent of the migrants originate from the rural areas compared to 23 per cent from the urban area.
2. Tripathi, Sabyasachi and Kaur, Hardeep examined 'Determinants of Rural to Urban Migration in Large Agglomerations in India: An Empirical Analysis'. In this study, the present paper tries to investigate the relevant determinants of rural to urban migration in large agglomerations/cities in India. OLS regression analysis is used in this paper to analyze data pertaining to 51 large cities in India by using data from Census of India and unit level data of National Sample Survey (NSS) on employment and unemployment and consumption expenditure data.

Research Methodology

Every research work is done to find out conclusions. For every study, it is essential to use research method. For present study, secondary method has been used to collect data.

Secondary Data:-

The secondary data is vital in developing a theoretical framework and to get deep knowledge about migration of India, effect of migration on urban area like Mumbai and its impact on life of natives, environment, basic facilities etc. Secondary data has been collected from books, Journals, periodicals, articles, research papers on different websites etc.

Analysis and Discussion

Table-I

Net Interstate Migration Rate (per 100 of population) for Major States during 1991 – 2011.

State	Census, 1991 – 2001	NSS, 2007 - 2008	2001 – 2011 (Estimated)
1	2	3	4
Andhra Pradesh	-0.31	-0.87	-2.02
Assam	-0.69	-0.50	-2.21
Bihar	-2.67	-5.64	-3.39
Gujarat	1.67	1.63	1.64
Haryana	4.07	3.52	2.01
Himachal Pradesh	0.98	-	-0.40
Jammu and Kashmir	-0.42	-1.24	0.37
Karnataka	0.29	0.97	1.68
Kerala	-0.57	-4.43	-5.41
Madhya Pradesh	-0.04	-0.68	0.48
Maharashtra	3.02	4.10	2.70
Orissa	-0.65	-1.26	-0.55
Punjab	1.66	1.27	0.77
Rajasthan	-0.59	-0.93	-1.34
Tamil Nadu	-0.68	-1.42	4.92
Uttar Pradesh	-2.04	-3.10	-1.94
West Bengal	0.37	1.34	-0.50
India	0.09	-0.26	-0.33

Source: Col. 2 Computed using data from Census of India, 2001, Col. 3 Computed using data from NSS- 64 round and Col. 4 estimated by LTSR using data Census of India, 2001 and 2011

India's migration patterns are skewed on more than one count. Kerala and Bihar have a disproportionately high number of out-migrants, while migrants constitute more than one-third of the population in metros like Delhi and Mumbai.

Most women migrate due to marriage, and distance is a critical factor in determining the gender gap in migration for work and education.

Delhi and Mumbai are widely considered migrant magnets and the 2011 Census bears that out. According to it migrants from other states in Delhi and Mumbai numbered 9.9 million, or almost a third of the combined population of 29.2 million in these two metropolises that year.

Table-2

Size and Growth of Population in the constituent Units of the Mumbai Metropolitan Region, 1981 to 2011

UA / Constituents	Total Population (000), 2011	Growth Rate 1981-1991 (%)	Growth Rate 1991-2001 (%)	Growth Rate 2001-2011 (%)	Annual Growth Rate 2001-2011 (%)	Density of Population Per Sq. km 2011
Greater Mumbai (M. Corp)	12478	20.20	20.00	4.70	0.50	20692
Greater Mumbai (UA)	18414	33.40	29.90	12.50	1.20	16219
Thane (M. Corp)	1818	157.00	57	44.10	3.70	14177
Kalyan-Dombivili (M. Corp)	1675	130.80	47.40	12	1.10	9374
Ulhasnagar (M. Corp)	506	34.80	28.10	7.00	0.70	38923
Mira-Bhayandar (M. Corp)	814	584.70	196.30	56.50	4.50	10251
Ulhasnagar (M. Corp)	506	34.80	28.10	7.00	0.70	38923
Navi Mumbai (M. Corp)	1119	-	128.80	58.9	4.60	8423
Total MMR (R+U)	23530	-	34.00	18.7	1.7	5403

Source: reserachgate.com

This table depicts size and growth of population of Mumbai. Mumbai has experienced rapid growth over the past 40 years which has led to, and increased number of living in slum has elevated the growth of the largest slum, Dharavi, Sion, Kurla (Bail Ghoda), Malad-Dahisar, Chembur-Govandi, Thane, Kalyan-Dombivili, Mira-Bhayandar, Ulhasnagar, Navi Mumbai. This table shows Maximum increased of population in last decades in Navi-Mumbai that is 4.60 per cent. Malad-Dahisar region in west and the Chembur-Govandi region in the east have grown the fastest, growing between 17 per cent and 20 per cent in the last 10 decades.

Table-3

Size, Share and Growth of Population in the Different Zones in the Mumbai Metropolitan Region, 1981 to 2011

Population (in Millions)	Core	Inner Zone	Outer Zone (Urban)	Outer Zone (Rural)	Total MMR
1991	9.92	2.67	0.86	1.33	14.78
2001	11.97	5.39	2.19	1.26	19.81
2011	12.47	5.94	3.64	1.48	23.53
Share (in%)					
1991	67.10	18.10	5.80	9.00	100.00
2001	60.40	22.20	11.20	6.30	100.00
2011	53.00	25.20	15.5	6.30	100.00
Annual Exponential Growth Rate (in %)					
1991-2001	1.87	4.96	9.38	0.75	2.92
2001-2011	0.40	3.00	5.11	1.76	1.72

Source: reserachgate.com

- This table shows increasing size of population in the different zone in the MMR. MMR is increased by 8.75 in last 2 Decades. Its creates pressure of population on basic facilities and need of Mumbai it badly effected on natural resources, amenities and services also increased the slum areas in cities which is increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc..

Slums of Mumbai:

The percentage of peoples living in slums is estimated to be as high as 41.3 per cent in greater Mumbai means that over nine million people live in these areas. The number of peoples residing in slums through entire country is estimated to be 104 million, or nine per cent of the total population of India. Dharavi is the largest slum in Mumbai and the second largest in Asia, (after Orangi Town in Pakistan). It is estimated that one million people live in Dharavi, which spans just 535 acres, has a population density of an incredible 8,69,565 peoples per square mile. There are approximately 5000 businesses and 15000 single room-factories in Dharavi. The slum is most literate in the country with a literacy rate of a 69 per cent.

Conclusions and Suggestions

From this present study, following conclusions are found out and suggestions are given to grab prominent position in the society.

Positive Impact

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people.
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which help to improve brotherhood among people.
- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education.
- The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact

- Manpower reduced in rural area.
- Peoples for moving from agriculture civilization to industrial civilization.
- Small scale and allied industries are remaining in same position..
- The loss of a person from rural areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.
- It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.
- Migration changes the population of a place, therefore, the distribution of the population is uneven in India.
- Many migrants are completely illiterate and uneducated; therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.
- Poverty makes them unable to live a normal and healthy life.
- Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or health.
- Migration increased the slum areas in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.
- Sometimes migrants are exploited.
- Migration is one of the main causes of increasing nuclear family where children grow up without a wider family circle.

Suggestions:-

- To overcome from these negative effects of migration, the government should concentrate on reducing imbalances of the country by development of undeveloped areas.
- Like SEZ policy, the government should start up various programmes for developed undeveloped areas.
- The government should attract rural youth for self employment by giving various training programmes like aqua culture, agriculture, and ancillary fields in Konkan.
- Micro, Small, Medium Enterprises Department, District Industry Centers should try to aware industrialist to adopt new technologies in undeveloped areas. It will helpful to increase productivity. Hence, Profitability also increases.
- The government should try to reduce lengthy documentation and delay process of loan of nationalized bank. Because it badly affected on industrialization of rural area.

Bibliography

References:-

Journals:-

- Agasty, M.P. and Patra, R.N. (2013), "Rural - Urban Migration: Selectivity, Determinants and Destination", *Indian Journal of Research* 2(2), pp. 84-86.

- Akram, M. (2015), "An Analysis of Rural to Urban Labour Migration in India with Special Reference to Scheduled Castes and Schedules Tribes", *International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies* 2(10), pp. 53-58.
- Arzaghi, M. and Rupasingha, A. (2013), "Migration as a way to diversify: evidence from rural to urban migration in the U.S", *Journal of Regional Science* 53(4), pp. 690-711.
- Bhagat, R. B. (2014), "Urban migration trends, challenges and opportunities in India" World Migration Report 2015, Background paper, International organization for migration.

Websites:-

- en.wikipedia.org
- H:\migration\migration and its effect
- Worldpopulationreview.com
- reserachgate.com

SPECIAL ISSUE

**KNOWLEDGE
RESONANCE**

ISSN : 2231-1629

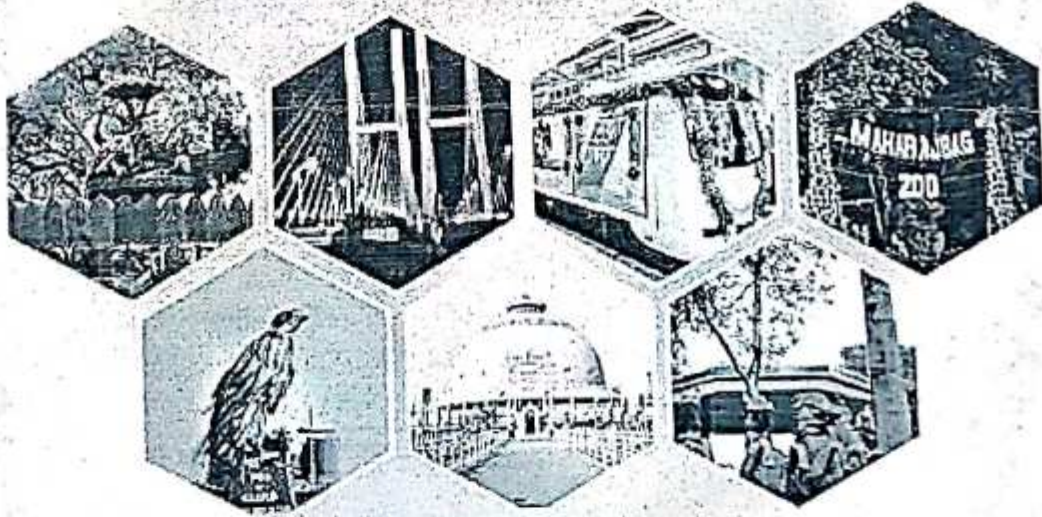
**A HALF YEARLY PEER
REVIEWED REASERCH JOURNAL**

(Evaluated In the SJIF Journal Masters List Evaluating
Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

आभासी पद्धतीने आयोजित एक दिवसीय
राष्ट्रीय चर्चासत्र

एकविसावे शतक आणि मराठी साहित्य

डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर

रोवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर

प्रिन्सिपल अरुणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर

स्व. अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

२०१९-२०

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका		
1.	एकविसाव्या शतकातील विस्थापितांचे प्रश्न आणि आदिवासी साहित्य डॉ. विशाखा संजय कांबळे	1
2.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य डॉ. विजया जितेन्द्र राजत	3
3.	नारबा: उध्वस्त ग्रामजीवनाचा लेखाजोखा मांडणारा आनंद यादवांचा एक द्रष्टा प्रतिनिधी प्रा. डॉ. प्रदीप राजत	6
4.	एकविसाव्या शतकातील कादंबरी विश्व डॉ. सौ. शुभांगी पशांजपे	9
5.	२१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य प्रा. रश्मी रमेश देसाई	13
6.	एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी विश्व कु. वैशाली रामचंद्र धापोडकर	17
7.	मराठीतील राजकीय कादंबरी डॉ. सोपानदेव पिसे	21
8.	जागतिकीकरण आणि आदिवासी मराठी साहित्य डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	24
9.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य प्रा. संध्या उदयमान शेंडे	27
10.	बदलत्या विश्वाचे मराठी साहित्य जगतावर झालेले परिणाम साधना सुखदेव जाधव	30
11.	धावत्या जगातले दुःख दाखविणारे नाटक: कधी ऐकशील कां रे ? प्रा. गणेश सांगोळकर	33
12.	एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह प्रा. डॉ. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे	36
13.	एकविसाव्या शतकातील जनसाहित्य प्रा. मुनेश्वर जमईवार	39
14.	नामदेव कोळी यांची कविता: काळोखाच्या कविता डॉ. गिरीश नारायणराव सपाटे	41
15.	21 व्या शतकातील मराठी आदिवासी कादंबरी प्रा. डॉ. बंडू चौधरी	46
16.	21 व्या शतकाला विकासोन्मुख करणारे भारतीय संविधान आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. अविनाश कृ. मेश्राम	49

17.	एकविसाव्या शतकातील मराठी बालसाहित्यातील समाजमान प्रा. डॉ. रेखा जगनाळे-मोतेवार	53
18.	कोरोनो महामारीचे मराठी साहित्यावर झालेले परिणाम डॉ. संजय जीवनलाल सिंगनजुडे	57
19.	स्त्रीवादी चळवळ व महिला सक्षमीकरण डॉ. मंगला डाहाट	60
20.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य प्रा. डॉ. उल्हास मोगलेवार	65
21.	२१ व्या शतकातील तंत्रज्ञानात्मक क्रांती आणि मराठी साहित्य लेखन प्रा. कांचन कृष्णत थोरात	68
22.	एकविसाव्या शतकातील महानगरीय जीवन आणि मराठी कविता प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील	72
23.	एकविसाव्या शतकातील वाढती धर्माधता आणि मराठी साहित्य प्रा. नरेश आंबिलकर	76
24.	एकविसावे शतक व ग्रामीण कांदबरी 'तहान'च्या अनुषंगाने प्रा.डॉ. अनुराधा मुळे	80
25.	स्मार्ट सिटीसाठी पर्यावरण पुरक वाहतुक व्यवस्था डॉ. प्रशांत सूर्यवंशी	82
26.	एकविसावे शतक आणि मराठी साहित्य डॉ. मनोहर नाईक	84
27.	एकविसाव्या शतकातील कामगारविश्व आणि मराठी साहित्य डॉ. बळवंत भोयर	89

२१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य

प्रा. रश्मी रमेश देसाई

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण

राजापूर, जि.- रत्नागिरी

प्रस्तावना :

२१ वे शतक आज माणसांसमोर अनेक नवी आव्हाने घेऊन उभे ठाकले आहे. नुकत्याच सरलेल्या २० व्या शतकाकडे दृष्टीक्षेप टाकला तर काय आढळते? चतुर मानवाने नेत्रदीपक प्रगती साधली आहे. आपल्या देशातल्या कुठल्याही कोप-यात राहणा-या माणसाला स्वतःची प्रगती साधण्याचा हक्क आहे. जन्मावर कर्म अवलंबून नाही तर कर्मावर त्याचे समाजातील स्थान अवलंबून आहे. २१ व्या शतकात भारतात तंत्रज्ञानक्षेत्रात खूप प्रगती व्हायला हवी. साहित्याच्या क्षेत्रात विचार करताना कादंबरीच्या विधात मागच्या दशकात अधिक वास्तविकता डोकावू लागली आहे. नवी शैली, नवी भाषा आणि नवी धाटणी या रूपात कादंबरी लेखन वाचकांच्या भेटीला येत आहे. ही स्वागतार्ह गोष्ट आहे. ज्यांनी सौंदर्यवादी कविता लिहिली, त्यांनी पुढे वास्तववादी लिखाण केले आहे. हा बदल आश्वासक आणि आव्हानात्मक आहे. मराठी साहित्यातील कादंब-यांनी मराठी साहित्याला समृद्ध केले आहे. कादंबरी हा शब्द भारतात ७व्या शतकापासून आहे. कादंबरी हा साहित्यप्रकार इंग्रजी राजवटीपासून आहे. मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणून हरी केशवजी यांची इ.स. १८४९ साली आलेली "यात्रीक्रमण" नावाची कादंबरी, पण मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून बाबा पदमनजी यांच्या "यमुनापर्यटन" कादंबरीचे नाव घेतले जाते. काळानुसार मराठी कादंब-यामध्ये अनेक बदल आले. समाजातील मुख्य घटना प्रकाशझोतात आणण्यासाठी "कादंबरी" लिहिल्या जाऊ लागल्या. अभिव्यक्त होण्याचा कादंबरी हा एक मार्ग बनला.

साठोत्तरी कादंब-यांनी मराठी साहित्यात अनेक वेगळे विषय मांडले गेले. स्त्रीवादी साहित्याला या काळात चांगली प्रेरणा मिळाली आणि अनेक लेखिका मराठी साहित्याला मिळाल्या आणि एक समृद्ध असे स्त्रीवादी साहित्य मराठी साहित्यात जन्माला आले. मराठी साहित्याला अनेक लेखकांचे योगदान लाभले आहे या लेखकांचा विचार केला तर ही यादी कधीच न संपणारी आहे. मराठी मध्ये उत्तम आणि दर्जेदार अशी आत्मचरित्रे आहेत. ही आत्मचरित्रे

तुम्हांला आयुष्याकडे पाहण्याची एक वेगळीच दृष्टी देतील. तुम्ही कशापासून वाचनाची साहित्यामध्ये अशी अनेक पुस्तके आहेत. जी तुमचे आयुष्य बदलून टाकतात. तुमचा अनुभव समृद्ध करणारी पुस्तके अशी अनेक पुस्तके सांगता येतील. उदा. "गुंबई दिनांक" - अरुण साधू, राडा - भाऊ पाध्ये, माहीमची खाडी - मधु मंगेश कर्णिक इत्यादी. सध्याच्या काळात आपल्यावर माध्यमांचा सतत मारा होतो आहे. एकूणच वाचन कमी होत आहे. या पार्श्वभूमीवर मराठी माणसांना मराठी समाजाशी बदलत्या मराठी संस्कृतीशी नात भक्कम करण्यासाठी साहित्यप्रकार नक्कीच उपयोगी ठरेल. पण समृद्ध साहित्य निर्मिती व्हावी यासाठी कोणत्याच माध्यमातून प्रयत्न होताना दिसत नाही. महाराष्ट्रमध्ये उगम पावलेल्या, वसलेल्या अनेक लोककला लयाला जातील अशी भीती वाटते आहे. आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या कमकुवत समाजाला जेव्हा शिक्षणाचा आधार नव्हता, तेव्हा या लोककला आपला आधार बनल्या. म्हणून या लोककला मराठी माणसाचा सांस्कृतिक ठेवा आहेत. महाराष्ट्रात मराठी समाजात होऊन गेलेले थोर संत, विचारवंत, प्रबोधनकार, सामाजिक शास्त्रज्ञ यांची दैदिप्यमान विचार संपदा, संशोधन, ज्ञानसाधना यांची आठवण सांगणार असे आज राज्यात एकही दर्जेदार संग्रहालय नाही.

सामाजिक संरचनेत फेरबदल घडविणारी प्रक्रिया मानवांचे रीतीरिवाज, आचार-विचार, संस्था, संघटना, जीवनपद्धती भोवतालचा परिसर, व्यक्ती व्यक्तीमधील वर्तन यामध्ये सतत बदल होत असतात. आदिम अवस्थापासून ते सांप्रत काळापर्यंत मानवी समाजाच्या सर्व अवस्थांमध्ये सतत परिवर्तन झाल्याचे दिसते.

मॅकअय्हर यांच्या मते सामाजिक संबंधातील परिवर्तनाला सामाजिक परिवर्तन म्हणता येईल. मुलभूत अर्थाने समाजरचनेतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ हॅरी जोन्सन यांच्यामते हे परिवर्तन जैविक, सांस्कृतिक, आर्थिक, तांत्रिक आणि राजकीय क्षेत्रातही घडून येते. समाजातील कोणताही बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन नव्हे तर सामाजिक कृतीचे

य आंतरक्रियांचे आकृतिबंध, मूल्ये, सांस्कृतिक फलिते आणि प्रतिके या आविष्कारांसह होणाऱ्या बदलांना सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात. समाजाच्या, विविध भागांच्या परस्पर संबंधांच्या स्वरूपात बदल झाला की समाजरचनेत परिवर्तन घडून येते. पर्यायाने सामाजिक परिवर्तन घडून येते.

भारतात राज्यशासन, व्यापार, शिक्षण, दळणवळण या गोष्टींत स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेली प्रगती ही भारतीय सामाजिक परिवर्तनाची गती आहे. समाजाचे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन परिवर्तनाची दिशा ठरविली जाते. परिवर्तन हे मानवी संस्कृतीचे अविभाज्य अंग आहे. मानव रानटी पाषाणयुगी अवस्थेतून विद्यमान प्रगत संस्कृतीपर्यंत वाटचाल करीत आला. निरनिराळ्या टप्प्याने विकसित होणे, हा मानवी समाजाचा एक गुणधर्मच आहे. हा विकास घडविण्याचे कार्य साहित्य करीत असते.

उद्दिष्टे

- साहित्य सामाजिक परिवर्तन करत असते.
- काळानुसार सामाजिक बदल कसा होत गेला याचा आढावा घेणे.
- विविध क्षेत्रातील बदल साहित्यामुळे घडून येतात.
- समाजातील महिलांच्या दर्जावर सामाजिक परिवर्तन घडत असते.
- बदल हि काळाची गरज आहे हे पटवून देणे.
- कालानुरूप समाजजीवन व मराठी साहित्य बदलत असते.

शासन धोरणे : अर्थ संकल्प

समाजात काळानुसार शैक्षणिक, तांत्रिक बदल होताना दिसून येतो. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून आपल्याला २०२०-२१ चा अर्थसंकल्प पाहता येईल. फेब्रुवारी २०२१ रोजी भारत सरकारचा देशाचा पहिला महिला कागद विरहित डिजिटल अर्थ संकल्प सादर करण्यात आला. केंद्रीय अर्थ आणि कंपनी व्यवहार मंत्री निर्मला सितारामन यांनी हा मांडला. या अर्थ संकल्पात आरोग्य आणि स्वच्छतेवर भर दिलेला आहे. कारण आजची कोव्हीड १९ ची जी परीस्थिती आहे तिने मानवी जीवन पूर्ण बदलून गेले आहे. समाजात आज लोक एकत्र थांबला, एकमेकांकडे जायला घाबरू लागली आहेत. अशावेळी स्वच्छता राखणे व सामाजिक अंतर राखणे गरजेचे आहे. अशावेळी हा अर्थ संकल्प समाजाला एकप्रकारचा दिलासा देत आहे. कारण यामध्ये प्रतिबंधक रोगनिवारक आणि शारीरिक कल्याण या क्षेत्रांच्या मजबुतीकरणावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

महत्वाकांक्षी भारतासाठी सर्वांगीण विकास हे लक्ष्य ठेवले आहे. यातून सामाजिक विकासाची गती नक्कीच वाढेल. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी कोरोना व्हायरसमुळे निर्माण झालेल्या संकटावर मात करण्यासाठी "आत्मनिर्भर भारत अभियान"ची घोषणा केली. या अभियानासाठी भारताच्या जीडीपी टक्के रक्कम म्हणजे २० लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची त्यांनी घोषणा केली. आत्मनिर्भर भारत पाच खांब्यावर उभा असेल असे म्हणजे अर्थव्यवस्था एपायामून सुविधा एतंत्रज्ञानाधारित व्यवस्था एआपली डेमोग्राफी आणि मागणी अशाप्रकारे संकटाचे संधीत रूपांतर करून शासनाकडून सामाजिक विकास साधला जातो हे खूपच आशावादी चित्र आहे.

समाजातील स्त्रियांचे स्थान :

घरात समाजात जर स्त्री जर सुखी असेल तर ते कुटुंब किंवा समाज सुखी असते. त्याचप्रमाणे समाजात स्त्रियांचा दर्जा उच्च असेल तर समाजाची सामाजिक प्रगतीस गती प्राप्त होते. कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना, पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे. विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे या प्रक्रियेला स्त्री-सक्षमीकरण असे म्हणतात.

स्त्रियांचे समाजातील योगदान:

पूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा आध्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो. हि नाण्याची एक बाजू झालीय पण हाच देश जगभर पुरुषप्रधान संस्कृतीसाठी हि प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले तर भारतात महिलांना आदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन कालापासून पूजनीय मानले गेलेले आहे. त्याच वेळी याच भारत देशात महिला घरात आणि समाजात बंधनामध्ये अडकून पडल्या आहेत. त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते. त्याचे अधिकार व विकास यापासून त्यांना पूर्णपणे दूर केले जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्रीपुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. असे असतानासुद्धा निर्भया कांड किंवा कोपर्डी सारख्या अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशावेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न धिक्क समस्या बनून उभ्या राहतात. त्यावर उपचार म्हणून समाजात महिलांना

स्वायत्तता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात करतोय पण याच वेळी आपल्या मनात प्रश्न उभा राहतोय खरंच भारतातील महिला अबला आहेत का? ज्या मुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहोत आणि खरंच महिलांचे सबलीकरण होते आहे का ?

मुळातच भारतीय महिला हि कधी अबला नव्हतीच. भारत हा नवदुर्गेची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाबरोबर एक स्त्री असते किंबहुना या देशात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्री मुळे घडले आहेत. राजमाता जिजाऊ, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर तेरेसा, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, पी.टी. ठापा आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे. प्रत्यक्षात महिलांमध्ये निसर्गाकडून काही देणग्या पुरुषापेक्षा जास्त आहेत. स्त्री सुजानशील आहे. कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे. जरी संविधानाने स्त्री-पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे आणि त्यामुळे ही शक्ती सट्ट व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. आपल्या देशाची अर्धी लोकसंख्या हि महिलांची आहे. या लोकसंख्येसाठी सरकार द्वारे मातृदिवस, महिला दिव, बालिका दिन, जननी सुरक्षा अभियान असे कार्यक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समाजात स्त्री शक्तीचे महत्त्व व अधिकार जागृत करण्याचे काम केले जाते. पण यासोबत महिलांचे अधिकार व मुल्ये यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्रीभ्रूण हत्या निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादींचा नाश कारणे गरजेचे आहे. त्याच बरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात सशक्त बनविणे हि समाजाची जबाबदारी आहे. अशा प्रकारे महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरुषांना हिणविणे नव्हे, तर फक्त महिलांनी त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म क्षमता, परंपरा यांच्यासह समानतेने वागविणे होय. असा विचारप्रवाह प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होईल. स्त्री शक्तीच्या रूपांत असलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात सुराज्य

य स्वराज्य दिसेल. आणि फक्त अभियानापुरते कागदपत्री नाही, तर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल. त्यामुळे समाज परिवर्तन होण्यास मदतच होईल.

साहित्य क्षेत्रातील बदल :

प्राचीन काळात संतानी समाजात सामाजिक मुल्ये रुजवली त्यातून समाजात बदल होत गेला त्यामध्ये चक्रधर, ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, रामदास, गाडगेबाबा इत्यादी अनेक नावे सांगता येतील. त्यानंतर अनेक समाजसुधारकांनी सामाजिक क्रांती घडवून आणली. त्यामध्ये राजाराम मोहन राय, महात्मा फुले, गांधीजी, आगरकर, शिवाजी महाराज, शाहू महाराज, बाबासाहेब आंबेडकर, नेहरू, इंदिरा गांधी अशी खूप नावे येतील ज्यांच्या विचारांतून समाजप्रबोधन घडून आले व सामाजिक बदलास एक प्रकारची चलना मिळाली. त्यानंतर अनेक लेखक, कवी, साहित्यिक यांनी साहित्याच्या माध्यमातून समाजाला जागृत करण्याचे कार्य केले. यामध्ये वि.स.खांडेकर, शिरवाडकर, अत्रे, पु.ल.देशपांडे, साने गुरुजी, सावरकर, शिवाजी सावंत, शांता शेळके, विजया वाड, सानिया, विभावरी शिरूरकर, ताराबाई शिंदे अशी अनेक साहित्यिकांची नावे सांगता येतील.

आजचे मराठी साहित्यदेखील काळानुरूप बदलताना दिसत आहे. आजचे साहित्य हे नैतिक -अनैतिक असा विचार न करता समोर येणाऱ्या जगण्याला धीटपणे भिडते.ज्या सामाजिक पर्यावरणात लेखक वावरत असतोएजगत असतो त्या पर्यावरणाचा गुंता त्याला अस्वस्थ करित असतो व ते वास्तव मांडून वाचकांकडून तो बदलाची अपेक्षा ठेवतो.त्यामुळेही सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यास एकप्रकारची चालना मिळते.साहित्य व समाज यांचा अन्वोन्य असा संबंध आहे.

सारांश :

समाजात असलेल्या कला, साहित्य, चित्रपट किंवा कोणतेही इतर कला प्रकार घ्या, ते माणसाच्या भावविश्वाचा आरसा असतात. हे कलाप्रकार समाजाचे मन तयार करतात. समाजाचे संस्कार आणि शहानपण तपासत राहतात. आपला मराठी समाज जर सर्जनशील आणि विवेकी घडावा अस यादत असेल तर विविध कला आणि साहित्य याफडे विशेष लक्ष पुरवणे आपल्याला गरजेचे आहे.हे काम केवळ सरकारी अनुदान देऊन होणारे नाही.हा विचार प्रत्येक मराठी मनामध्ये रुजायला हवा.तरच आपण विवेकी समाजाकडे वाटचाल करू शकू. मराठी साहित्य, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला, लोककला अशा अनेक

कलांमधून मराठी मनाचे चित्रण दिसते. ते सर्व कलाप्रकार आजपर्यंत महाराष्ट्राने फुलवले, जोपासले आहेत. मराठी भाषेच्या ४० बोलीभाषा आहेत, या बोलीभाषा मधील साहित्य निर्मितीसाठी विशेष कार्यक्रम आखले गेले पाहिजेत. विविध क्षेत्रातील बदलांवर आधारित सामाजिक परिवर्तन होत असते. काळानुरूप बदलणे हा मानवी गुणधर्मच आहे. त्यामुळेच सामाजिक परिवर्तन होते. ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारे मानव आज प्रगती करत आहे. आज हिरक महोत्सवी वर्षात पदार्पण करताना हा आशावादी असा बदल मानवी प्रगतीसाठी देशाच्या प्रगतीसाठी खूप महत्वाचा आहे. आपलीही भारताचा नागरिक म्हणून या समाज परिवर्तनास हातभार लावणे ही एक सामाजिक जबाबदारी नक्कीच ठरते.

आपण एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, अगदी प्राचीन काळी लोक समुहाने राहत नव्हते तेव्हा त्यांच्या हि गोष्ट लक्षात आली की आपण समुहाने राहिल्याने आपली अनेक कामे सोपी व सहज होतात. समुहाने राहिल्याचे फायदे लक्षात आल्याने त्याकाळी लोक एकत्र रहायला लागले. त्यामुळे तर मानव समाजशील झाला. आज आपण बघितले तर मानवाला एकमेकांशिवाय अजिबात करमत नाही. समाजाचे पण एकमेकांशिवाय कोणतेच काम होत नाही हे लक्षात आल्यावर परस्परांचे सहकार्य घेऊन लोक एकमेकांची कामे करतात. त्यातून एकमेकांची कामे आनंदाने होतात. आणि हा आनंद घेण्यासाठी लोक एकत्र येतात. आज मानव प्राणी हा पूर्णतः समाजशील झालेला दिसतो. मानवाच्या ह्या समाजशील वृत्तीमुळेच सामाजिक परिवर्तनास चालना मिळत आहे. मानवाने एकमेकांची गरज लक्षात घेऊन, तो यागू लागल्यामुळे आज त्याचाच फायदा झालेला दिसतो. आज कितीतरी लोकांना कारखान्यात एकमेकांच्या सहकार्याने काम करावे लागते. त्यामुळे त्यांची कामे लवकर व व्यवस्थित होतात. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळे समाजाच्या प्रगतीस हातभार लागतो. त्यामुळेच देशाची आर्थिक प्रगती विना अडथळा पार पडते. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळेच देशाची प्रगती होते व पर्यायाने मानवही सुखी होतो. आज "एकमेका सहकार्य करू, अवघे धरू सुपथ" ह्या वृत्तीने मानव आपल्याबरोबर समाजाची प्रगती साधताना दिसतो. आज मानवाला लक्षात आले आहे की समूह जीवन हे सुखी समाधानी असते. त्यामुळे मानव विविध कार्यक्रम एकत्र येऊन साजरे करताना दिसतो. एकत्र कार्यक्रमांची मजा ही

प्रगती त्याच्या बरोबर समाजासाठीही खूपच महत्वाची आहे. समाज व मानव हे नाते किती अतूट आहे हे येथे लक्षात येते.

आज जरी समाजात कोरोनाच्या भीतीचे वातावरण असले तरी या वातावरणातून मानव नक्कीच बाहेर पडेल व आपली सामाजिक प्रगती प्रगतीपथावर पोहचवेल यात काहीच शंका नाही. कारण दर १०० वर्षांनी अशी परिस्थिती येते एखादी महामारी येते व मानव त्यातून प्रयत्नाने सहीसलामत बाहेर पडतो. आज कोरोना परिस्थिती बिकट असली तरी मानवाने त्यावर मात करून संशोधनाने लस शोधून काढली आहे. त्यातून तो बाहेर पडत असताना आपल्याला दिसत आहे. आपण आशावादी दृष्टिकोनातून जगत राहिलो तर येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीचा सामना करू शकतो. कोणतीही परिस्थिती आली तरी मानवाने आपला आत्मविश्वास गमावता कामा नये. कारण हा आत्मविश्वासच मानवाला प्रगती पथावर घेऊन जातो. येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीला मानवाने धाडसाने सामोरे गेले पाहिजे तरच तो समाजाची सामाजिक प्रगती करू शकेल.

आज परिस्थितीने मानवाला एकमेकांपासून दूर केले असले, तरी तो एकमेकांशिवाय जगूच शकत नाही ही गोष्ट त्याच्या लक्षात आलेली आहे. त्यामुळे तर मानवप्राणी एकमेकांपासून दूर गेला तरी विज्ञानाच्या सहाय्याने एकमेकांशी संवाद साधताना दिसतो. एकमेकांच्या संपर्कात राहायला त्याला आवडते कारण मुळातच मानव हा समाजशील प्राणी आहे. मानव आज आपल्या सोबत समाजाची प्रगती लक्षात घेतो ही गोष्ट फार महत्वाची आहे कारण समाजाची प्रगती झाली तरच त्याची स्वतःची प्रगती होणार आहे. आज तो स्वतःच्या बुद्धीच्या जोरावर व तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने समाजाबरोबर आपली स्वतःची प्रगती करून घेत आहे. हीच देशाच्या व समाजाच्या प्रगतीची फार मोठी गती आहे. चला तर मग आपणही या गतीमध्ये सामील होऊया व सामाजिक परिवर्तनास हातभार लावूया.

संदर्भ साहित्य :

- १) साहित्य-समाज संबंध- सरदार ग. बा .
- २) भारतीय व्यवस्था
- ३) इंटरनेट
- ४) अर्थसंकल्प

Roesai

Website - <http://knowledge resonance.com>

मराठी विभाग

Principal

And Gowngeron@vishwakarma.com
A/p, Kharepatan, Tal. Kankavali,
Dist. Sindhudurg.

WELL WATER COMPARISON OF COASTAL REGION NEAR DEVGAD TALUKA, SINDHUDURG DISTRICT

N. N. Ugale^{1*}, P. D. Natekar², A. A. Kadam³, A. P. Patil⁴ and C. R. Patil²

¹ Department of Zoology, Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal.-Kankavali,
Dist.- Sindhudurg, Maharashtra (India).

^{2,2} P. G. Department of Botany, Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College
Ichalkaranji, Dist.-Kolhapur, Maharashtra (India).

³ Sardar Vallabhai Patel Engineering College, Andheri West (Mumbai), Maharashtra (India).

⁴ Department of Botany, R. B. Madkholkar Mahavidyalaya, Chandgad, Dist.-Kolhapur,
Maharashtra (India).

Corresponding author email: nayanugale9@gmail.com

ABSTRACT:

Devgad taluka is adjoining to the Arabian Sea in the coastal Konkan region of Maharashtra. Almost well water fulfill our daily basic needs of water it is come from ground water, there is abundant amount of water is stored under the surface of land. A well is a structure that is created to tap into the land and deliver ground water. Well water used for decades, it is a viable way to attain water for any structure in almost every region. Our study was mainly conducted to understand the properties of water such as pH, DO, chlorides, alkalinity, hardness and COD (American Public Health Association., 1998) of surrounding coastal regions.

Key Words: Well, Water properties, Coastal region, Devgad.

INTRODUCTION:

India is argonomically rich country. Well water is common supply to the crop field. There is need of study of different parameters of well water. India is second largest producer of crops. Nearly 70 percent of the world is covered by water, only 2.5 percent of it is fresh. The rest is saline and ocean-based. Even then, just 1 percent of our freshwater is easily accessible (National Research Council, 1977), with much of it trapped in glaciers and snowfields. I ever heard that coastal reagon area of konkan is sympathetic stone zone, it is because of various minerals present in water.

Here we study that dissolve salt concentration in different coastal region. Water is a basic need for human body metabolism. The study was carried out because of water is a main component of saliva. Saliva also includes small amounts of electrolytes, mucus, and enzymes

it is essential for breaking down solid food and keeping your mouth healthy. Staying hydrated is crucial to maintaining your body temperature. Water consumption helps lubricate and cushion your joints, spinal cord, and tissues. Our body uses water to sweat, urinate, and have bowel movements. We need water to replenish the lost fluid from sweat. In addition to helping with food breakdown, water also helps dissolve vitamins, minerals, and other nutrients from your food. It then delivers these vitamin components to the rest of our body for use. Freshwater makes up a very small fraction of all water on the planet (WHO).

In order to function properly dealing with all this water in our body, the water we need to take in our body needs to be equally good. For this, we have studied the water samples of different wells of coastal region of Devgad Taluka.

MATERIALS AND METHODS:

We visited the area 3 to 6 times to collect various water samples as well as to observe from time to time. Care should be taken so that the water does not get contaminated during the drilling process or contaminants do enter the water from the surface through the well. To ensure that the sample represents the water in the well and contaminants from drilling are not present in the sample, some water is removed from the well before a sample is collected. The amount of water purged depends upon the diameter, depth and the refill rate of the well. The purge amount is usually 3 to 10 times the well volume. In some cases, the pH, conductance or temperatures are monitored until a constant value is reached (McGowan W., 2000).

Then a sample is collected. Various bailers and pumps are used in ground water sampling. Many different types of manual and automatic samplers are commercially available. They are designed to collect grab samples or composite samples. Particular attention is given to material of construction of the sampler. Stainless steel or Teflon is preferred because of their inert nature. In the month of October, I have collected sample from selected four areas in different day.

Parameter Analysis Methods for pH - Measurement of pH for aqueous solutions and water sample can be done with a glass electrode and a pH meter, or using indicators. Then the average value of the readings obtained the actual pH value of that sample.

Determination of Dissolved Oxygen - Here we have used digital DO meter to see dissolved oxygen in water. The average value of the readings obtained the actual DO value of that sample.

For determination of Chlorides, Alkalinity, Hardness and COD we use titration method and calculate the respective result with the using of statistical formula.

Formula for Chloride mg/l = $\frac{C.B.R. \times N \times 35.5 \times 1000}{\text{ml of sample}}$

ml of sample

N = Normality of AgNO_3

0.0141

Formula for Alkalinity mg/l = $\frac{C.B.R. \times 50 \times N \text{ of Titrant}}{\text{Amount of sample}}$

Amount of sample

N = Normality of H_2SO_4 : 0.02

Formula for Hardness mg/l = $\frac{C.B.R. \times 1000 \times M \times 50}{\text{Amount of sample}}$

Amount of sample

M = Molarity of EDTA: 0.01

Formula for COD mg/l = $\frac{(A-B) \times M \times 1000 \times 8}{\text{ml of sample}}$

ml of sample

Where,

A = mL FAS used for Blank.

B = mL FAS used for Sample.

M = molarity of FAS and

8000 = milli equivalent weight of oxygen X 1000 mL/L

M = Molarity of FAS: 0.10

Observation table:-

Sr.No	Name of well		pH value	DO value	Chloride	Alkalinity	Hardness	COD in (ml)
					Burette reading	Burette reading	Burette reading	
			100 ml		50ml	100 ml	25 ml	—
	Sample taken							
1	Well-1		6.9	6.7	6.7	4.7	5.7	1.5

Conservation of Wild Taxa: Present Scenario

Scanned with CamScanner

2	Well-2		7.6	6.4	5.3	3.5	4.9	1.3
3	Well-3		6.7	6.9	4.3	4.8	5.8	1.6
4	Well-4		7.9	6.4	5.9	5.0	4.9	1.3
5	Well-5		6.9	6.5	3.2	3.6	5.6	1.5
6	Well-6		8	6.6	5.5	4.4	4.8	1.4
7	Well-7		6.4	7.1	4.2	5.1	4.2	1.5
8	Well-8		6.6	6.4	3.5	3.9	3.9	1.5
9	Well-9		7.7	6.5	5.6	4.6	4.6	1.4
10	Well-10		6.4	6.3	6.4	3.8	4.8	1.3
11	Well-11		6.7	6.8	5.7	4.9	4.3	1.6
12	Well-12		6.5	7.0	4.8	4.5	5.1	1.3
13	Well-13		6.3	6.7	6.5	3.3	5.2	1.5
14	Well-14		6.8	7.2	6.1	4.8	4.5	1.6

15	Well-15		6.6	6.8	4.9	3.6	5.3	1.4
								Blank
		Average of all reading	6.9	6.6	5.2	4.3	4.9	1.4
		Final Result after calculation			52.05 mg/L	0.043 mg/L	98 mg/L	32 mg/L

Permissible limit for potable water	6.5-8.5	4.7 mg/L	250 mg/L	250 mg/L	250 mg/L	10 mg/L
-------------------------------------	---------	----------	----------	----------	----------	---------

RESULTS: AND DISCUSSION:

According to the comparison pH value of all sample are in the range, Chlorides contain of the Devgad area well water is high as compare with Vaibhavwadi and Phondaghat. DO of Phondaghat is high as compare with Devgad. Also the water of Phondaghat is clear than the water sample form Devgad.

ORF- (Observer Research Foundation)

Nearly 80% water consumption in India is for Agriculture. Farmers are utilizing well water to improve soil and crop quality. If 80% water consumption in India is for agriculture, why is it unregulated and inefficient (Sandip Sen, 2011).

CONCLUSION:

According to concentration of DO clarity of water is determined. If the DO is high then water is clear. 2-As per result I concluded that all parameters like DO, pH, Chloride, Hardness, Alkalinity COD are within permissible limit. The all area i have studied, according to result for the production of different crops well water is mainly utilized. Water supply for crop is the most important thing for production of crops.

Acknowledgements:

Authors are thankful to SARTHI Institute, Pune & Mr. Satyajit Chavan (Engineer) for financial assistance and Miss. Shweta Valanju for valuable guidance. We also thankful to the Principal's, of repeated colleges for library and laboratory facilities.

REFERENCES:

1. American Public Health Association. 1998. "Standard Methods for the Examination of Water and Wastewater." 20th edition.
2. National Research Council (1977) Drinking water and health. Washington, D C, National Academy of Sciences.
3. McGowan W (2000) Water processing: residential, commercial, light-industrial, 3rd ed. Lisle, IL, Water Quality Association.
4. Guidelines for drinking-water quality, Second Edition, World Health Organisation, Geneva, 1993.
5. Lab manual program : B Tech civil Environmental Engineering II.
6. IS 1172: Indian Standard Code of Basic Requirements for Water Supply, Drainage and Sanitation.
7. <https://goodhabitsforlife.act.gov.au/kids-at-play/importance-water>.
8. https://www.sciencedaily.com/terms/water_resources.htm.
9. <https://rhodespump.com/4-water-types-learn/>.
10. Sandip Sen 2011 - Agriculture articles on Google scholar.

2021-22

✓ 1992-2021

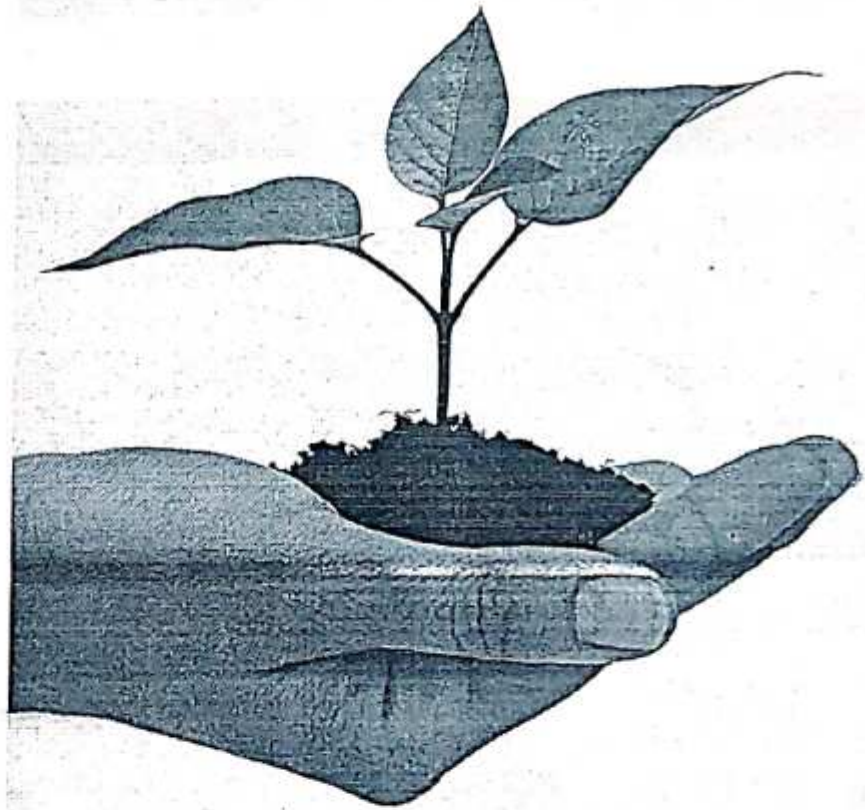

ISBN: 978 - 81 - 953419 - 4 - 8
PLANTA Vol. - 2, April 2021

PLANTA

Research Book Series

PLANTICA

The Official Publication of
Association of Plant Science Researchers (APSR)
Plantica Foundation, Dehradun (U.K.)
www.pgrindias.in

PLANTA – Research Book Series, Volume 2 April, 2021
The Official Publication of Association of Plant Science Researchers - APSR
ISBN: 978-81-953419-4-8

Advisory Board:

Prof. (Dr.) A. K. Karnatak
Vice Chancellor – VCSG UUHF, Bharsar, Uttarakhand
Prof. (Dr.) A. R. Nautiyal
Director- HAPPRC, HNBGU (A Central University), Uttarakhand
Prof. (Dr.) J. S. Chauhan
Dean- Agriculture, HNBGU (A Central University), Uttarakhand
Prof. (Dr.) I. J. Gulati
Ex- Registrar and Dean, SKRAU, Bikaner, Rajasthan

Chief Editor:

Dr. Anoop Badoni
M. Sc. (Ag), Ph.D., FAPSR, MSFSN
Director
Krishak Prashikshan Kendra (KPK), Plantica Institute of Agricultural Studies (PIAS), Dehradun, Uttarakhand

Managing Editor:

Dr. Pooja Kaintura
M. Sc. (Ag), Ph.D., ICAR-NET
Doon Business School, Dehradun, Uttarakhand

Editorial Board Member:

Dr. K. L. Dangi (M.Sc., Ph.D.)
Professor, Rajasthan College of Agriculture, MPUAT, Udaipur

Dr. C. O. Ilori (M.Sc., Ph.D.)
Senior Lecturer, Dept. of Crop Protection and Environmental Biology, Faculty of Agriculture and Forestry, University of Ibadan

Dr. Babajide Odu (M.Sc., Ph.D.)
Associate Professor, Dept. of Crop production and Protection, Obafemi Awolowo University Ile Ife, Nigeria

Dr. Zahoor Ahmed Dar (M.Sc., Ph.D.)
Associate Professor, Genetics and Plant Breeding, SKUAT, Srinagar, J&K

Dr. A. C. Mishra (M.Sc., Ph.D.)
Associate Professor, Horticulture (Vegetable Science), Banda Agriculture University, Banda, U.P.

Dr. Sanjay Sachan (M.Sc., Ph.D.)
Head, Krishi Vigyan Kendra (GBPUAT), Rudraprayag, U.K.

Dr. Prashant Joshi (M.Sc., Ph.D.)
Senior Scientist, MPKV, Akola, Maharashtra

Dr. Abhishek Mathur (M.Sc., Ph.D.)
Executive Director (R&D), NCS Green Earth Pvt. Ltd., Nagpur, Maharashtra,

Dr. N. Murugalatha (M.Sc., Ph.D.)
Associate Professor, School of Agricultural Studies, Quantum University, Roorkee,

Dr. Nivas M. Desai (M.Sc., Ph.D. FAPSR)
Assistant Professor, PG Department of Botany, SPKM, Sawantwadi, Maharashtra

Article Index

1. CARBON TRADING IN GLOBAL MARKET, General Article

Reshma Bansilal Sale

Mahatma Phule Krishi Vidyapeeth (MPKV), Rahuri

E-mail- reshmasale18@gmail.com

Page: 232 – 239

2. MOBILE APPLICATIONS IN AGRICULTURE, General Article

Ajay Kumar Prusty¹, Bibhuti Prasad Mohapatra², Sandeep Rout³ and Chitrasena Padhy⁴

¹M.S.Swaminathan School of Agriculture, Centurion University of Technology and Management, Paralakhemundi, Odisha-761211, India

²Department of Extension Education, College of Agriculture, Odisha University of Agriculture and Technology, Bhubaneswar, Odisha-751003, India

³Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha-754006, India

Email - sandeeprou1988@gmail.com

Page: 240 – 244

3. SOCIAL MEDIA: BOON TO AGRICULTURE, General Article

Ajay Kumar Prusty¹, Bibhuti Prasad Mohapatra², Sandeep Rout³, Rupashree Senapati⁴ and Chitrasena Padhy⁴

¹M.S.Swaminathan School of Agriculture, Centurion University of Technology and Management, Paralakhemundi, Gajapati, Odisha-761211, India.

²Department of Extension Education, College of Agriculture, Odisha University of Agriculture and Technology, Bhubaneswar, Odisha-751003, India.

³Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha-754006, India

Email - sandeeprou1988@gmail.com

Page: 245 – 250

4. SOIL AND WATER CONSERVATION MEASURES THROUGH AGROFORESTRY - A REVIEW, Review Article

Gyanaranjan Sahoo^{}, Afaq Majid Wani¹, Shubham Gupta² and Meenakhi Prusty³*

¹Dept. of Forest Biology and Tree Improvement, College of Forestry, SHUATS, Prayagraj

²College of Forestry, SHUATS, Prayagraj, ³Regional Research Technology Transfer Station, Dhenkanal, Odisha

Email: gyanaranjan.sahoo3@gmail.com

Page: 251 – 262

5. AGROFORESTRY AS AN OPTION FOR SUSTAINABLE RURAL LIVELIHOOD SECURITY TO FARMING COMMUNITY OF INDIA, General Article

Manas Ranjan Nayak¹, Prasannajit Mishra², Lalit Mohan Garnayak², Laxmikanta Behera³ and Jyotshnarani Maharana¹

¹Krishi Vigyan Kendra, Koraput, OUAT, Bhubaneswar, ²Directorate of Extension Education, OUAT, Bhubaneswar, ³College of Forestry, NAU, Navsari, Gujarat

E-mail: manas.forestry@gmail.com

Page: 263 – 278

6. CURRENT STATUS OF TRANSGENIC DEVELOPMENT IN PULSE CROPS, General Article

Richa Chauhan

Department of Botany, Chaman Lal Mahavidyalaya Landhaura, Roorkee, Haridwar Distt., Uttarakhand, 247664

E-mail: richachauhanclm@gmail.com

Page: 279 – 292

7. FINGER MILLET [*Eleusine coracana* (L.) GAERTN.]: A TREASURE OF NUTRIENTS, General Article

Akshit Kukreti^{1*}, Neelam Kurmanchal^{2*} and Laxmi Rawat³

^{1,3}Division of Plant Pathology, College of Forestry, Ranichauri-249199, V.C.S.G. Uttarakhand University of Horticulture and Forestry, Bharsar, Uttarakhand, India

²Department of Agriculture, Doon Business School, Dehradun, Uttarakhand, India

E-mail: akshitkukreti1@gmail.com, kurmanchalneelam17@gmail.com

Page: 293 – 297

8. VARIATION IN ACTIVE CONSTITUENTS AMONG MEDICINAL PLANT POPULATION AND ITS RELATION WITH MORPHO-PHYSIOLOGY: AN APPROACH FOR ESTABLISHMENT OF MORPHO PHYSIOLOGICAL MARKERS, Review Article

Neha Tiwari¹ and A. R. Nautiya²

^{1,2}High Altitude Plant Physiology Research Centre, HNBGU (A Central University), Srinagar, Garhwal-246174, Uttarakhand, India

E-mail: neha.tiwari7@gmail.com

Page: 298 – 315

9. ASSESSMENT OF PHYSICAL, CHEMICAL AND BIOLOGICAL PROPERTIES OF SOIL IN ONION BASED CROPPING SYSTEMS THROUGH ORGANIC NUTRIENT MANAGEMENT, Research Article

Ashutosh S. Dhonde¹, Vijay. S. Pati² and Ravindra H. Kolse³

^{1,2,3}Department of Agronomy, Mahatma Phule Krishi Vidyapeeth, Rahuri-413722, Department of Soil Science and Agril. Chemistry, Mahatma Phule Krishi Vidyapeeth, Rahuri-413722, Maharashtra, India.

E-mail: ashutosh.dhonde@rediffmail.com

Page: 316 – 323

10. DEVELOPING PLANT PROBIOTIC BACTERIA BASED BIOFORMULATION HAVING PGPR PROPERTIES, General Article

Rathod Zalak R.¹, Dharmpal Meet A.², Saraf Meenu S.^{1} and Patel Baldev V.¹*

¹Department of Microbiology and Biotechnology, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, Gujarat, India, ²Department of Biotechnology, Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Gandhinagar, Gujarat, India

E-Mail: zdurga.03@gmail.com

Page: 324 - 342

11. MUSHROOMS AS A RAPID BIOLOGICAL DEGRADER OF PLASTIC, General Article

*Dharmpal Meet A., Mishra Amita Y., Christian Venisha, Makawana Sonal and Rathod Zalak R.**

Department of Microbiology and Biotechnology, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad - 380009

E-mail: zdurga.03@gmail.com

Page: 343 - 353

12. CLASSIFICATION OF PLASTIC AND ITS BIODEGRADATION BY MICROORGANISMS, General Article

Christian Venisha V.¹, Makwana Sonal K.¹, Mishra Amita Y.¹, Rathod Zalak R.¹, Saraf Meenu S.¹, and Thakkar Aarti V.^{2}*

¹Department of Microbiology and Biotechnology, University School of Science, Gujarat University, Ahmedabad- 380009, Gujarat, India, ²Department of Microbiology, President Science College, Ahmedabad-380061, Gujarat, India.

venishachristian.vc@gmail.com

Page: 354 - 362

13. EFFICIENT USE OF MACROALGAE BIOMASS FOR HEAVY METAL REMEDIATION AND ENHANCE THE AGRICULTURE APPLICATIONS, General Article

*Mishra Amita Y., Christian Venisha, Makawana Sonal, Rathod Zalak R. and Saraf Meenu S.**

Department of Microbiology and Biotechnology, School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

E-Mail: amitamishra91@gmail.com

Page: 363 - 373

14. PHOSPHATE SOLUBILIZING BACTERIA IN AMELIORATING OF SOIL UNDER SALINITY STRESS, General Article

Bhadaniya Nidhi, Metaliya Divya, , Patel Aakruti, Rathod Zalak R. and Saraf Meenu S.

Department of Microbiology & Biotechnology, School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad - 380009, Gujarat, India.

E-mail: zgujuni@gmail.com

Page: 374 - 381

15. ADVANCES IN LACCASE IMMOBILIZATION, General Article

Makwana Sonalk¹, Mishra Amita Y¹, Rathod Zalak R¹, Christian Venisha V¹, Deshmukh Kiran C.² Panchal Rakesh Kumar R^{1*}

¹Department of Microbiology and Biotechnology, University School of Science, Gujarat University, Ahmedabad Gujarat, ²Department of Microbiology, P.H.G Municipal Arts and Science College, Kalol, Gujarat, India

E-mail: makwanasonal08@gmail.com

Page: 382 – 394

16. DOWNEY MILDEW OF PEARL MILLET AND IT'S MANAGEMENT, General Article

Poonam Kumari, Shailesh Godika, Sunil Kumar and R. P. Ghasolia

Email- pc3037782@gmail.com

Page: 395 – 404

17. PHARMACOGNOSTIC STUDY AND PHYTOCHEMICAL INVESTIGATION OF ANDROGRAPHIS PANICULATA USED BY LOCAL HEALERS IN DEVGAD REGION, Research Article

Vijay kumar Kunure¹, Vinayak Naik² and Ravindra Jadhav³

¹S.H. Kelkar College. Devgad. Maharashtra. India.416613, ²Varadanjali Herbals Pvt. Ltd. Malad (W) Mumbai-400095, ³Department of Botany, GKG College, Kolhapur- 416012, (MS)

Email- kunurevb@gmail.com

Page: 405 – 414

18. ORGANIC AGRICULTURE: THE MULTI-DIMENSIONAL CHALLENGES FOR FUTURE FOOD AND FARMING SYSTEMS, General Article

Ashutosh S. Dhonde

Department of Agronomy, MPKV, Rahuri

E-mail: ashutosh.dhonde@gmail.com

Page: 415 – 425

19. EFFECT OF SEED-AGEING ON SEED GERMINATION BEHAVIOR AND SEEDLING GROWTH OF TURNIP MUSTARD (BRASSICA CAMPESTRIS L.), Research Article

Nikita S. Hinge¹ and S. N. Malode^{*}

Cytology and Genetics laboratory, P. G. Dept. of Botany, Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati - 444604 (M.S.) India

E-mail: satishmalode17@gmail.com

Page: 426 – 232

20. BACILLARIOPHYCEAE FROM EASTERN PART OF SATARA DISTRICT, MAHARASHTRA, Short Communication

Manjusha Ingawale

Department of Botany, Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai.

E-mail: ingawalemanjusha7@gmail.com

Page: 433 – 441

21. CHLOROPHYLL MUTANTS AND MORPHOLOGICAL VARIATIONS INDUCED BY SODIUM AZIDE, ETHYL METHANE SULPHONATE AND GAMMA RAYS IN *Linum usitatissimum* Var. PKV NL 260, Research Article

A. S. Deshpande¹ and S. N. Malode

Cytology and Genetics laboratory, P. G. Dept. of Botany, Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati – 444604

E-mail ID: satishmalode17@gmail.com

Page: 442 – 451

22. ASSESSMENT OF SECONDARY METABOLITES FROM *Clerodendrum Infortunatum*, Research Article

K. D. Jadhao

Govt. Vidarbha Institute of Science and Humanities Amravati.

Email: kirankumarjadhao@gmail.com

Page: 452 – 457

23. UTILIZATION OF SPIRITUALLY IMPORTANT PLANTS – *Aegle Marmelos* Corr., *Cynodon Dactylon* Pers. and *Datura Innoxia* Mill. : AS AN EFFECTIVE DRUG RESOURCE FOR URINARY TRACT INFECTION (UTI)

Deshpande, B.S. 1, Deshpande, A. S.2, Maldhure, A.K.*

¹Department of Chemistry, Smt. Narsamma Arts, Commerce and Science College, Kiran Nagar, Amravati, ²Cytology and Genetics laboratory, Department of Botany, Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati – 444604.

E-mail: bhagyashri414@gmail.com

Page: 458 – 464

24. CURRENT STATUS OF MANGROVE BIODIVERSITY IN INDIA: A REVIEW, Review Article

Somnath M. Jadhav¹ and A. B. Telave²

¹Department of Botany Pratapsinh Mohite-Patil Mahavidyalaya, Karmala & Research Student Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science & Commerce College, Baramati, MH.,

²Department of Botany, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science & Commerce College, Baramati, MH.

Page: 465 – 473

25. CAM MECHANISM IN ARID PLANTS, General Article

Madhuri Patil and Chandrashekhar Murumkar

Department of Botany, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati (Autonomous) 413102, Dist. Pune, Maharashtra, India

Correspondence: patilmadhuri352@gmail.com

Page: 474 – 479

26. COMPARATIVE STUDY OF ANTIMICROBIAL ACTIVITY OF THE MEDICATED AND NON MEDICATED SOAPS, *Research Article*

Shilpa M. Gharat¹ and Ishwari N. Mehta²

¹Department of Biotechnology, SonopantDandekar Arts, V.S. Apte Commerce & M.H. Mehta Science College, Palghar, ²Department of Biotechnology, SonopantDandekar Arts, V. S. Apte Commerce & M.H. Mehta Science College, Palghar

Page: 480 – 486

27. FORMULATION TECHNIQUES FOR MULTIFERROIC CERAMICS, *General Article*

Y. A. Chaudhari

Department of Physics, Shri Pancham Khemraj Mahavidyalaya, Sawantwadi (M.S.) India

E mail: yogeshchaudhari2007@yahoo.com

Page: 487 – 492

28. DIVERSITY OF WOOD ROTTING FUNGI FROM KARAD TAHSIL, SATARA. (M.S), *Short Communication*

K.N.Gurav and V.P.Patil

Department of Botany & Plant Protection Sadguru Gadage Maharaj College Karad

Page: 493 – 499

29. MANAGEMENT OF RUST DISEASE USING BOTANICAL FUNGICIDES, *General Article*

Suhas Kundlik Kamble¹ and Yuvraj Dhondiram Kengar²

¹Department of Botany, Dahiwadi College Dahiwadi, Tal- Man, Dist- Satara 415508, Maharashtra, ²Department of Botany, Dahiwadi, Smt. Kusumtai Rajarambapu Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur, Dist. Sangli 415409, Maharashtra, India.

E-mail: suhaskamble272@gmail.com

Page: 500 – 506

30. EFFECT OF AMF STRAINS ON GROWTH AND NUTRIENT UPTAKE OF BT AND NON BT COTTON FROM ARID REGION OF WESTERN MAHARASHTRA, INDIA, *Research Article*

Vilas Vikram Kamble¹ and Chandrakant Jagannath Khilare²

¹Department of Botany, Dahiwadi College Dahiwadi, Tal- Man, Dist- Satara 415508, Maharashtra, ²Department of Botany, S.M. Joshi College, Hadapsar.

Page: 507 – 515

31. SODIUM AZIDE INDUCED EARLY FLOWERING MUTATIONS IN Brassica juncea (L.) Czern & Coss cv. BIO-902, *Research Article*

P. J. Ninawe¹, S. N. Malode^{1} and S. J. Jambhulkar²*

¹Cytology and Genetics Laboratory, Department of Botany, Govt. Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati-444604, ²EGFF Section, NA&BTD, BARC, Mumbai

*E mail - satishmalode17@gmail.com

Page: 516 – 520

32. EFFECTIVE RECLAMATION AND RESTORATION OF THE MINED OUT LAND AND BIODIVERSITY CONSERVATION AT 'REDI IRON ORE MINE (Block II)', OF M/S GOGTE MIENERALS, LOCATED AT REDI VILLAGE, TALUKA VENGURLA, DISTRICT SINDHUDURG, Case Study

Rupali Pednekar

Page: 521 – 530

33. GREEN SYNTHESIS OF SILVER NANOPARTICLES, THEIR CHARACTERIZATION USING LEAF EXTRACTS OF *Tridax procumbens* L.

Govind Dhulgande¹, Datta Dhale² and Datta Ghogare³

¹Post-Graduate Department of Botany, Sir Parahurambhau College, Pune (MS), ²Post-Graduate Department of Botany, SSVP Santha's L.K. Dr. P. R. Ghogrey Science College, Dhule (MS), ³Department of Botany, Matsyodari Arts, Science and Commerce College, Ambad Dist. Jalna (MS), India

E-mail: drgovind2012@gmail.com

Page: 531 – 536

34. EVALUATION OF PHYTOCHEMICAL CONSTITUENTS IN AROMATIC PLANT PROPERTIES OF DRIED LEAVES OF *Leonotis nepitifolia* PLANT, Research Article

Ku. Sharada K. Ulhe

¹Department Of Botany, Mahatma Fule Arts, commerce & Sitaramji Choudhari Science College, Warud, Dist-Amravati

E-mail: botanysharu@rediffmail.com

Page: 537 – 543

35. ALLELOPATHIC EFFECT OF LEAF AND ROOT EXTRACTS OF *Cassia* SPECIES ON JOWAR, Research Article

Jayasri Yuvaraj Jadhav

Department of Botany, Sundarrao More Arts, Commerce and Science College, Poladpur, Raigad

Page: 544 – 550

36. ETHNOMEDICINAL PLANTS FROM TRYAMBAKESHWAR TELSIL OF NASHIK DISTRICT (MAHARASHTRA), INDIA, Short Communication

Ashok N. Chaudhari¹ and Manoj T. Patil²

¹Post Graduate Department of Botany, MVP Samaj's Arts Commerce & Science College, Tryambakeshwar, Nashik (MS), ²SNJB's KKHA Arts, SMGL Commerce & SPHJ Science College, Chandwad, Nashik (MS) India. 423101

E-mail: manojtpatil@gmail.com

Page: 551 – 558

37. GROWTH OF COMPOSTING FUNGI ON AGRICULTURAL WASTES,
Short Communication

Siddharth K. Murumkar

C. B. Khedgi's B. Science, R. V. Commerce, R. J. Arts College, Akkalkot, Solapur (M.S.)

E-mail: skmurumkar183@rediffmail.com

Page: 559 - 563

38. IN VITRO CALLOGENESIS AND MICROPROPAGATION OF MEDICINAL PLANT – Vitex negundo L.,
Research Article

Simran

Plant Tissue Culture Laboratory, Department of Botany, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, MS, India

Email-ID: simran88kotwal@gmail.com

Page: 564 – 570

39. STUDY OF PHYTOCONSTITUENTS BY HR-LCMS METHOD FROM FRUITS OF MANGROVE PLANT, Sonneratia alba Sm.,
Short Communication

Paras Parmeshwar Jadhav and D. K. Gaikwad

Smt. N.S. P. Jr. college Devgad, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Sub-

campus Osmanabad. (MS) India

E-mail: dpjadhav2107@gmail.com

Page: 571 – 576

40. COMPARATIVE MICROSCOPICAL AND PHYSICOCHEMICAL INVESTIGATION OF TRADITIONAL PLANTS OF Canscorea SPECIES,
Short Communication

Ravindra P. Jadhav¹#, Vinayak Naik² and Vijaykumar Kunure³

¹Department of Botany, GKG College, Kolhapur- 416012, (MS), ²Director, Varadanjail

Herbals Pvt. Ltd. Malad (W) Mumbai, ³S.H. Kelkar College, Devgad. Maharashtra

E-mail: rajindrajadhav3535@gmail.com

Page: 577 – 584

41. STUDY THE EFFECT OF PHYSICAL AND CHEMICAL MUTAGENS ON BIOLOGICAL PARAMETERS IN M1 GENERATION OF Trigonella foenum-graecum L.,
Short Communication

Pagare Archana S¹ and More A. D.²

¹Research Scholar, Department of Botany, Fergusson (Autonomous) College Pune, India

²Associate Professor, Department of Botany, Fergusson College, Savitribai Phule Pune University, Pune, India

Page: 585 – 593

42. REPRODUCTIVE DISORDERS IN WOMEN AND TRADITIONAL HEALTH PRACTICES IN RATNAGIRI DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA,

Short Communication

P. P. Borate and D. M. S. Rao

PG Department of Botany, R. K. T. College, Ulhasnagar, Dist. Thane (MS)

E-mail: pallaviborate@rediffmail.com

Page: 594 - 603

43. INFLUENCE OF *Chromolaena odorata* (L.) LEAVES EXTRACT ON CARBOHYDRATE AND PROTEIN CONTENT OF *Cajanus cajan* (L.), *Research Article*

Madane A. N¹, Kenger Y.D² and Patel S.I.³

¹Department of Botany, Arts, Commerce and Science College, Nandgaon, Dist. Nashik (MS), ²Department of Botany, Smt. Kusumtai Rajarambapu Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur, Dist. Sangli, Maharashtra, India, 41540

Page: 604 - 609

44. WATER RELATIONS UNDER FLUORIDE STRESS IN *Simarouba glauca*, *Short Communication*

Mali Varsha V. and D. K. Gaikwad

Department of Botany, Shivaji University, Kolhapur (MS), *Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Sub-campus, Osmanabad (MS) India.

E-Mail- korevarshaa@gmail.com and dkgaikwad88@gmail.com

Page: 610 - 615

45. STUDIES ON ETHNO-MEDICINAL PLANTS OF RATNAGIRI DISTRICT OF MAHARASHTRA STATE, *Short Communication*

S. A. Apate and S. S. Kadam

Botany Department, Gogate-Jogalekar College, Ratnagiri, Maharashtra

E-mail: savg.2027@rediffmail.com

Page: 616 - 625

46. STUDY ON MEDICINAL AND TRADITIONAL FESTIVAL PLANTS USED IN HINDU-RELIGION FROM RATNAGIRI DISTRICT OF MAHARASHTRA,

Short Communication

Trushali B. Chavan¹, Dr. Vikram P. Masal¹ and Dr. R. L. Ghalme¹

¹P.G. Department of Botany, Dapoli Urban Bank Senior Science College, Dapoli, Dist. Ratnagiri, M.S. 415712

Email: masalvikram@gmail.com

Page: 626 - 632

47. EFFECT OF CHEMICAL AND PHYSICAL MUTAGENS ON SEED GERMINATION, SEEDLING HEIGHT AND SEEDLING VIGOUR IN Glycine max C.V. Js-9560, Research Article

Simran^{1} and P. J. Ninawe¹*

Cytology and Genetics laboratory, Department of Botany, 1Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati, 1Department of Botany, Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur – 440009, India

E-mail: simran88kotwal@gmail.com

Page: 633 – 641

48. CURRENT STATUS OF MANGROVE BIODIVERSITY IN INDIA: A REVIEW, Review Article

Somnath M. Jadhav¹ and Ajit B. Telave²

¹Department of Botany, Pratapsinh Mohite-Patil Mahavidyalaya, Karmala Dist. Solapur, ²Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science & Commerce College, Baramati, Dist. Pune (MS), India

Page: 642 - 650

49. STUDIES ON FLORA OF FAMILY Araceae From Dapoli Tahasil Of Ratnagiri District From Maharashtra, Short Communication

Shraddha H. Dive¹ and Vikram P. Masal

P.G. Department of Botany, Dapoli Urban Bank Senior Science College, Dapoli, District Ratnagiri, M.S. pin code-415712.

Email- masalvikram@gmail.com

Page: 651 – 659

50. TAXONOMICAL STUDY OF FUNGAL GENUS MELIOLA FRIES FROM SOUTHERN KOLHAPUR DISTRICT OF MAHARASHTRA AND ITS NEIGHBOURING AREAS (INDIA), Short Communication

*Tanaji R. Kavale**

Department of Botany, Ajara Mahavidyalaya, Ajara, Dist.- Kolhapur, Maharashtra, India

E-mail: tanajikavale@gmail.com

Page: 660 – 671

51. TWO NEW RECORDS OF DEMATIACEOUS HYPHOMYCETES FROM INDIA, Short Communication

Tanaji R. Kavale

Department of Botany, Ajara Mahavidyalaya, Ajara, Dist.- Kolhapur, Maharashtra (416505)

E-mail: tanajikavale@gmail.com

Page: 672 – 675

52. EFFECT OF ALGAL EXTRACT ON SEED GERMINATION AND SEEDLING GROWTH OF CHILLY [*Capsicum annuum* (L.)], *Research Article*

*V.Y. Charjan¹ * and P.J. Ninawe¹*

Department of Botany, Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur, India

E-mail: vaishalipalkrit@gmail.com

Page: 676 - 680

53. WEED SPECIES DIVERSITY OF KHAREPATN VILLAGE AND ITS NEARBY AREA, *Short Communication*

Natekar P. D.¹, Ugale N. N.², Indap S. R.², Parab M. A.² and Pawar S. S.³*

¹*Department of Botany, Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College Ichalkaranji, Dist.-Kolhapur, Maharashtra, ²Department of Zoology, Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal.-Kankavali, Dist.- Sindhudurg, Maharashtra, ³Department of Botany, Yashwantrao Chavan College of Science, Karad, Dist. Satara, Maharashtra (India).

E-mail: natekarpratik07@gmail.com

Page: 681 - 686

WEED SPECIES DIVERSITY OF KHAREPATAN VILLAGE AND ITS NEARBY AREA

NATEKAR P. D.^{1*}, UGALE N. N.², INDAP S. R.², PARAB M. A.², PAWAR S. S.³

¹ Department of Botany, Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College Ichalkaranji.

Dist.-Kolhapur, Maharashtra (India).

² Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal.-Kankavali, Dist.- Sindhudurg,

Maharashtra (India).

³ Department of Botany, Yashwantrao Chavan College of Science, Karad, Dist.

Satara, Maharashtra (India).

Corresponding author email: natekarpratik07@gmail.com*

Abstract:

Agriculture is a back bone of Indian economy. Along with the crop many other unwanted plants grow simultaneously in the field. These unwanted plants compete with field crop. Such sudden, uncultivated, non-native foreign plants are called 'Invasive species' or 'Weed species'. Weeds are principally responsible for low productivity and hampering the soil fertility. The present work is on preliminary checklist of weed diversity from Kharepatan village and its adjoining area has been compiled. In present study 78 weed species from 31 families have been reported from the study area.

Key Words: Weed diversity, crops, Kharepatan, Cultivated fields.

Introduction:

India is country with highest economy dependent on Agricultural productions. The exciting rich diversity of the habitats has resulted in such abundance and variety of flora and fauna. In many places farming is practiced in the traditional way. An important part in agriculture is agriculture land and its maintenance. Proper nutrients, climate and water are needed for the best production. However, many unwanted plants invade the agricultural field and become noxious weeds and negatively effects on the agricultural production. Weeds are compete with field crop with respect to area, food, water and canopy. It's ultimately affect the growth rate of fieldweed has different mechanism of spread, growth and flowering. The nature of the habitat and its disturbances will affect or even determine which types of weed communities become dominant. Depending on their life cycle weeds are classify in to three types Annuals, Biennials

and Perennials. There is need of identification and documentation of weeds to form baseline for weeds studies and their management. So far compiled list of weeds of agricultural fields at Kharepatan and adjoining area is not available. Therefore, attempts have been made to make checklist of weeds of agricultural fields at Kharepatan (Sindhudurg district) of Maharashtra state.

For effective weed control correct identification of weeds is an important. Present study is strictly focused on survey of biodiversity of weeds of agricultural fields of Kharepatan village. In this research paper, we have surveyed the weeds in Kharepatan and its adjoining agricultural fields. Near about 10 sq. km area of the region comes under cultivation. The latitude $18^{\circ} 96'$ and longitude $72^{\circ} 82'$ are the geo-coordinate of the Kharepatan. Present study area covers 8.35 sq. km and 65 meters altitude. In Kharepatan village agriculture is predominant include area about 1.97 sq. km. The agricultural fields are dominated with pulses, gram, vegetables, rice etc. as well as cash crops like Sugarcane. Their competition with crops reduces agricultural output (quantity and quality), and increases outside overheads by spreading them across field borders. Also weed species are a greater threat to local biodiversity. Bio-invasion may be measured threat of biological pollution and important factor on global change and one of the major causes of species extinction (Mooney and Drake, 1987; Drake et al., 1989).

Material and Methods:

The current study was conducted during 2018 - 2020; exploration of the study area comprises intensive and extensive study tours during all the seasons. Each and every crop field visited in each season to observe life cycle of each weed. There are more than fifteen field tours were made to cover the entire the study area. Each weed was collected and processed for by using of regional floras and relevant published literatures such as Cooke (1901-1908); Hooker J. D., (1872-1897); Bor N.L., 1960; Mooney and Hobbs 2000; Randall et al. 1997; Sharma, et al. 1996; Singh et al. 2000. The nomenclature of plant species collected was updated by using IPNI, Tropicos and The Plant List available on websites.

Result and Discussion:

During our survey of weed plants in year 2018-2020, we have collected and studies 78 species (Table 1) belonging to 31 families from cultivated fields of Kharepatan and its surrounding region. Among them 27 dicot families with 53 genera having 67 species and 4 monocot families with 9 genera having 11 species. According to obtained data the dominant weed vegetation is of dicot families Asteraceae is represented by more number of taxa having *e.*

12 species belonging to 11 genera; Fabaceae 9 species belonging to 5 genera; Convolvulaceae 7 species belonging to 3 genera; Malvaceae having 7 species belonging to 6 genera. Dominant weed species belonging to Asteraceae, Fabaceae, Convolvulaceae and Malvaceae families. Some of dominant weed species are *Argemone mexicana*, *Alternanthera ficoidea*, *Celosia argentea*, *Cleome viscosa*, *Commelina benghalensis*, *Cynodon dactylon*, *Eragrostis cilianensis*, *Lantana camara*, *Leucas aspera*, *Mimosa pudica*, *Parthenium hysterophorus*, *Portulaca oleracea*, *Rungia pectinata*, *Senna obtusifolia*, *Sphaeranthus indicus*, *Tridax procumbens*, *Urena lobata*. The checklist of weed plant species from Kharepatan and its surrounding region are provided in table 1.

Table 1. Checklist of weed plant species from Kharepatan and its surrounding region

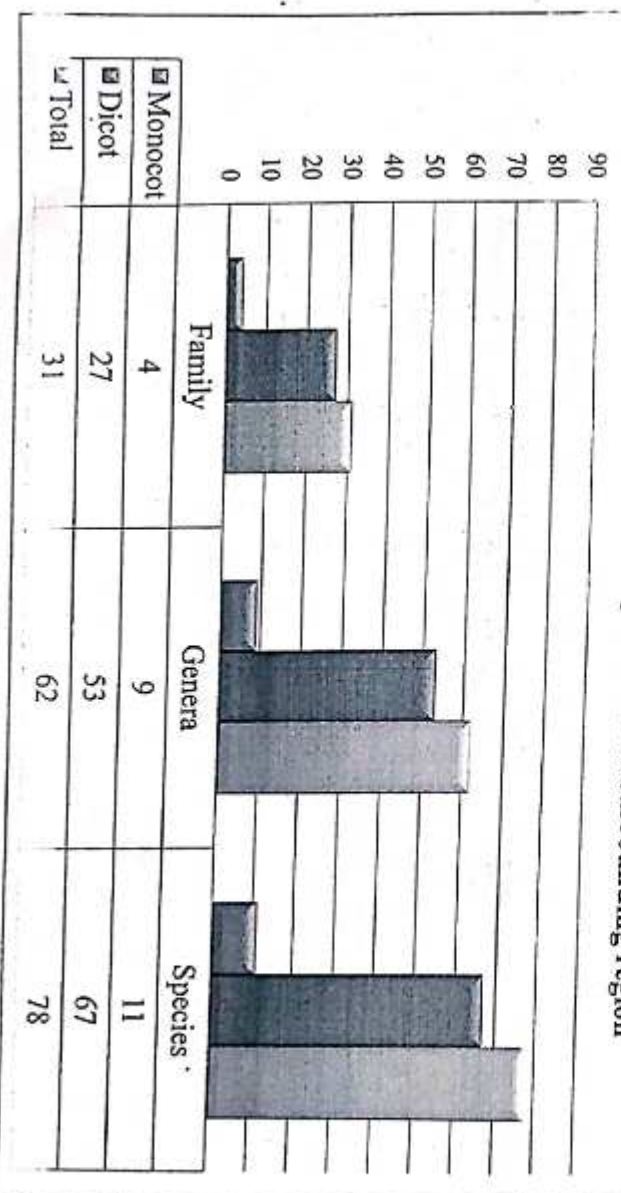
S.N.	Species (Botanical name)	Family	Habit	Flowering and fruiting season
1	<i>Abelmoschus manihot</i> (L.) Medik.	Malvaceae	Herb	July–December
2	<i>Aeschynomene americana</i> L.	Fabaceae	Herb	October–December
3	<i>Ageratum conyzoides</i> L.	Asteraceae	Herb	July–February
4	<i>Alternanthera ficoidea</i> (L.) P.Beauv.	Amaranthaceae	Herb	Throughout the year
5	<i>Antigonon leptopus</i> Hook. & Arn.	Polygonaceae	Climber	August–May
6	<i>Argemone mexicana</i> L.	Papaveraceae	Herb	Throughout the year
7	<i>Bidens pilosa</i> L.	Asteraceae	Herb	August–December
8	<i>Biophytum sensitivum</i> (L.) DC.	Oxalidaceae	Herb	August–April
9	<i>Blainvillea acmella</i> (L.) Philipson	Asteraceae	Herb	August– November
10	<i>Blumea eriantha</i> DC.	Asteraceae	Herb	December–May
11	<i>Blumea bifoliata</i> (L.) DC.	Asteraceae	Herb	January–March
12	<i>Calotropis procera</i> (Ait.) R.Br.	Apocynaceae	Shrub	Throughout the year
13	<i>Chamaecrista absus</i> (L.) H.S.Irwin & Barneby L.	Fabaceae	Herb	September–December
14	<i>Celosia argentea</i> L.	Amaranthaceae	Herb	August–February
15	<i>Chloris barbata</i> Sw.	Poaceae	Herb	August– December–
16	<i>Chromolaena odorata</i> (L.) R.M.King & H.Rob.	Asteraceae	Herb	November–May

17	<i>Cleome gynandra</i> L.	Cleomaceae	Herb	June-March
18	<i>Cleome monophylla</i> L.	Cleomaceae	Herb	August-September
19	<i>Cleome viscosa</i> L.	Cleomaceae	Herb	Throughout the year
20	<i>Commelina benghalensis</i> L.	Commelinaceae	Herb	August-January
21	<i>Corchorus aestuans</i> L.	Malvaceae	Herb	September-November
22	<i>Crassocephalum crepidioides</i> (Benth.) Moore	Asteraceae	Herb	October-May
23	<i>Crotalaria linifolia</i> L.f.	Fabaceae	Herb	August-November
24	<i>Cuscuta cassytoides</i> Nees ex Engelm.	Convolvulaceae	Herb	November-February
25	<i>Cynodon dactylon</i> (L.)-Pers.	Poaceae	Herb	Throughout the year
26	<i>Cyperus difformis</i> L.	Cyperaceae	Herb	August- December
27	<i>Cyperus iria</i> L.	Cyperaceae	Herb	July-January
28	<i>Datura innoxia</i> Mill.	Solanaceae	Shrub	September- March.
29	<i>Datura metel</i> L.	Solanaceae	Shrub	September-December
30	<i>Dinebra retroflexa</i> (Vahl) Panz.	Poaceae	Herb	July-April
31	<i>Dichanthium annulatum</i> (Forsk.) Stapf.	Poaceae	Herb	June-December
32	<i>Echinochloa colonum</i> (L.) Link	Poaceae	Herb	July- October
33	<i>Eclipta prostrata</i> (L.) L.	Asteraceae	Herb	July- February
34	<i>Eragrostis cilianensis</i> (All.) Vignolo ex Janch.	Poaceae	Herb	July- September
35	<i>Euphorbia hirta</i> L.	Euphorbiaceae	Herb	July-December
36	<i>Euphorbia parviflora</i> L.	Euphorbiaceae	Herb	July-February
37	<i>Evolvulus alsinoides</i> (L.) L.	Convolvulaceae	Herb	July-November
38	<i>Fuirena ciliaris</i> (L.) Roxb.	Cyperaceae	Herb	September-February
39	<i>Impatiens balsamina</i> L.	Balsaminaceae	Herb	July-October
40	<i>Ipomoea eriocarpa</i> R.Br.	Convolvulaceae	Herb	August-October

41	<i>Ipomoea hederifolia</i> L.	Convolvulaceae	Herb	August–November
42	<i>Ipomoea obscura</i> (L.) Ker.-Gawl.	Convolvulaceae	Herb	August–February
43	<i>Ipomoea pes-tigridis</i> L.	Convolvulaceae	Herb	August– November
44	<i>Ipomoea quamoclit</i> L.	Convolvulaceae	Herb	Throughout the year
45	<i>Lantana camara</i> L.	Verbenaceae	Herb	Throughout the year
46	<i>Leucas aspera</i> (Willd.) Link.	Lamiaceae	Herb	September– March
47	<i>Macroptilium atropurpureum</i> (DC.) Urban	Papilionaceae	Climber	September– November
48	<i>Mecardonia procumbens</i> (Mill.) Small	Plantaginaceae	Herb	August– November
49	<i>Mimosa pudica</i> L.	Fabaceae	Herb	September–January
50	<i>Mirabilis jalapa</i> L.	Nyctaginaceae	Herb	August–January
51	<i>Opuntia stricta</i> (Haw.) Haw.	Cactaceae	Herb	January–July
52	<i>Oxalis corniculata</i> L.	Oxalidaceae	Herb	Throughout the year
53	<i>Parthenium hysterophorus</i> L.	Asteraceae	Herb	September–January
54	<i>Passiflora foetida</i> L.	Passifloraceae	Herb	September–March
55	<i>Dicliptera paniculata</i> (Forssk.) I.Darbysh.	Acanthaceae	Herb	December–March
56	<i>Phyllanthus amarus</i> Schumach. & Thonn.	Phyllanthaceae	Herb	July–August
57	<i>Physalis angulata</i> L.	Solanaceae	Herb	August–November
58	<i>Portulaca oleracea</i> L.	Portulacaceae	Herb	Throughout the year
59	<i>Rorippa dubia</i> (Pers.) H.Hara	Brassicaceae	Herb	December–June
60	<i>Rungia pectinata</i> (L.) Nees	Acanthaceae	Herb	October–March
61	<i>Senna alata</i> (L.) Roxb.	Fabaceae	Shrub	September– December
62	<i>Senna obtusifolia</i> (L.) H.S.Irwin & Barneby	Fabaceae	Herb	September–October
63	<i>Senna occidentalis</i> (L.) Link	Fabaceae	Herb	August–December
64	<i>Senna tora</i> (L.) Roxb.	Fabaceae	Herb	August–February

65	<i>Senna uniflora</i> (Mill.) H.S.Irwin & Barneby	Fabaceae	Herb	August–November
66	<i>Sida acuta</i> Burm.f.	Malvaceae	Herb	September–December
67	<i>Sida cordata</i> (Burm.f.) Borss. Waalk.	Malvaceae	Herb	April–November
68	<i>Solanum americanum</i> Mill.	Solanaceae	Herb	May–June
69	<i>Spermacece hispida</i> L.	Rubiaceae	Herb	September–November
70	<i>Sphaeranthus indicus</i> L.	Asteraceae	Herb	November–May
71	<i>Synedrella nodiflora</i> (L.) Gaertn.	Asteraceae	Herb	July–February
72	<i>Tribulus terrestris</i> L.	Zygophyllaceae	Herb	Throughout the year
73	<i>Tridax procumbens</i> L.	Asteraceae	Herb	Throughout the year
74	<i>Triumfetta rhomboides</i> Jacq.	Malvaceae	Herb	August–April
75	<i>Turnera ulmifolia</i> L.	Turneraceae	Herb	June–November
76	<i>Typha angustifolia</i> L.	Typhaceae	Herb	June–December
77	<i>Urena lobata</i> L.	Malvaceae	Shrub	April–December
78	<i>Waltheria indica</i> L.	Malvaceae	Herb	August–December

Table 2.-Weed diversity of Kharepatan and its surrounding region

Acknowledgements:

Authors are thankful to Principals of Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College Ichalkaranji, Dist.-Kolhapur; Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal.-Kankavli, Dist.-Sindhudurg and Yashwantrao Chavan College of Science, Karad, Dist. Satara, Maharashtra (India) for library and laboratory facilities. PDN is personally thankful to the SARTHI Institute, Pune and Mr. Satyajit Chavan (Engineer) for financial assistance. We also thankful to the Dr. Shweta Valanju, Mr. Prakash Shinde, Mr. Gajanan Vhankali, Mr. Shrikrishna Ranade, Mrs Rutuja Karle for valuable guidance.

References:

- Bor, N.L. 1960. *The grasses of Burma, Ceylon, India ad Pakistan*. Pergamon Flowers. London.
- Cooke, T. (1901-1908). *The flora of presidency of Bombay*. Vol I-11. London. (Repr.ed. 1958 B.S.I., Calcutta.
- Deokule, S. S. and Kamble, S. Y. 1984. Weeds of irrigated and non-irrigated agricultural fields of Baramati area in Pune district. J. Econ. Tax. Bot. Vol 1:9-16.
- Hooker, J. D. 1872-1897. *The flora of British India*, VII Vols. London.
- Sharma, B. D., Karthikeyan, S. and Singh, N. P., 1996. *Flora of Maharashtra State Monocotyledons* B.S.I., Culcutta.
- Singh, N. P., Lakshminarasimhan, P., Karthikeyan, S. & Prasanna, P. V. 2001. *Flora of Maharashtra State Dicotyledons*. Vol (2). Botanical Survey of India, Kolkata.
- Singh, N. P., Karthikeyan, S. 2000. *Flora of Maharashtra State Dicotyledons* Vol (1). Botanical survey of India, Kolkata.

Spencer

Department of Mathematics
(Mangal. A. Parab).

PRINCIPAL

MM

Arts, Commerce & Science College, Kharepatan
At: Kharepatan, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg

✓ 2023-2024

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B. Aadhar

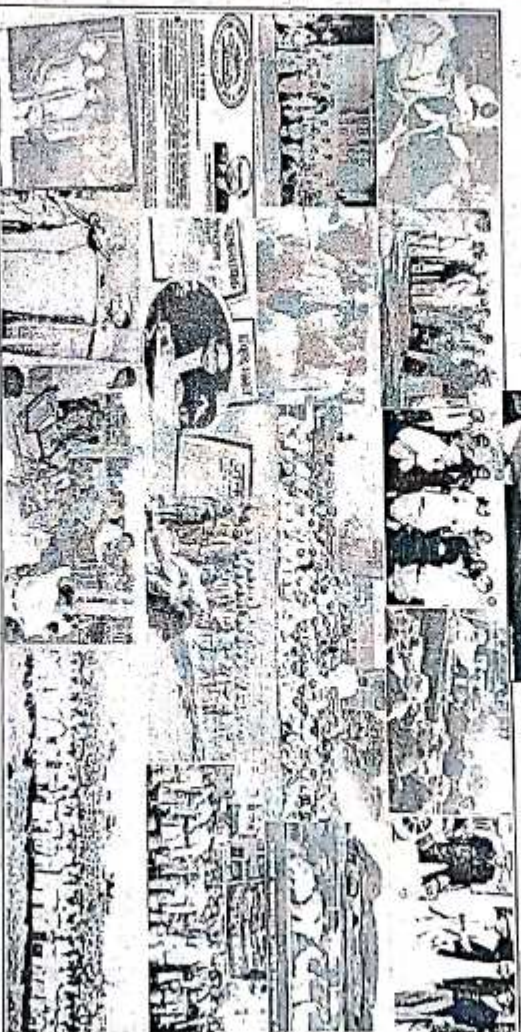
Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (C)

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Editor

Dr. Pramod S. Meshram

I/c Principal,

Shri M. H. K. College of

Arts & Comm. Pachal

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amravati

Website - www.aadhar-social.com

Email - aadhar-social@gmail.com

INDEX C

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता आणि सद्यस्थिती प्रा. डॉ. संतोष पां. बनसोड		1
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सिध्दांतवादी सामाजिक चळवळ डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम		7
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य डॉ. विकास शंकर पाटील		12
4	Dr.BabasahebAmbedkar: The Real Emancipator of Indian Women Mr. Sangharsh A. Gaikwad		16
5	Analysing the Present Resurgence of Nationalism in the Context of Dr. B. R. Ambedkar's Vision of Nationalism Dr. Sanjay Kisan Khilare		20
6	Dr. Babasaheb Ambedkar: A Firm Roots Provider of Economic Development&Equality Mrs.Kamble Shiladevi Pandurang		26
7	Educational Thoughts of Dr.Babasaheb Ambedkar Dr.Todkar Shrishailya Tukaram		32
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's Influence on the Indian Literature Dr. Somnath Vishnu Yadav		36
9	Anti-superstition activist -Dr.B.R.Ambedkar Sonali Santosh Kadam		49
10	BabasahebBhimraoAmbedkar 'scontribution towards analyzing the Psychological impact of Gender Inequality and Caste System in India" Dr. Tanu Sharma		42
11	Dr. Babasaheb Ambedkar & Indian Women Empowerment Taterao Bapurao Nikalje		45
12	Dr. BabasahebAmbedkar: Way Forward to Start Up Mr.Yogesh Maruti Kharat		48
13	Dr. Ambedkar's Views on Agriculture and Present Situation Dr.Vilas Mahadeorao Wani		51
14	Understanding Shudrasfrom Dr. BabasahebAmbedkar's Expositions In the Context of 'Who Were the Shudras' Mr. Ajit Hanamant Jadhav		54
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर और 'हिंदू कोड बिल' प्रा. संजय वसंत निंबाळकर		57
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार व कार्य राजश्री पांडुरंग वेळेकर		60
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य डॉ. प्रतिभा शंकर घाग- सोनी		63

18	भारतीय संविधान व मानवाधिकार	प्रा. डॉ. प्रविभा सुरेश जाधव	68
19	विवेक शूर वीर समाजसुधारक डॉ. बी.आर. अंबेडकर	डॉ. प्रा. पांडुरंग एकनाथ शिवशरण	73
20	निवडक मराठी चारोळ्यातून बाबासाहेबांचे दर्शन	डॉ. मरकुटे पी. एम.	76
21	अर्थतन्त्र भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. पी. बी. बरात	79
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्वतंत्र मजूर पक्ष	डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी	84
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची "धम्म" संकल्पना	डॉ. मनोहर कुंभारे	86
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैती विषयक विचार व कार्य...	प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ	91
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलांसंबंधी दृष्टीकोन व कार्य	ज्योती पांडुरंग सोनसळे	96
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार	प्रा. लुलेश्वर धरमसारे	101
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन व कार्य	प्रा. डॉ. आवारे सी. एस.	103
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, दलित साहित्य आणि संत साहित्य बंध-अनुबंध	प्रा. भाग्यश्री रामचंद्र पाटील	107
29	शेती आणि शेतकरी विषयक विचारकर्ते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	114
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान	डॉ. विचुकले भाग्यश्री श्रीकांत	119
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेतील आक्रमकता	डॉ. बाळासाहेब दत्तात्रय मागाडे	123
32	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार	डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड	129
33	दलित जनजीवन का परिवर्तन करणेवाले महानायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	अशोक बाळू पाटील	132
34	"जल व्यवस्थापनाची दूरदृष्टी असणारे व्यक्तिमत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर"	अशोक प्रगती कांबळे/ जावळे गौतम रामचंद्र	137
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविशयक विचार	डॉ. ए.एम. देशमुख	143
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का हिंदी दलित साहित्य पर प्रभाव	प्रा. सुभाष सिताराम धोंगडे	146

✓ 2020-2021
(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (C)

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Editor

Dr. Pramod S. Meshram

I/c Principal,

Shri M. H. K. College of

Arts & Comm. Pachal

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati

Website - www.aadharsocial.com Email - aadharsocial@gmail.com

INDEX C

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता आणि सद्यस्थिती प्रा. डॉ. संतोष पां. बनसोड		1
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सिध्दांतवादी सामाजिक चळवळ डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम		7
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य डॉ.विकास शंकर पाटील		12
4	Dr.BabasahebAmbedkar: The Real Emancipator of Indian Women Mr. Sangharsh A. Gaikwad		16
5	Analysing the Present Resurgence of Nationalism in the Context of Dr. B. R. Ambedkar's Vision of Nationalism Dr. Sanjay Kisan Khilare		20
6	Dr. Babasaheb Ambedkar: A Firm Roots Provider of Economic Development&Equality Mrs.Kamble Shiladevi Pandurang		26
7	Educational Thoughts of Dr.Babasaheb Ambedkar Dr.Todkar Shrishailya Tukaram		32
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's Influence on the Indian Literature Dr. Somnath Vishnu Yadav		36
9	Anti-superstition activist -Dr.B.R.Ambedkar Sonali Santosh Kadam		49
10	BabasahebBhimraoAmbedkar 'scontribution towards analyzing the Psychological impact of Gender Inequality and Caste System in India" Dr. Tanu Sharma		42
11	Dr. Babasaheb Ambedkar & Indian Women Empowerment Taterao Bapurao Nikalje		45
12	Dr. BabasahebAmbedkar: Way Forward to Start Up Mr.Yogesh Maruti Kharat		48
13	Dr. Ambedkar's Views on Agriculture and Present Situation Dr.Vilas Mahadeorao Wani		51
14	Understanding Shudrasfrom Dr. BabasahebAmbedkar's Expositions In the Context of 'Who Were the Shudras' Mr. Ajit Hanamant Jadhav		54
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर और 'हिंदू कोड बिल' प्रा. संजय वसंत निंबाळकर		57
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार व कार्य राजश्री पांडुरंग बेळेकर		60
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य डॉ. प्रतिभा शंकर घाग- सोनी		63

18	भारतीय संविधान व मानवाधिकार प्रा. डॉ. प्रतिभा सुरेश जाधव	68
19	विवेक शूर वीर समाजसुधारक डॉ. वी.आर. आंबेडकर डॉ. प्रा. पांडुरंग एकनाथ शिवशरण	73
20	निवडक मराठी चारोळयातून बाबासाहेबांचे दर्शन डॉ. मदकुटे पी. एम.	76
21	अर्थतज्ज्ञ भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. पी. वी. खरात	79
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्वतंत्र मजूर पक्ष डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी	84
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची "धम्म" संकल्पना डॉ. मनोहर कुंभारे	86
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार व कार्य... प्रा. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ	91
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलासंबंधी दृष्टीकोन व कार्य ज्योती पांडुरंग सोनसळे	96
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार प्रा. लुलेश्वर धर्मसारे	101
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन व कार्य प्रा. डॉ. आवारे सी. एस.	103
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, दलित साहित्य आणि संत साहित्य बंध-अनुबंध प्रा. भाग्यश्री रामचंद्र पाटील	107
29	शेती आणि शेतकरी विषयक विचारकर्ते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	114
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान डॉ. विचुकले भाग्यश्री श्रीकांत	119
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेतील आक्रमकता डॉ. बाळासाहेब दत्तात्रय मागाडे	123
32	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार डॉ. वन सिद्धाम गायकवाड	129
33	दलित जनजीवन का परिवर्तन करणारे महानायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशोक बाळू पाटील	132
34	"जल व्यवस्थापनाची दूरदृष्टी असणारे व्यक्तिमत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर" अशोक प्रगती कांबळे/ जावळे गौतम रामचंद्र	137
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक विचार डॉ. ए.एम. देशमुख	143
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हिंदी दलित साहित्य पर प्रभाव प्रा. सुभाष सिताराम धोंगडे	146

37	बाबासाहेब:विश्वके अखण्ड प्रेरणास्रोत	डॉ.सुनील चव्हाण	152
38	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची वसईतील श्रमार्तर चळवळ	डॉ. विन्सेंट कैतान डिमेलो	156
39	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक जलविषयक विचार आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	विजयकुमार कांबळे	160
40	आंबेडकरी विचार आणि १९९०नंतरची मराठी कादंबरी	डॉ.विनोद कांबळे	164
41	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाहीविषयक विचार	डॉ. वंदना अरुण सातपुते	168
42	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व पूर्वास्पर्शाची चळवळ	प्रा.वैशाली देठे	172
43	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय विचार प्रा. उषा कारभारी अहिरे		178
44	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार आणि कार्य	प्रा. सुनील दशरथ साळवे/ प्रा. डॉ. सचिन शिवाजी घोबले	182
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	डॉ. सुनील आनंदराव राठोड	188
46	आंबेडकरी साहित्यातील वैचारिकता, जलनीती आणि हिंदू कोड बिल	प्रा. सुभाष अडावतकर	190
47	मराठी कवितेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दर्शन	प्रा. शिवराज गोपाळे	194
48	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचा विचार : आत्मनिर्भर स्त्रीचा आधार	डॉ. सीमा शशिकांत कदम	197
49	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व संतसाहित्य	सविता तेजराव शिंगणे	204
50	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक कार्य — एक अभ्यास	प्रा. संतोष मारुती साठे	208
51	भारतीय कामगार चळवळ आणि डॉ. आंबेडकरांचे योगदान:	प्रा. डॉ. संजय उत्तम बेंद्रे	211
52	Uniform Civil Code: As an attempt of Social Reforms" Perception of Dr. B.R. Ambedkar	Dr. Sanjay Ramraje	214
53	Dr.B.R. Ambedkar: The Architect Of Indian Constitution – A Historic Study	Dr. Deepak B Bansod	220
54	Dr Babasaheb Ambedkars contribution toward the 21 st century	Dr.Golhar Sandip Bhonjiba	223
55	An Analysis Of The Contribution Of Babasaheb Ambedkar In Indian Economic Development With Special Reference To Labor Reforms	Dr. Stuti Bhrigu	225

56	Annihilation of Caste System in India: A Perspective of Dr. B. R. Ambedkar Dr. Nisargandh Prabhakar	228
57	Dr. Ambedkar's Vision For Uniform Education In India Dr. Prem Bhagwan Acharya	232
58	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलित चळवळीचे प्रेरणास्रोत मनिष आत्माराम आवसरमोल	236
59	स्त्री स्वातंत्र्याचे उद्गाते बाबासाहेब प्रा. ड॰ शर्मिला बाळासाहेब घाटगे	239
60	आंबेडकरवादी मार्तंग लेखिका शकुंतला वायदंडे प्रा. डॉ. शरद गायकवाड	244
61	बहिष्कृत भारतकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विकास गवई	248
62	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नियोजन व समाजकल्याण विषयक विचार प्रा. डॉ.तरोडे विजय लक्ष्मण	253
63	मानवी स्वातंत्र्याचे कैवरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. वसुमती पी. पाटील	256
64	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा मुस्लीम मराठी कवितेवरील प्रभाव प्रा. वंदना सांडूराव पाटील	259
65	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार प्रा.श्री.वैभव नानासाहेब कांबळे	265
66	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार विषयक विचार आणि कार्य प्रा. सुनिल भालेराव पाटील	269
67	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची जातीअंताची चळवळ सिध्दार्थ विठ्ठलराव मस्के	274
68	महिला उध्दाराचे पुरस्कर्ते - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. शुभांगी एस्. माने	277
69	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा दलित साहित्यावरील प्रभाव भूषण प्रदीपकुमार देशमुख /डॉ. वंदना स. भोयर	282
70	आंबेडकरवादी स्वकथन : आठवणीचे पक्षी डॉ. शिवराज काचे	285

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार व कार्य...

प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, सिंधुदुर्ग.

रा. तळगांव (सुतारवाडी), ता. राजापुर, जि. रत्नागिरी ४१६७०२.

प्रस्तावना

हजारो वर्षांपासून दलित आणि समाज्यापासून नेहमी वंचित असलेल्या माणसांची हृदयद्रावक वेदना मांडणारे, बहिष्कृत भारताचा मुक्तायक. शतकानुशतके अज्ञान, दारिद्र्य आणि गुलामीच्या चक्रव्यूहात अडकलेल्यांचा मुक्तीदायक. तसेच दलित व शेतक-यांचा कैवारी, विसाव्या शतकातील महानायक. असे अनेक पैलू, विचार व विवेकाचा मिलाप असलेले एकमेव आदर्श व्यक्तीमत्व ते म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

भारत हा कृषीप्रधान, कृषीजीवी आणि कृषी निर्मित देश आहे, हे आपण अनेक शतकांपासून ऐकत आहोत. देशातील ८० टक्के लोक हे शेतीवर उपजीविका भागवत आहे; त्यामुळेच भारतीय अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा महत्वाचा वाटा आहे. जो शेतकरी जगाचा पोशिंदा आहे, तोच आपल्याला वखदी देतो. मग तो भुकेलेला, कंगाल, दरिद्री आणि वखहीन का आहे? हिशेतक-यांची अशी परिस्थिती बाबासाहेबांना पहावेनात. जागतिकीकरणाच्या घोरणानंतर, या देशात चार लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. आत्महत्यांचे सत्र आजही थांबायला तयार नाही. अशा वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषीविषयक असणारे आदर्श विचारांचा मागोवा घेणे अधिक महत्वाचे ठरते.

देशात शेती, शेतकरी आणि शेतीशी संबंधित समूहाचा विचार छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, शाहु महाराज आणि डॉ. आंबेडकर आणि हरित क्रांतीचे प्रणेते बसंतराव नाईक यांचे ही राज्याच्या कृषी विकासात मोलाचे योगदान आहे. महात्मा फुलेंच्या विचारांना व शाहु महाराजांच्या कृतीला अर्थशास्त्रीय परिभाषेत बसवतांना बाबासाहेब आर्थिक विकासात शेतीचं महत्त्व प्रतिपादन करताना म्हणतात की, 'शेती केवळ पोट भरण्याचं साधन नाही, तर ते राष्ट्रीय उत्पादनाचं एक मोठे साधन आहे', अशा साधनाकडे केवळ उपजीविकेच साधन म्हणून पाहु नये, तर ते आर्थिक विकासाचं महत्वाचं साधन आहे, म्हणून त्यास विशेष महत्त्व दिले पाहिजे.'

आजपर्यंत देव कोणी पाहीला नाही. जर देवच माणायचं असेल तर भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना देव माना' कारण, त्यांनी या देशाला राज्यघटना दिली. असे गाडगेबाबा म्हणत. पण आज त्या बाबासाहेबांची ओळख केवळ दलितांचे कैवारी म्हणूनच नाही तर शेतक-यांचा देखिल कैवारी म्हणुन ओळखले जाते. त्यांनी शेतक-यांसाठी अनेक कार्ये केलेली आहेत. लोकनिघ्नीतून उभारलेली चैत्यभूमी, जतन करण्याची लोकभाषनाशेती हा बाबासाहेबांचा जिह्वाळ्याचा विषय होता. डॉ. बाबासाहेबांचे शेतक-यांवद्दलचे विचार व त्यांच्यासाठी केलेले कार्य हे आज पुन्हा एकदा समाज्याला दाखवुन देण्याची गरज आहे. कारण एक वेळ अशी येईल, आज शेतमालाला भाव मिळत नाही, म्हणून जर का शेतकरी आत्महत्या करायला लागला. तर भविष्यात एक किलो तांदूळासाठी आम्हाला अन्नदाता देश म्हणून ठेवावा लागेल. म्हणूनच शेतकरी जगला, तरच देश जगेला हाचं विचार जनमाणसात रुजवून त्यांना जागृत करणे, हि काळाची गरज आहे.

शेती संबंधीचे विचार :

डॉ. बाबासाहेबांनी , पाण्याशिवाय उत्पादकता वाढणे आणि शेतकरी यांचा आर्थिक स्तर उंचावणे शक्य नाही, हे ब्रिटिश सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले. शेतीला शाश्वत पाणी पुरविण्यासाठी नदीच्या पाण्याचे नियोजन झाले पाहिजे. जिरायती शेती, वागायती करण्याचे प्रयत्न वाढवावेत. शेती व शेतमजूर समृद्ध झाला तरच देश समृद्ध होईल, असे मौलिक विचार त्यांनी मांडले. पाण्यासंदर्भात ब्रिटिश सरकारला, नदीच्या खोर् यातील पाण्याच्या नियोजनाची योजना सादर केली, जी योजना 'दामोदर खोरे परियोजना' म्हणून ओळखली जाते.

डॉ. बाबासाहेबांनी सर्वात महत्त्वाची संकल्पना मांडली ती 'शेतीचे राष्ट्रीयकरण' करण्याची. शासनाने शेतजमिनी ताब्यात घेऊन, त्या विकसित कराव्यात, अशा विकसित शेतजमिनी शेतकरी यांना काही अटीवर कसण्यासाठी द्याव्यात. अशी शेती करण्यासाठी शासनाने अधिनियम बनवावेत. पीकपद्धती, पाणी उपलब्धता, बांधवदिस्ती, उत्पादकता वाढ, साठवण व्यवस्था, शेतमालाची विक्री, शेतमालाचे भाव या संदर्भात स्पष्ट नियम करावेत. यामुळे कोणत्याही एकाच पिकाखाली मोठे क्षेत्र येऊन, शेतमालाच्या उपलब्धतेत विपमता येणार नाही. मागणी व पुरवठा या अर्थशास्त्रीय नियमानुसार, शेतमालाला रास्त भाव मिळतील व अतिरिक्त उत्पादन टाकून शेतमालाचे नुकसानही टाळेल. आजही शेतमालाला रास्त भाव मिळावा म्हणून शासनाशी लढावे लागते. या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेबांचे शेतीसाठी अधिनियम व कायदा असावा ही संकल्पना शेतकरी यांसाठी किती मोलाची आहे, हे समजते.

बाबासाहेबांना ग्रामीण समाजव्यवस्थेची जाण होती तसेच बाबासाहेबांनी शेतक-यांसाठी महत्त्वाचे कार्य केले आहे. देशातील गोरगरीब शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, स्त्रिया आणि उपेक्षित माणूस, अंकित शोषित घटक केद्रीभूत ठेऊन त्यांनी त्यांच्या कल्याणाचा, देशाच्या विकासाचा विचार मांडला होता. शेतक-यांच्या समस्या सोडवून उपाययोजना करण्यासाठी पाणी, वीज, आणि शेतीचा सुक्ष्म विचार करून शेतीचे चित्र बदलले पाहिजे, याबाबत ते आग्रही होते.

छ. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात, शेतात रावणारी रयत हाच खरा शिवकालीन शेतीचा आधार होता. म्हणून शिवाजी महाराजांनी शेतक-यांसाठी अनेक योजना राबवल्या होत्या. त्यात जमिनीची मोजणी, पिक पाहणी, वि - वियाणे, शेतीसाठी दिलेल्या कर्जाची परतफेड एकदाच करून न घेता हस्य - हस्याने घेणे, कर्जमाफी असे अनेक कार्य शेतक-यांठी केले होते. म्हणून शिवरायांना शेतक-यांचा राजा म्हणूनच ओळखले जाते. कृषी क्षेत्रात परिवर्तन घडवण्यासाठी शिवाजी महाराजांच्या शेतविषयक धोरणांचा विचार करून त्यांना आदर्शस्थानी माणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अवघ्या वयाच्या २७ व्या वर्षी देशातील शेती आणि शेतकरी यांचे संशोधन करून 'लहान शेतक-यांच्या समस्या आणि उपाय' हा शोधनिबंध लिहला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतक-यांच्या समस्या व त्यांचे प्रश्न समजून घेतले. आणि ते ब्रिटिश सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले. तेवढ्यावर ते थांबले नाही; तर त्यांनी ब्रिटिशांकडून तसे कार्य करवून घेतले. शेतकरी समृद्ध झाला; तरच शेतीशी निगडित सर्व घटकांना या आर्थिक सक्षमतेचा फायदा होईल, असे त्यांचे मत त्यांनी स्पष्ट केले. शेतक-यांच्या प्रश्नावर चिंतन करणा-या, विचार मांडणा-या चळवळी उभ्या करून देशातील शेती, शेतक-यांचे प्रश्न आंबेडकरांना संपवायचे होते. शेतक-यांबद्दलचा त्यांचा कळवळा इथे आपल्याला निदर्शनास येतो. तसेच शेतकरी यांच्या समृद्धीसाठी त्यांचे खोल विचार आपल्याला दिसून येतात.

शेती विषयक कार्य:

जीवन जगताना पाठशी खंबीरपणे कोणी असेल; तर कोणत्याही संघर्षाची चिंता वाटत नाही. अगदी तसच शेतक-यांचं झालं. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली शेतक-यांचा पहिला संप घडवून आणला

होता. हा संप इ. स. १९२८ - १९३४ या कालावधीत चरी (रायगड जिल्हा) या गावात झाला. हा संप ७ वर्षी सुरु होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खोती पद्धत नष्टकरण्यासाठी संघर्ष केला. शेतीतल्या खोती पद्धतीच्या विरोधातही लढा देताना ते कडक शब्दात भाष्य करत होते. १४ एप्रिल १९२९ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यात चिपळूण येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा शेतकरी परिषद, चिपळूणचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेत त्यांनी कोकणातील खोती दारीविरुद्ध शेतकऱ्यांचे आंदोलन सुरु केले. या संबंधी १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी खोती पद्धत नष्ट करणाऱ्या कायद्याचे विधेयक बाबासाहेबांनी मुंबई विधिमंडळात मांडले. १० जानेवारी १९३८ रोजी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली २५,००० शेतकऱ्यांचा मोर्चा विधिमंडळावर काढण्यात आला.

कष्ट शेतकऱ्याने करायचे आणि खोतक-यांनी फुकटचे खायचे, त्यांना मान्यच नव्हते. सावकार अन् खोतांना ते 'आयत्या विळावरचे नागोबा' असे म्हणत. सावकारांना हद्दपार करण्यासाठी शासनाने शेतकऱ्यांना बियाणे, खते, पाणी आणि पीक जोपासना खर्च दिला पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या शोषणाबाबत देखिल त्यांनी परखड विचार मांडले आहेत. शासनाकडून पुरेसे आर्थिक पाठबळ न मिळाल्याने, शेतकरी सावकारांचा आधार घेतात. सावकारांच्या पैशातून त्यांची आतापर्यंत सुटका होत नाही. शासनाला महसूल देणा-या शेतीचे आर्थिक उदरदायित्व शासनाने उचलावे. 'उदरदायित्व' या शब्दातून शासनाने शेतकऱ्यांचे पोशिंदा म्हणून असलेले ऋण फेडावे असे त्यांना अपेक्षित होते. यातून आजच्या शेतकऱ्यांचे कैवरी म्हणून मिरवणा-या राज्यकारण्यांनी बोध घेण्याची गरज आहे.

सप्टेंबर १९१८ मध्ये शेतजमिनीच्या समस्येवर त्यांनी शोधनिबंध एका प्रसिद्ध मासिकात प्रकाशित केला. शेतकऱ्यांसाठी त्यांनी पीक विमा योजना सुचवली. देशाचे पहिले पाटबंधारेमंत्री झाल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी शेती आणि शेतकरी यांच्यासाठी अनेक निर्णय घेतले. तसेच पहिले ऊर्जामंत्री झाल्यावर त्यांनी पहिला ऊर्जा आयोग स्थापन करित वीज आणि पाण्याचे नियोजन केले. उद्योगांना वीज देताना कृषी उद्योगांना प्राधान्य दिले.

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीचा सखोल अभ्यास केला. शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी संशोधन लेख लिहिले, चर्चासत्रे, परिषदा आयोजित केल्या आणि शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व केले. शेती विषयक त्यांचे विचार त्यांच्या स्मॉल होल्डिंग्स (१९१७) आणि स्टेट्स अँड मायनॉरीटीज (१९४७) या लेखात आढळतात. शेती उपजीविकेचे साधन आहे आणि लहान जमिनीच्या तुकड्यात शेती करणे हे शेतीविषयक समस्यांचे मुख्य कारण आहे. ज्यात विविध तोटे आहेत. त्यात लागवड आणि उपयोग आणि संसाधनांमध्ये अडचणी, वाढत्या किंमती, कमी उत्पादकता, अपुरे उत्पन्न आणि जीवनमान कमी असल्याचे बाबासाहेबांनी नमूद केले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते शेतीची उत्पादकता ही केवळ जमीन धारण करण्याच्या आकाराशीच अवलंबून नसून भांडवल, कामगार आणि इतर साधनांशी संबंधित आहे. जर भांडवल किंवा कामगार आदी मुबलक प्रमाणात आणि गुणवत्तापूर्ण असे उपलब्ध नसतील तर मोठ्या आकाराची जमीनदेखील अनुउत्पादक ठरते.

दुसरीकडे जर ही संसाधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असतील तर लहान आकाराची जमीन ही उत्पादक होईल. या बाबासाहेबांच्या शेतीविषयी दूरदृष्टी विचारांमुळे स्वातंत्र्यानंतर जमीन धारणा कायदा मंजूर झाला. जातीव्यवस्थेत कामगारांची गुलामगिरी व शोषण हे आर्थिक विकासासाठी अत्यंत वाईट असल्याचे नमूद करत, बाबासाहेबांनी कामगारांचे शोषण व गुलामगिरी संपुष्टात आणण्यासाठी लढा दिला. सामूहिक शेती, आर्थिक प्रमाणात जमीन किंवा जमिनीचे समान वितरण, मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकीकरण, पतपुरवठा, पाणी, बियाणे आणि खतांची शासनाकडून तरतूद, भूमिहीन मजुरांना पडीक जमिनीचे वाटप, मजुरांना किमान वेतन, शेतकऱ्यांना कर्जदिणाऱ्या खासगी सावकारांवर नियंत्रण व नियमन आदी सूचना त्यांनी शेतीतील समस्यांवर सुचविल्या होत्या.

औद्योगिकीकरण आणि कृषी विकासामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था वाढू शकते, असे मत त्यांनी मांडले. भारताचा प्राथमिक उद्योग म्हणून त्यांनी शेतीत गुंतवणुकीवर भर दिला. डॉ. आंबेडकर यांच्या दूरदृष्टीमुळे अन्न सुरक्षा ध्येय साध्य करण्यास सरकारला मदत आली. डॉ. आंबेडकर यांनी घालून दिलेल्या पायबंदेवर चालत राज्यातील सर्व वीज ग्राहकांना स्वस्त वीज उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध उपाययोजना करण्याचा सर्वतोपरी प्रामाणिक प्रयत्न मी करित आहे. मला खात्री आहे की, एक पद्धतशीर, व्यावसायिक दृष्टिकोन अवलंबून, सर्वोत्तम आधुनिक साधनांचा उपयोग करून, कारभारात पारदर्शकता आणून आणि सर्व भागधारकांना त्यात सामील करून या प्रयत्नात यश मिळेल. शेती व शेतमजूर समृद्ध झाला पाहिजे, असे मौलिक विचार बाबासाहेबांनी मांडले. बाबासाहेबांनी सुचवलेल्या शेतीविषयक सूचनांची सध्याच्या काळात अंमलबजावणी केल्यास शेती व ग्रामीण भागाचे परिवर्तन घडेल, असा विश्वास मला वाटतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची त्रिसूत्री:

निव्वळ पारंपरिक शेतीवर शेतकऱ्यांना उदरनिर्वाह करणे शक्य नाही, असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. लहान लहान तुकडे झालेल्या शेतीच्या प्लॉटसवर शेती किफायतशीर होणे शक्य नाही. आज आपल्याला हे सर्व अनुभवायला येत आहे. देशातील ८३ टक्के शेतकरी आज अल्पभूधारक आहेत, म्हणजे साधारण एक ते दोन एकर शेती असलेले शेतकरी. एक ते दोन एकर शेतजमिनीतून किती उत्पादकता वाढवू शकतो, ही एक वेगळीच समस्या आहे.

चैत्यभूमीला पोलिसांचा पहारा, शिवाजीपार्क पहिल्यांदाच मोकळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "शेतकरी गरीब आहे आणि या गरीबीमुळे त्याच्याकडे शेतीसाठी लागणाऱ्या गुंतवणुकीला पैसे उरत नाहीत. शेती करण्यासाठी पुरेशी अवजारे नसतात, सिंचनासाठी पाणी विकत घेऊ शकत नाही, शेतीला लागणाऱ्या विजेचे दर त्याला परवडत नाहीत, चांगल्या प्रतीचे बियाणे तो खरेदी करू शकत नाही. या सर्व कारणांमुळे शेतकरी शेतीची उत्पादकता वाढवू शकत नाहीत. यावर मात करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्रिसूत्री सुचवली होती. ती त्रिसूत्री अशी होती,

१) शेतीसाठी लागणारे अवजार आधुनिक असले पाहिजे. पारंपरिक पद्धतीने केलेली शेती कधीच समृद्धी आणू शकणार नाही.

२) आधुनिकीकरण करण्यासाठी जमिनीच्या छोट्या-छोट्या तुकड्यांचे एकत्रीकरण होणे आवश्यक आहे.

३) शेतीला दर्जेदार बी-बियाणांची गरज आहे. त्याशिवाय शेती चांगली होऊ शकत नाही.

बरील तिन्ही गोष्टी शेतकऱ्याला पुरवण्याची जबाबदारी सरकारची असेल. थोडक्यात शेतकऱ्याला शेतीसाठी लागणारा खर्च सरकारने केला पाहिजे, ही सरकारची प्राथमिकता असायला पाहिजे, असे विचार बाबासाहेबांनी मांडले होते. दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे शेतमालाला हमी भाव देण्यापेक्षा शेतीसाठी लागणारा खर्च सरकारने दिला पाहिजे. बाबासाहेबांनी १९४४ साली ही महत्वाची सूचना केली होती. आजच्या काळात बाबासाहेबांच्या या विचारांचे महत्त्व जाणवते. तेलंगणासारख्या राज्याने तब्बल ७४ वर्षांनंतर बाबासाहेबांचा शेतीविचार स्वीकारला. केंद्र सरकारने उशिरा का होईना, मात्र शेतकऱ्यांना तुटपुंजी रक्कम देणे सुरू केले आहे. "२१ व्या शतकात भारत जी प्रगती करतोय ती बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संविधानामुळे". आपल्या देशात बहुतांश भागात पावसाच्या पाण्यावर शेती अवलंबून आहे. पाऊस हवा असेल तर जंगल क्षेत्र निर्माण करणे गरजेचे आहे, असे डॉ. बाबासाहेबांनी ७ दशकांपूर्वी लिहून ठेवलेय. ते पुढे म्हणतात, सरकारने वनीकरणाचा कार्यक्रम तातडीने हाती घेण्याची गरज आहे. अनेक राज्य सरकारांना दुष्काळी परिस्थितीनंतर याची जाणीव झाली. आज अनेक राज्यांनी वनीकरण, वृक्ष लागवडीच्या मोहिमा हाती घेतल्याचे दिसते.

समारोप :

सत्याचे सर्म्पण भावाने, दूरदृष्टीने, बुद्धीमत्तेने, मानवतावादी, नवविचारांचे, राष्ट्रभक्तीचे, राष्ट्रहिताचे आणि सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी आपले जीवन समर्पित करणा-या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य म्हणजे भारताच्या इतिहासातील एक गौरवशाली पर्वच आहे. पण अनेकांना बाबासाहेब हे शेतक-यांचे देखील कैवरी होते, हे अजुनही माहीत नाही. ही खूप मोठी शोकांतिका म्हणावी लागेल. आज सरकारने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शेतविपयक सूचनांची व विचारांची अंमलबजावणी केली, तर शेती व ग्रामीण भागातील शेतक-यांचे परिवर्तन नक्कीच घडेल. असा मला विश्वास वाटतो. राज्यात होत असलेल्या शेतक-यांच्या आत्महत्या, शेती समोरचे प्रश्न यांचा विचार केला, तर आजही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्मरण प्रेरणादायी ठरणारेच आहे, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. समाजातील तळागाळातील सामान्य शेतक-यांपर्यंत हे विचार पोहचवणे आणि त्या विचारांची अंमलबजावणी होण्यासाठी, हा माझा आशावादी प्रयत्न. हा लेख लिहिण्यासाठी ज्यांनी कळत नकळत सहकार्य केले, त्या सर्वांची मी मनःपूर्वक कृतज्ञ आहे.

सर्वांना सर्वकाळ शुभेच्छा!!!

संदर्भ साहित्य :

- शेतक-यांचे बाबासाहेब - श्री. दत्तात्रेय गायकवाड .
- डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर आणि २१ वे शतक - श्री. गिरीश जाखोटियन
- डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर - नियोजन, जल व विद्युत विकास भुमिका व योगदान - श्री. सुखदेव थोरात.
- प्रज्ञासुर्य डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ.. नरेंद्र जाधव.
- शेतकरी-डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर- श्री. विकास देशमुख.
- शेतक-यांचे बाबासाहेब- प्रो.डॉ.. सतिश जाधव.
- शेतक-यांचे कैवरी- बाबासाहेब- श्री. नवनाथ रेपे.

बाह्यदुवे :

- शेती, शेतकरी आणि डॉ.. बाबासाहेब- अग्रलेख.
- संपादन- गोरक्षनाथ ठाकरे.
- डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर संपूर्ण वाङ्मय(२१खंड).
- सामाजिक कळवळीचा विचार संवाद- लोकसत्ता वर्तमानपत्रे.
- डॉ.. नितिन राऊत(ऊर्जामंत्रीमहाराष्ट्र) यांचा वर्तमानपत्रातील संवाद.
- www.loksatta.com
- www.google.com
- Maharashtra Time - ५।०२।२०२१
- www.bookganga.com
- www.goodreads.com

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

ISSN 2310-4766

SRHS

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021; VOL. 10, ISSUE 50

Special Issue of Department of Economics,
Lokmanya Mahavidyalay Warora, Dist. Chandrapur (MS)
on

**SELF - RELIANT INDIA (ATMANIRBHAR BHARAT) : OPPORTUNITIES
AND CHALLENGES**

Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor
Dr. Ravindra Bapurao Shende

Book
2

INDEX

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
41	ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN-THE ROAD AHEAD <i>Dr. Gille Madhukar Raghunathrao</i>	193-198
42	USAGE OF LOCAL PRODUCTS DURING LOCKDOWN - A STEP TOWARDS SELF RELIANT INDIA <i>Dr. Goldie Zaki & Dr. Mahesh Joshi</i>	199-205
43	SELF-RELIANT INDIA: AN OPPORTUNITY FOR GROWTH OF INDIAN INDUSTRIAL SECTOR <i>Dr. Mahesh Joshi & Dr. Vivek Kaushik</i>	206-210
44	SELF-RELIANT INDIA AND WOMEN EMPOWERMENT <i>Prof. Amardeep Kaur</i>	211-214
45	भारतातील कोवीड-१९ च्या काळातील स्थलांतरण प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते	215-223
46	कृषि उत्थान मे आत्मनिर्भर भारत योजना की भूमिका:आर्थिक अन्वेषण प्रा. हिरदयशहा राजेबिरशहा आत्राम	224-229
47	भारतातील उपयुक्त वस्तूंची भविष्यातील बाजारपेठ प्रा. डॉ. आर. ए. फुलकर	230-236
48	ग्रामिण विकास व समस्या प्रा. डॉ. गमता आर साहू	237-240

69	भारतीय कृषी क्षेत्राची आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल डॉ. आस्तीक टी. मुंगमोडे	352-357
70	आत्मनिर्भर भारत :- भारताचे एक पाउल विकासाकडे प्रा. माया ई. डकाहा	358-360
71	आत्मनिर्भर भारत अभियान : रोजगार योजना व रोजगार निर्मिती डॉ. अश्विनी श्री. राऊत	361-367
72	आत्मनिर्भर भारत आणि शेतीसुधार धोरणे एक आढावा प्रा. डॉ. मधूकर बाबूराव अनंतकवळस	368-375
73	आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाडे	376-383
74	भारतीय अर्थव्यवस्थेची आत्मनिर्भर भारत बनण्याच्या दिशेने होणारी वाटचाल डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस	384-390
75	कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर आणि मानवी जीवनावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. गजानन आनंता देवकर	391-394
76	कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे भारतीय बँकिंग - आवाहने व उपाययोजना डॉ. संजय दौ. बेले	395-399
77	सरकारी योजनेतून दारिद्र्य निर्मुलन आणि आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल प्रा. निलेश अरुण दूर्गे	400-406
78	आत्मनिर्भर भारत आणि नवीन शैक्षणिक धोरण प्रा. बाळकृष्ण कारु रामटेके	407-412

59	कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था श्रीमती मनिषा हिंदुराव पाटील	295-300
60	कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर परिणाम प्रा. जगदीश वाटमोडे	301-305
61	आत्मनिर्भर भारत : आर्थिक स्वातंत्र्याचे साधन डॉ. महेन्द्र गावंडे	306-312
62	भारतातील दारिद्र निमुलनामध्ये आत्मनिर्भर भारत अभियानाची उपयुक्तता : एक विश्लेषण प्रा. चंद्रशेखर पुं. फरकाडे	313-317
63	कोरोना मुळे बालकांच्या सामाजिक विकासावर होणाऱ्या परीणामाचे अध्ययन डॉ. विजया एन कन्नोके	318-323
64	आत्मनिर्भर भारत अभियान - एक आढावा प्रा. डॉ. निशा अशोक कळंबे	324-329
65	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींची आत्मनिर्भरता आणि जंगल प्रा. डॉ. नितेश रामदास बोरकर	330-334
66	कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरिल परिणाम डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे	335-338
67	भारतातील वाढती लोकसंख्या व बेरोजगारीची समस्या एक आर्थिक अध्ययन डॉ. कल्पना भजनी & डॉ. कांचनमाला क्षीरसागर	339-345
68	भारतीय आत्मनिर्भरतेचा इतिहास आणि दिशा प्रा. पंढरी जी. मोरे & डॉ. विठ्ठल एन. ठावरी	346-351

49	आत्मनिर्भर होण्यासाठी पायाभूत सुविधा आवश्यक प्रा. सतिश सहदेवराव कर्णारसे	241-242
50	रमाई आवास योजना आणि कोवीड-१९ प्रा. सतिश शामराव खोब्रागडे	243-245
51	आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता महिला सक्षमीकरण डॉ. विनायक झाम्मा मोरे	246-252
52	आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता-महिला सक्षमीकरण प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ	253-258
53	आत्मनिर्भर भारत : नवप्रवर्तनात्मक दृष्टिक्षेप डॉ. जे. एम. काकडे & डॉ. रवींद्र बा. शेंडे	259-266
54	आत्मनिर्भर भारत व ग्रामीण विकास: एक अध्ययन प्रो. डॉ. महावीर नेमीनाथ सदावर्ते	267-272
55	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामिण विकास डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	273-278
56	आत्मनिर्भर भारत आणि वर्तमान स्थितीत कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र डॉ. विजय एच. नागरे	279-284
57	औद्योगिक क्रांती ४.०, उद्योजकता रोजगार संधी आणि आत्मनिर्भरता डॉ. आशीष महातळे	285-287
58	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास प्रा. डॉ. मनिकुमार काशिनाथ कायरकर	288-294

महामंडळ, पंचायत समिती या सरकारी यंत्रणाबरोबरच सामाजिक संस्था व जिल्हा बँका यांनी महत्वाचा पुढाकार घेतला आहे.

बचत गटांच्या माध्यमातून एकत्रित आलेल्या महिलांना घर बसल्या रोजगार निर्माण झाला आहे. प्रत्येक बचत गटांची सभासद गर्पादा हि किमान १० तर कमाल ५० अशी आहे. आणि त्यामुळे त्या गटातील प्रत्येक महिला ही अधिक सक्षम झालेली आपल्याला पहयला मिळते.

सन २०००० मध्ये जिल्हा बँकेने प्रथम १४ बचत गटांना अर्थसहाय्य केले. एक लाखांपासून ते साडे चार लाख रूपयांची विविध मुदतीच्या कर्जपुरवठ्यामुळे सध्या सुमारे ३६ हजार बचत गट वेगवेगळी उत्पादने घेत आहेत. लोणची, पामड आणि बरेच काही उत्पादने महिला घेतात. सध्या तर प्राथमिक दुध संस्था, पॉलर, नर्सरी आणि गारमेट असे व्यवसायचे स्वरूप बदलल्यामुळे महिलांचा आर्थिक स्तर उंचावला आहे.

इतिहास :-

२० व्या शतकापूर्वी महिला त्यांच्या लहान व्यवसायांना कुटूंबाचे पालन पोषण करण्यासाठी उत्पन्नाची पूर्तता करण्याचा मार्ग म्हणून चालवत असे. बहुतांश वेळा गरिबी टाळण्यासाठीचा प्रयत्न होता. त्या काळात महिलांकडून जे विविध उपक्रम राबवण्यात आले ते उद्योजकांसारखे नव्हते. काहिना घरगुती जबाबदारी यांवर लक्ष केंद्रित करावे लागले होते.

आव्हाने :-

सद्य स्थितीला महिला उद्योजकांना पुढील आव्हानांना सामोरी जावे लागत आहे.

१) परवडण्यजोग्या व सुरक्षित व्यवसायिक जागांचा अभाव.

२) लिंग भेद व समाजातील स्थान.

३) तांत्रिक व व्यवस्थापकीय ज्ञानाचा अभाव.

४) मर्यादित आर्थिक स्रोत व गुंतवणूक सहाय्य.

महिला

५) महिला उद्योजकासाठी पोषक वातावरणाचा अभाव.

६) व्यवसाय सुरू करण्यासाठी अपुरे भांडवल.

७) कुटुंबाकडून कामासाठी विरोध.

वरिल आव्हानांना सामोर्णने तोंड देउन आजच्या गतिमान युगात शाश्वत आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या जागतिक वाटचालीमध्ये महिला उद्योजक महत्वाची भूमिका बजावत असतात.

शासनाचा नाविन्यपूर्ण पुढाकार:-

प्रत्येक माहिलेला वरिल आव्हानांना सामोरी जाऊनच स्वतःच अस्तित्व निर्माण करावे लागत. हि काळ्या दगडावरची रेघ आहे. असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. तरीदेखील सद्य स्थितीला शासनाने पुढाकार घेउन राज्यातील औद्योगिक वातावरण अधिक सुधारण्यासाठी, महिला उद्योजकांच्या विकासासाठी, महिला उद्योजकांना जागतिक स्पर्धेची किनार देण्यासाठी औद्योगिक धोरण २०१३ घोषित केले. औद्योगिक वाढीच्या मुख्य प्रवाहांत महिला उद्योजकांना आणण्यासाठी ते त्यांच्या आर्थिक विकास साधण्यासाठी, तसेच त्यांना उद्योगास पोषक वातावरण मिळवून रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होण्यासाठी विशेष धोरण २०१७ ला शासनाने मान्यता दिली. त्याच बरोबर त्यांच्या वस्तूसाठी राज्य स्तरावर मोठ्या

ऑन दी माऊंटनसाठी त्यांना साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला. त्यांनी समुद्रद्वारे गावासाठी ब्रिटिश गार्जियन पुरस्कार जिंकला आहे.

५) चित्रा रामकृष्ण :-

या नॅशनल स्टॉक एक्सचेंजचे त्या (NSSE) पहिल्या महिला व्यवस्थापकीय संचालक होत्या. त्यांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून कार्यरत होत्या. ही संस्था भारतातील भांडवली बाजारात सुधारणा करण्यासाठी १९९० च्या दशकात स्थापन झालेली संस्था आहे. सध्या ती जगातील सर्वात मोठी एक्सचेंज म्हणून ओळखली जाते. मार्केट ट्रेड, इंडेक्स आणि स्टॉक डेरिव्हेटिव्ह्ज मधील वरच्या तीन स्टॉक एक्सचेंजपैकी ती एक आहे. या एमडी आणि सीईओ म्हणून कार्य केले आहे. यांनी महान संस्थेचा समृद्ध वारसा कायम ठेवला नाही; तर त्यांच्या अधिक प्रयत्नांनी हे सुनिश्चित केले आहे, की त्यांना नवीन उच्च स्तरावर गणले आहे.

व्यावसायिक करिअरमध्ये खालील स्थितींचा समावेश आहे:

नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेडचे सह व्यवस्थापकीय संचालक, नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेडचे लिफ्टिंग आणि उपव्यवस्थापकीय संचालक, सिग्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया लिमिटेडचे निदेशक, नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेडचे निदेशक, मालवीय नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, जयपूरचे अध्यक्ष, ९ मार्च २००९ पासून नॅशनल सिग्युरिटीज डिपॉजिटरी लिमिटेड येथे कार्यकारी समिती सदस्य.

वरिल सर्व महिला यांनी समाजामध्ये त्यांनी आदराचे स्थान मिळवलेले आहे.

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकारच्या व बँकांच्या योजना :-

अलीकडच्या काळात महिला सक्षमीकरणाचे वारे वेगाने वाहतो आहे. स्त्रिया देखील आता चार भितीच्या आयुष्यातून बाहेर पडून स्वतःला सिद्ध करून यशाचे एकेक शिखर गाठत आहेत. प्रत्येक आकानावर मात करण्यासाठी स्वतःला सक्षम बनवण्याकडे त्यांचा जास्त कल दिसून येतो आहे. त्यातल्या त्यात महत्वाचे म्हणजे तिला घरून याकरिता पाठिंबा मिळतो आहे. हे चित्र फार आश्वासक आहे. शिवाय आणखी एक कौतुकास्पद गोष्ट म्हणजे आता महिलांच्या या प्रगतिच्या वाटचालीत महिलांना आणखी सशक्त करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक पावले उचलली आहेत, त्यातलेच एक महत्वाचे पाऊल म्हणजे खास महिलांना डोळ्यासमोर ठेऊन विविध योजना आखल्या आहेत आणि एवढ्या वरच न थांबता, त्या योजना नीट राबवल्याही जात आहेत. त्यामुळे महिलांना आपली प्रतिभा दाखवण्याची आणि आपली प्रतिभा निर्माण करण्यासाठी मोलाची मदत झाली आहे.

माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी म्हणतात, "विकास प्रक्रियेत महिलांची संपूर्ण भागीदारी नसेल; तर कोणताही देश प्रगती करू शकत नाही." म्हणूनच महिला सशक्तीकरण आणि सुरक्षेसाठी भारत सरकारने विविध पावले उचलली आहेत. भारतात बेटी बचाओ, बेटी पढाओ, स्टॅंड अप इंडिया, मिशन इंड्रधनुष आणि इतर अनेक जणांनी पुढाकार घेतला आहे, आणि येणार्या प्रत्येक दिवसा गणिक यात अधिकाधिक महिला उद्योजिकांचा समावेश होतो आहे.

भारतातील स्टार्टअप-अप इकोसिस्टीममध्ये महिला उद्योजक सर्वत्र दिसू लागल्या आहेत. घरांच्या चार भितीतून बाहेर पडून भारतातील उद्योग क्षेत्रात सामील होताना दिसत आहेत. याचे सवति मोठे आणि महत्वाचे कारण म्हणजे विविध बँका महिला उद्योजकांना देत असलेले भांडवल. बँकेकडून खास

प्रमाणावर प्रदर्शने व आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनात सहभागी होण्यासाठी खर्चाच्या ५०% अर्थसहाय्य देण्यात येईल. असे घोषित केले. तसेच महिला उद्योजकांच्या अडचणी सोडवण्यासाठी त्यांना मदत करून संबंधित माहिती उपलब्ध करण्यासाठी एक खिडकी योजना स्थापन केली.

आज महिला उद्योजक जगभरातील सर्व उद्योजकांपैकी एक तृतीयांश भाग व्यापला आहे. असे दिसून येते. विशेषतः व्यवसायात साहस, श्रम आणि चिकाटी यांच्या जोरावर जोखीम पत्करून स्वयंपूर्ण झालेली महिला सातत्याने वाढत आहे.

काहि महिला उद्योजकांची उदाहरणे:-

कठीण काळात परिस्थितीवर मात करत ज्यांनी जगामध्ये आपलं नाव इतिहासाच्या पानावर सुवर्ण अक्षरांनी कोरण्याचा प्रयत्न केला आहे. अशा काही महिला उद्योजकांची कामगिरी थोडक्यात पुढील प्रमाणे...

१) ज्योति नाईक :-

या अतिशय होतकरू कुटुंबातील असून, सद्या त्यांनी खुप उंच भराारी घेतली आहे. त्या महिला उद्योग लिज्जत पापड यांच्या संस्थापक आहेत. आज खुप मोठ्या प्रमाणावर त्यांच्या पापडाची प्रसिद्धी आहे.

२) शिखा वर्मा:-

या ऍक्सिस बँकेचे व्यवस्थापकीय संचालक व मुख्य कार्यकारी अधिकारी आहेत, भारतातील तिसरी सर्वात मोठी खाजगी क्षेत्रातील बँक आहे. शर्मा या २००९ मध्ये ऍक्सिस बँकित सामील झाल्या, आणि बँकेत बदल घडवून आणण्यासाठी व्यवस्थापनात एक नेत्या म्हणून त्यांनी ऍक्सिस बँकेला कॉर्पोरेट आणि रिटेल बँकिंग उत्पादनांच्या विस्तृत श्रेणीतील बँकेमध्ये रूपांतर करण्यावर भर दिला. ऍक्सिस बँकेने आपल्या रिटेल देणाऱ्या फ्रॅन्चायझीला ब्लॉकट करण्यावर लक्ष केंद्रित केले. त्यांच्या गुंतवणूक बँकिंग आणि सल्लागार क्षमतांचा विस्तार केला आहे आणि पेमेंट स्पेसमध्ये उत्पादनांचा एक व्यापक पोर्टफोलिओ विकसित केला आहे.

३) अनिता डोंगरे :-

या एक भारतीय फॅशन डिझायनर आहे. त्या भारतीय फॅशन हाउसचा अनिता डोंगरे हाऊसचा संस्थापक आहे. त्यांचे डिझाईन्स चार वेगवेगळ्या ब्रॅण्ड अंतर्गत उपलब्ध आहेत. वेस्टर्न पोशाख, ग्लोबल देसी, अनिता डोंगरे दुरूस्ती, कौटुंबिक प्रॉपि, मेन्सवेअर हे आहेत. त्या सामान्यतः (जैविक कपडे) कॉप्यचर ब्रॅण्डसह, त्यांनी त्यांच्या दागिने ब्रांड अनिता डोंगरे पिक सिटी लॉच केले आहे. ज्यात अनिता डोंगरेच्या सद्दनात देखील ठेवलेले आहे. अनिता डोंगरेचा भाऊ आणि बहीण हे त्यांच्या व्यवसायाचे कामकाज संभाळतात. त्या डिझाईन मोर्चेवर लक्ष केंद्रित करतात. त्या कंपनीच्या मुख्य क्रिएटिव्ह ऑफिसर म्हणून काम करतात आणि बोलीवुड सेलिब्रिटीज आणि रॉयल्टीज यांच्यासाठी कपडे डिझाइन करतात.

४) अनिता देसाई:-

या भारतीय कादंबरीकार आहेत. त्याचबरोबर त्या मॅसेच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी मधील एमेरिटु जॉन ई. बर्चर्ड ऑफ ह्यूमॅनिटीजच्या प्राध्यापिका आहे. लेखक म्हणून देसाई यांची बुकर पारितोषिकासाठी तीन वेळा निवड झालेली आहे. १९७८ साली साहित्य अकादमीच्या फायर

महिलांसाठी अशा विशेष कर्ज योजना आहेत ज्यात तारण, व्याज दर इ. बाबतीत अटी व शर्ती थोड्या शिथिल आणि लवचिक ठेवण्यात आलेल्या आहेत.
अशाच काही योजनांची माहिती पुढीलप्रमाणे....

१) मुद्रा योजना :-

ब्युटी पार्लर, ट्यूशन सेंटर, टेलिरिंग युनिट इत्यादीसारख्या लहान उद्योगाची सुरुवात करणाऱ्या महिलांसाठी ही सामान्य सरकारी योजना लागू आहे. ज्या महिला एकत्रितपणे प्रारंभ करू इच्छितात त्यांच्यासाठी देखील ही योजना उपयुक्त आहे. या योजनेअंतर्गत ५०,००० रुपयांपासून ५० लाख रुपयांपर्यंत कर्ज मंजूर केले जाऊ शकते. यात कर्जाची रक्कम १० लाखांपेक्षा जास्त असेल तरच तारण आणि गॅरंटरची आवश्यकता असते. या योजने अंतर्गत तीन योजना आहेत.

अ) शिशु योजना :- या योजने अंतर्गत नवीन व्यवसायांसाठी ५०,००० पर्यंत कर्ज मिळते.
ब) किशोर योजना :- या योजने अंतर्गत ५०,००० ते ५ लाखांमधील चांगल्या संस्थांसाठी कर्ज मिळते.

क) वरूण योजना :- या योजने अंतर्गत ५ लाख ते १० लाख रुपयांदरम्यान कर्ज व्यवसाय विस्तारासाठी मिळते.

ड) ट्रेड (व्यापार संबंधित उद्योजकता सहाय्य आणि विकास) योजना :- या योजनेचा उद्देश स्त्रियांनी चालवलेल्या प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, विशिष्ट प्रशिक्षण व सल्ला देणे आणि त्यासंबंधित गरजा पूर्ण करणे असा आहे. त्यासाठी महिलांना योग्य ती माहिती पुरविली जाते. यासाठी महिलांना कर्ज देणाऱ्या संस्थांना त्यांनी मूल्यांकित केलेल्या एकूण प्रकल्प खर्चाच्या ३०% पर्यंत रक्कम सरकारकडून अनुदान म्हणून दिली जाते. इतर ७०% वित्तपुरवठा संस्थेकडून केला जातो.

२) महिला उद्योग निधी योजना :-

खास महिलांकरता उद्योगास प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना आखली आहे. स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया द्वारा देऊ केली गेलेली ही योजना नवीन लघुउद्योग स्थापित करण्यासाठी १० लाख रुपयांपर्यंत आर्थिक सहाय्य प्रदान करते.

३) अन्नपूर्णा योजना :-

ही योजना स्टेट बँक ऑफ मॅसूर कडून पुरविण्यात आलेली आहे. ज्या महिलांचा पॅक केलेले जेवण, सॅक्स इत्यादी विकणे अशा प्रकारचा उद्योग आहे, त्यांना या योजने अंतर्गत व्यवसायाचा विस्तार करण्यासाठी काही रक्कम कर्ज म्हणून मंजूर केली जाते. त्यात जागा, स्वयंपाकघरात वापरले जाणाऱ्या वस्तु, साधने व उपकरणे यांची खरेदी या सारख्या गोष्टींचा समावेश आहे. या कर्जासाठी तारण सुरक्षा म्हणून संबंधित मालमतेच्या मालकीसह गॅरंटर आवश्यक आहे.

याशिवाय दिली जाणारी जास्त रक्कम ५०,००० आहे. ही रक्कम ३६ महिन्यांत सुलभ मासिक हप्त्यांमध्ये भरणे आवश्यक आहे, तथापि, कर्ज मंजूर झाल्यानंतर, कर्जावर पहिल्या महिन्यासाठी ईएमआय भरावा लागणार नाही.

४) महिला उद्योजकांसाठी स्त्री शक्ती पॅकेज :-

यामध्ये हे लहान व्यवसायात बहुसंख्य मालकी (५० टक्क्यांहून अधिक) स्त्रियांना दिले जाते. महिलांना त्यांच्या संबंधित राज्य एजन्सीद्वारे आयोजित उद्योजकता विकास कार्यक्रम (ईडीपी) मध्ये नामांकन करण्याची गरज आहे. या योजनेअंतर्गत २ लाखांपेक्षा जास्त कर्जावरील ०.०५ टक्के व्याज सवलत मिळू शकते.

५) भारतीय महिला व्यवसाय बँक कर्ज योजना :-

या योजनेमध्ये उत्पादन उपक्रमांच्या महिला व्यावसायिक मालकांसाठी २० कोटी रुपयांचा कर्जाचा समावेश आहे. सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांसाठी क्रेडिट गॅरंटी फंड ट्रस्ट अंतर्गत, १ कोटी रुपयांपर्यंत कर्जासाठी

तारण करण्याची गरज नाही. या बँकेच्या कर्जाच्या योजने अंतर्गत कर्जाची परतफेड सात वर्षात करावी लागेल. या योजनेची अंमलबजावणी भारतीय महिला बँकेने केली होती ही बँक नंतर २०१७ मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडियामध्ये विलीन झाली.

६) देना शक्ती योजना:-

शेती, उत्पादन, सूक्ष्म पत, किरकोळ मालाची दुकाने किंवा तत्सम लघु उद्योगांमध्ये महिला उद्योजकांसाठी ही योजना रुपये ५० हजार ते २० लाख रुपयांपर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देते.

७) उद्योगिनी योजना:-

१८ ते ४५ वयोगटातील महिला उद्योजक, शेती, किरकोळ आणि अशा प्रकारच्या लघु उद्योगांमध्ये गुंतलेले आहेत. त्यांच्यासाठी या योजनेअंतर्गत १ लाख रुपयांपर्यंत कर्जाची सोय केली गेलेली आहे. या कर्जाचा लाभ घेण्यासाठी संबंधित महिलेच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४५,००० रुपयांपेक्षा कमी असणे आवश्यक आहे. तसेच विधवा, निराधार किंवा अक्षम महिलांसाठी कोणतीही उत्पन्न मर्यादा ठरवण्यात आलेली नाही. अनुसूचित जाती जमातीमधील विधवा, निराधार किंवा अपंग महिलांसाठी, कर्जाच्या ३० टक्के अनुदान दिले जाते जे १०,००० रुपये पर्यंत असू शकते.

८) सेंट कल्याणी योजना:-

या योजनेअंतर्गत १ कोटी रुपयांपर्यंतचे कर्ज मंजूर केले जाऊ शकते. त्यासाठी कुठल्याही प्रकारचे तारण किंवा गॅरंटरची आवश्यकता नाही. ह्या कर्जावरील व्याजदर बाजारातील भिन्न दरांवर अवलंबून असतात. तर या भारत सरकारच्या काही महत्वाकांक्षी योजना ज्या खास महिलांसाठी तयार करण्यात आलेल्या आहेत. आणि महिला सक्षमीकरणात मोलाचा वाटा उचलत आहेत.

समारोप:- समाज्यामध्ये तळागाळातील महिला उद्योजकांना सरकारच्या व बँकांच्या योजनांचा लाभ घेता यावा. हि अपेक्षा ठेऊन हि माहिती त्यांच्या पर्यंत पोहचवण्यासाठी आणि महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी हा माझा खारीचा वाटा दुर्बल समाज्यातून सावरून महिलांनी समाज्यात स्वतःची ओळखी निर्माण करण्यासाठी हा माझा पहिलाच आशावादी प्रयत्न. हा लेख लिहिण्यास ज्यांनी कळत नकळत सहकार्य केले, त्या सर्वांची मी मनःपूर्वक कृतज्ञ आहे.

सर्वांना सर्वकाळ शुभेच्छा!!!

संदर्भ साहित्य-

महिला उद्योजक यशोगाथा- श्री अविनाश किरपाल
भारतीय उद्योजिका श्रुत्य ते शिखर- श्री प्रकाश बियाणी
आत्मनिर्भर भारत, विद्युरू भारत- श्री रविन्द्र मुळे
महिला उद्योजक एक राष्ट्रनिर्मात्री- सौ चारुशिला कांबळे
महिला सशक्तीकरण- दशा और दिशा- योगेन्द्र शर्मा
महिला सबलीकरण- प्राचार्य डॉ. संभाजी देसाई
महाराष्ट्रातील महिला उद्योजक- सौ शैलजा सांगळे

बाह्य दुवे:-

राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धा- आयोजक (युटुब)
महिला उद्योजकता देशाच्या विकासाची गरज-
जैन, श्यामल मुजुमदार आणि सुदिप- <https://www.business-standard.com>
संदर्भ- अनिता देसाई- www.goodreads.com
www.google.com

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

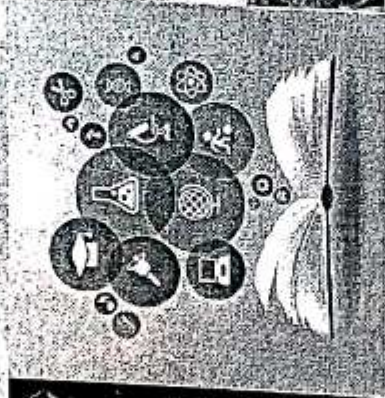
B.Aadhaar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2021

SPECIAL ISSUE- CCLXX (270)

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Editor

Dr. Dinesh W. N. Chitambar

Principal

Sant Gadge Maharaj

Art's Comm. Sci Collage

Walgaoon, Dist. Amravati.

Executive Editor :

Dr. Sanjay J. Kothari

Head, Deptt. of Economics,

G.S. Tompe Arts Comm. Sci Collage

Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

2020-21

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	उत्तम कांबळे यांच्याकथांमधील समाजदर्शन	प्रा.डॉ.विवेक कमलाकर खरे	1
2	स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश.	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	5
3	भारतातील शेतकऱ्यांची चळवळ आणि कारणीभूत घटक	डॉ.दामोदर दुधे	8
4	संत गाडगे बाबा	सहा. प्रा. प्रफुल्ल ठोके	12
5	मराठी भाषिक (पत्रकारीतेतील) कोरोना	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	15
6	राष्ट्रसंतांच्या प्रबोधन कार्यात संगीताची भूमिका	प्रा. डॉ. ज्वाला नागले	21
7	कोरोना आणि मानसिक आरोग्य	प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे	27
8	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आधुनिकतेच्या वाटचालीतील अडचणी	प्रा. डॉ. संजय गंगाधर गोळे	31
9	कोरोनाकाळातील आदिवासींचे जीवन	डॉ.सतिश हरलाल पारधी	35
10	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार	चोपराम लक्ष्मण गडपायले /डॉ.अमोल मांडेकर	39
11	महाराजा इतिहास	प्रा. डॉ. राजेंद्र ज. कांबळे	44
12	वैवाहिक जीवनातील स्वास्थाकरिता जोडीदाराची विवेकी निवड	डॉ. माधुरी झाडे	47
13	ग्रामपंचायतमधील निर्वाचित महिला प्रतिनिधीची ग्रामविकासात भूमिका	डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार	53
14	गर्भवती व दुग्धसृजन करणाऱ्या स्त्रियांकरिता पोषक आहाराची भूमिका	प्रा.रंजना अ. नक्षिणे	57
15	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा - एक अभ्यास	प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे	61
16	नव्या कृषी कायद्या विषयी शेतकऱ्यांच्या मतांचे अध्ययन	प्रा.डॉ. प्रशांत ग. देशमुख	70
17	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा देशातील व्यवसायावर झालेला परिणाम	प्रा.डॉ.जयंत डी.पोरे	74
18	सार्वजनिक आरोग्य, संदर्भ covid १९:- कोरोना महामारीमुळे महिलांच्या स्वास्थावर होणारा परिणाम.	प्रा. निरुजि. शेंडे	77
19	“श्रावणधारा”(१९७०)	डॉ.सी.एस.रणे	82

शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि

कार्यसंपदा :- एक अभ्यास

प्रा. डॉ. सौ. वंदना राजेश शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग

पत्ता- ५२६/२०२ रामेश्वर नगर, रामेश्वर प्लाझा, खारेपाटण, तालुका कणकवली,

जि. सिंधुदुर्ग पिन कोड नंबर - ४१६७०३

प्रस्तावना:-

अष्टपैलू व बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व म्हणून लोकमान्य टिळक उभ्या महाराष्ट्राला परिचित आहेत. त्यांना विविध विषयाचे सखोल ज्ञान होते. त्यांनी आपल्या चतुरब्र कामगिरीच्या जोरावर सार्वजनिक, बौद्धिक, सामाजिक व राजकीय जीवनातही स्वतंत्र इतिहास निर्माण केल्याचे दिसून येते. याशिवाय आपल्या चाणक्य बुद्धीच्या जोरावर टिळकांनी शिक्षणतज्ञ, राजकारण, खगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, गणित, संस्कृत, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, या सर्वच क्षेत्रात अग्रेसर कामगिरी केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या जीवनातील विविध पैलूवर निरनिराळ्या क्षेत्रातील अधिकारी व्यक्तीने भाष्य केलेच आहे. पण लोकमान्य टिळकांची सर्वात मोठी कामगिरी ही राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रातील मानली जाते. भारतात राष्ट्रीय शिक्षण पद्धतीचा पाया घातला तो लोकमान्य टिळकांनीच त्यांच्या शैक्षणिक विचारात ब्रिटिशांनी भारतात सुरू केलेल्या शिक्षणाची समीक्षा, राष्ट्रीय शिक्षण, धर्देशिक्षण, कृषी शिक्षण, शारिरिक शिक्षण, धर्म शिक्षण, चारित्र्यसंवर्धनाचे लोकशिक्षण, लष्करी शिक्षण, स्वावलंबनाचे शिक्षण, समाज शिक्षण, शिक्षणाचे माध्यम, पुस्तकाला अशा शिक्षणाच्या बाबतीत अनेक पैलूवरील विचारांचा समावेश होतो. राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणारे आणि त्यासाठी तरुणांच्या ठिकाणी स्वाभिमान, स्वावलंबन हे गुण निर्माण करणारे शिक्षण हेच खरे राष्ट्रीय शिक्षण होय. अशी टिळकांची विचारधारा होती. इ.स. १८५७ मध्ये कलकत्ता मुंबई, मद्रास येथे तीन विद्यापीठे स्थापन झाली. फक्त परीक्षा घेणाऱ्या संस्था निर्माण करण्याचे सरकारचे धोरण होते. पण खरे विद्यापीठ हे केवळ परीक्षा घेणारे असून चालणार नाही तर ते प्रत्यक्ष शिक्षणाचे कार्य करणारे असावे असे त्यांना वाटत होते. प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची गरज :- आत्तापर्यंत लोकमान्य टिळक यांच्यावर बऱ्याच प्रमाणात लेखन झालेले आहे पण त्यांच्या राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रांमधील योगदानावर फारसा दृष्टीक्षेप टाकण्यात आलेला नाही. प्रस्तुत शोधनिबंधात त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात दिलेल्या योगदानाचा व कार्याचा आढावा घेतला आहे. अलिप्त भारतीय समाजाला भोवताली घडणाऱ्या घटनेचा निरपेक्ष अहवाल देणे, जनतेमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना व राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण करणे हा उदात्त हेतू ठेवून त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात स्वतःला झोकून दिले होते.

सामाजिक सुधारणा पेक्षा आधी राजकीय सुधारणेला महत्त्व देणारे ते जव्हाल नेते होते. एकूणच त्यांच्या राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात असलेल्या कार्याचा आढावा घेणे ही काळाची गरज असल्याचे दिसून येते. संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१) शिक्षणतज्ञ म्हणून लोकमान्य टिळकांची भूमिका अभ्यासली आहे.

२) लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रातील योगदान अभ्यासले आहे.

३) जनतेला जागे करण्याची ताकत त्यांच्या लेखणीमध्ये होती याचाही मागोवा घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची गृहितके:-

१) स्वतंत्र पूर्वी संपूर्ण भारत पारतंत्र्यात जीवन जगत होता.

२) भारतीय समाजाच्या समस्यांना, दुःखांना वाचा फोडण्याचे कार्य टिळकांनी पत्रकारिता व राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून केले.

३) राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकांना स्वावलंबी बनवणे हा उदात्त हेतू ठेवला.

४) राष्ट्रीय शिक्षणासाठी त्यांनी अवलंबलेल्या विविध घटकांचा आढावा घेतला आहे.

संशोधनाचा आराखडा:- सदरच्या शोधनिबंधात लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रामध्ये दिलेला योगदानाचा आढावा घेण्यात आला आहे. भारतीय थोर नेते या नात्याने त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून जनतेच्या अज्ञानाला वाचा कशी फोडली याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचे व्यक्तिमत्त्व बहुरंगी होते असे कोणतेही एक क्षेत्र नाही ज्यावर टिळकांनी आपला प्रभाव पाडला नाही. ते शिक्षणतज्ञ, तत्वज्ञानी, राजकारणी, इतिहासकार, कृषी अर्थतज्ञ, कायदेपंडित, गणिततज्ञ खगोलशास्त्रज्ञ, गीतेचे भाष्यकार, स्वतंत्रसेनेचे व कामगारांचे नेते तर होतेच पण त्याहीपेक्षा ते आधुनिक भारताचे शिल्पकार आणि असंतोषाचे जनक म्हणून जास्त गणले गेले. एकाच वेळी एवढ्या मोठ्या क्षेत्रावर प्रभाव पाडणाऱ्या या महामानवाचा जन्म २३ जुलै १८५६ रोजी कोकणातील रवागिरी जिल्ह्यामधील दापोली तालुक्यातील चिखलगाव येथे एका मध्यमवर्गीय चित्पावन ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे खरे नाव केशव असले तरी सर्वजण त्यांना बाळ या नावानेच ओळखत असत. त्यांचे वडील गंगाधर टिळक हे प्रसिद्ध शिक्षक, संस्कृत पंडित व विद्वान होते. त्यांनी इंग्लंडचा इतिहास, व्याकरण, अंकगणित इ. शाळोपयोगी पुस्तके लिहिली होती. त्यांनी बाळ गंगाधर टिळकांनाही विविध भाषेचे लहानपणापासून ज्ञान देण्यास सुरुवात केली होती. १८६४ पर्यंत त्यांनी पूर्ण अपूर्णाकाचापर्यंतचे गणित, समासचक्र, निम्मा अमरकोश, ब्रह्मकर्मचा बहुतेक भाग पाठ केला होता.^१ पुढे मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर त्यांनी पुण्याला सन १८७३ मध्ये डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. सन १८७६ मध्ये ते बी.ए. पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. पुढे १८७९ मध्ये ते एल.एल.बी. पास झाले. त्याकाळी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी चालवलेल्या निबंधमालेतील अगलेखांनी टिळक भारावून गेले. त्यामुळे सरकारी नोकरीच्या मागे न लागता स्वतंत्रपणे काहीतरी करायला हवे असे त्यांना वाटत होते. अगदी तरुण वयापासून त्यांच्या मनात शिक्षणाविषयी विचार^२ घोळत होते. "आम्हीच आमचे शिक्षण सांभाळले पाहिजे" असे ते म्हणत असत.^३ डेक्कन कॉलेजमध्ये असतानाच त्यांची आगरकरांची मैत्री झालेली होती. ते दोघेही राष्ट्रभावनेने प्रभावित झालेले होते. पुढे त्यांच्या विचाराच्या देवाण-घेवाणीतून १ जानेवारी १८८० रोजी "न्यू इंग्लिश

स्कूलची" स्थापना झाली. पुढे टिळकांनी १८८० ते १८९० या दशकात न्यू इंग्लिश स्कूल, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी व फर्ग्युसन कॉलेज या संस्थेच्या निर्मितीसाठी योगदान दिले होते. या संस्थेमध्ये सुरुवातीपासून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, नामजोशी, अगरकर व आपटे या मंडळींचा समावेश होता. या पाच जणांना त्यावेळी ग्रॅज्युएट पंतायतन म्हणून ओळखले जायचे. १

एकूणच अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्थापन झालेल्या न्यू इंग्लिश शाळेत टिळक स्वतःच शिक्षकाचे कार्य करत होते. एकंदरीत या संस्थेच्या स्थापनेनंतर तीन वर्षातच या शाळेचा प्रचंड जम वसला व बरीच पालक मंडळी या शाळेत विद्यार्थ्यांना पाठवू लागली. याच दरम्यान संस्थेचे एक कॉलेज असावे असे टिळकांना वाटत होते. पण तेच सुरू करण्यापूर्वी शाळेला आर्थिक पाठवळ देणारे एक सोसायटी स्थापन करण्याचा निर्णय संचालकांच्या मनात आला. त्यानुसार १४ ऑक्टोबर १८८४ रोजी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करण्यात आली. शाळा व कॉलेज या दोन्ही संस्था शिक्षण खात्याकडून ग्राँड मिळवण्यासाठी नोंद झाल्या होत्या. इमारीतीची कमतरता असल्याने कॉलेजची सुरवात गंदे वाड्यात झाली. संस्थेचे संचालक मंडळी कॉलेजमध्ये अध्यापनाचे काम करू लागली. पण पुढे संचालक मंडळींशी मतभेद झाल्याने टिळकांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा राजीनामा दिला आणि हीच घटना त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारी ठरली. पण राजीनामा द्यावा लागल्याने त्यांना खूप वाईट वाटले. त्याविषयी खंत करताना ते म्हणतात, "हा निश्चय करताना मला माझ्या भावनांशी महान संघर्ष करावा लागला, ते मी आपल्याला खात्रीने सांगतो खरोखरच मी आता माझ्या जीवनाचे ध्येयच सोडीत आहे. मात्र यापुढे आपल्या संगती राहून संस्थेचे जीवन मी धोक्यात आणणार नाही. आत्तापर्यंत आपल्याबरोबर राहून मी संस्थेची जशी सेवा केली तशीच यापुढे आपल्यापासून विभक्त होऊन करीत राहीन." सदरच्या उल्लेखावरून टिळकांची खंत सहज लक्षात येते. त्यातून संस्थेत राहून वाद घालण्यापेक्षा संस्थेतून बाहेर पडून तिचे हीत पाहणे अधिक योग्य वाटत होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. पण टिळकांचे शैक्षणिक कार्याचा विचार करता केवळ त्यांचे राजीनाम्यानंतर ही त्यांनी जे विविध लेख लिहिले तसेच काही ठिकाणी भाषणे केली यावरून त्यांचे शैक्षणिक विचारही स्पष्ट होतात. त्यांनी लिहिलेल्या शैक्षणिक अग्रलेखाचे अवलोकन केल्यास त्यांच्या विचारांना निश्चितच शैक्षणिक बैठक होती हे स्पष्ट होते. यामुळे ते केवळ राजकीय सुधारक न ठरता शैक्षणिक सुधारकही ठरतात असे दिसून येते.

(१) सरकारी शाळाविषयी लोकमान्य टिळकांचा दृष्टीकोण:- १९ व्या शतकात इंग्रज सरकार कडून भारतीयांच्या शिक्षणासाठी सरकारी शाळा चालविल्या जात होत्या. पण १८१३ च्या चार्टर एक्टनुसार भारतीय शिक्षणासाठी जो निधी मंजूर झाला त्यानंतर मेकॉलेच्या खलित्याप्रमाणे जे शिक्षण सुरू झाले त्यालाच सरकारी शिक्षण म्हटले गेले. टिळकांना इंग्रजांनी चालवलेल्या शाळेत अनेक अडचणी दिसल्याने वेळोवेळी आपल्या लिखाणातून व भाषणातून अशा शाळांवर टीका केलेली होती. टिळकांच्या मते, "या शाळा जरी त्रिटिशांनी सुरू केल्या असल्या तरी या शाळेतून भारतीयास उपयुक्त शिक्षण मिळत होते असे मात्र म्हणता येत नव्हते". हे शिक्षण दोषपूर्ण होते. टिळकांच्या मते, "त्रिटिशांनी शिक्षण हे आपली जबाबदारी समजून भारतीयांसाठी सुरू केलेली शाळा उल्लेखनीय गोष्ट होती पण त्यांनी ज्या पद्धतीने शिक्षणाकडे लक्ष देणे गरजेचे होते तेवढे दिले नाही. त्यांच्या दृष्टिकोनातून इंग्रजांनी सुरू केलेली शाळा केवळ

कारकुनाची गरज भागवण्यासाठीच होत्या याविषयी टिळक स्वतः म्हणतात, "कारकून इंजिनियर, डॉक्टर हवे आहेत ते कसे तयार करायचे एवढाच ते विचार करतात. शाळांतील शिक्षण त्यास अनुसरून आहे असले कारकुनीचे शिक्षण देण्यासाठीच सरकारने या शाळा काढल्या. आज ७० वर्षे उलटून गेली तरी तिचे स्वरूप बदललेले नाही तसेच आहे.^१ एकूणच त्यावेळी भारतीय समाज ज्ञानार्थी न होता पोटाथी झाला होता. त्यामुळे जेवढे लोक शिक्षण घ्यायचे ते केवळ नोकरीच्या आशेनेच अर्थात २१वे शतकही त्यास अपवाद आहे. पण शिक्षण घेऊनही पोटाचा प्रश्न उभा राहत असेल तर तो दोष ब्रिटिश शिक्षणाचा आहे असे लोकमान्य टिळकांना वाटत होते. मेकॉलेने ज्या उदात्त हेतूने शिक्षण सुरू केले होते तो उदात्त हेतू ब्रिटिशांनी नंतरच्या काळात ठेवला नाही. भारताच्या शिक्षणासंबंधी ज्यावेळी चर्चा झाली त्यावेळी मेकॉलेने असे स्पष्ट केले होते की, लोक शिक्षणाने स्वतःच शहाणे होतील व स्वातंत्र्याची इच्छा करू लागतील जेव्हा हा बदल त्यांच्यात होईल तेव्हा त्यांच्यावर शिक्षणाचा योग्य प्रभाव पडला आहे असा अर्थ घेता येईल.^२ परंतु जोपर्यंत लोकांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना नव्हती तेव्हा इंग्रजांनी भारतीय शिक्षणासाठी सर्वतोपरी सहाय्य केल्याचे दिसून येते. परंतु जनतेत जसजसा राष्ट्रवाद वाढत गेला तसतसा इंग्रजांनी शिक्षण प्रक्रियेत बदल केल्याचे दिसून येते.

एकंदरीत त्यावेळी शाळेत व महाविद्यालयात अध्ययनाचे काम करण्यासाठी जे प्राध्यापक विलायतेहून आलेले होते त्यांच्यावरही टिळकांनी टीका केली होती. त्यातील काही प्राध्यापक सुरुवातीला चांगले होते पण नंतरच्या काळात त्यांनी आपली धोरण बदलले. भारतात आपली सत्ता टिकावी म्हणून ते भारतीयांना देशभक्ती शिकवू शकत नव्हते. हा दोष टिळकांच्या लक्षात आला तो दोष नाहीसा करण्यासाठी त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना मांडली होती असे दिसून येते. एकूणच सामान्य माणसाची महत्त्वाची गरज शिक्षण ही होती. परंतु तत्कालीन समाजाने जाणून-बुजून शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले होते. ब्रिटिशांना चांगले शिक्षण देता येत नसेल तर त्यांनी स्वराज्य भारतीयांच्या हावी करावे असे विचार टिळकांनी मांडले होते. त्यांनी १३ एप्रिल १९१७ रोजी वेळगाव जिल्ह्यातील चिकोडी या गावी भरलेल्या 'पहिल्या मराठी शिक्षण परिषदेत' भावी शिक्षणाचे ध्येय या विषयावर भाषण केले होते. त्यावेळी ते ब्रिटिशांच्या धोरणावर टीका करताना म्हणाले, "स्वराज्य मागितले तर सरकार म्हणते 'तुमच्याच अजून पुरे शिक्षण नाही/जसे काय इंग्लंडला स्वराज्याचे हक्क मिळाले तेव्हा तेव्हा तेथील सारे लोक सुशिक्षित झाले होते/बरे शिक्षण घ्या म्हटलं, तर पैसे नाहीत ही तक्रार येते/अशा एक ना हजार अडचणी आहेत. याला एकच उत्तम उपाय म्हणजे सत्ता आपल्या हाती आली पाहिजे. शिक्षणाची सक्ती पाहिजे असेल तर सरकारवरही सक्ती करण्याची ताकत झाली पाहिजे.^३ थोडक्यात इंग्रज सरकार आर्थिक कारण पुढे करून भारतीयांना टाळत होते. टिळकांच्या मते, ब्रिटिश भारतीयांच्या शिक्षणावर खर्च करू शकत नसतील तर त्यांनी शिक्षण कर्जाची सोय करावी पण ते तेही करू शकत नव्हते.

ब्रिटिशांच्या राजवटीत भारतीयांना मिळणारे शिक्षण लिहिता-वाचता येण्यापुढेच मर्यादित होते. टिळकांच्या मते, ज्या शिक्षणातून व्यक्तीला आपल्या हक्कांची जाणीव होईल तेच खरे शिक्षण होय. केवळ लिहिता-वाचता येणे म्हणजे ते खरे शिक्षण नव्हे. त्यांचे शिक्षण मुलांना एकांगी बनवित होते. अशा प्रकारे शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी केवळ आपल्याला नोकरी मिळेल या विचारात राहून पिढीगत व्यवसायाकडे

पाठ फिरवीत असे. त्यामुळे वडिलोपार्जित व्यवसाय करायचे सोडून लोक त्रिद्विशांचे चाकरी करणे पसंत करायचे याला समाजही अपवाद नव्हता. हा शिक्षण पद्धतीमधील मोठा दोष आहे असे त्यांना वाटे. टिळकांच्या मते, शिक्षणामुळे देशातील लोकांचे उद्योगधंद्याचे ज्ञान वाढून, त्यांच्या उदरनिर्वाहाची सोय होऊन त्यांच्या देशाभिमान वाढेल व इभ्रतीने दिवस काढता येतील. याशिवाय शिक्षणाने त्यांच्या मनात स्वधर्म, स्वदेशाबद्दल अस्था व कळकळ निर्माण होईल.^८ असे टिळकांना वाटत होते. पण असे शिक्षण भारतीयांना दिले तर भारतीय लोक स्वराज्याची मागणी करतील आणि तेच त्रिद्विशांना नको होते.

(२)लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणविषयी संकल्पना:- डेक्कन कॉलेजमध्ये असताना टिळकांनी ठरवले होते कि, शिक्षणप्रसाराचे कार्य करून देशबांधवात राष्ट्रीय जागृती निर्माण करायचे म्हणजेच शिक्षणाद्वारे देशसेवा करण्याचा त्यांचा ठाम निश्चय होता.^९ देश बांधवाच्या हिनअवस्थेचे विचार मनात आले की त्याने आमचे मस्तक भणणून जाई आणि प्रदीर्घ चिंतनानंतर आमचे असे ठाम मत बनले की, देशबांधवांच्या उद्धाराचा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण प्रसार होय.^१ टिळकांचे हे विचार राष्ट्रीय शिक्षणविषयक भूमिका स्पष्ट करणारे होते. त्यांनी स्वराज्य प्राप्तीसाठी "राष्ट्रीय शिक्षण"ही संकल्पना मांडली होती. त्यांच्या मते केवळ राष्ट्रीय भाषेतून राष्ट्राविषयी निस्सिम देशभक्ती निर्माण करणारे शिक्षण दिले जाऊ शकते.^{१९०६} मध्ये कलकत्त्याला भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या आंदोलनात स्वदेशी , स्वराज्य, परकीय मालावर बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण असा चतुसूत्री कार्यक्रम आखला गेला व तो स्वीकारण्यात आला. एकूणच राष्ट्रीय पातळीवरील राष्ट्रीय शिक्षणाचे वारे वाहू लागले होते. टिळकांनी आपल्या लेखातून राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधी आपले विचार व्यक्त केले होते.

(३)राष्ट्रीय शिक्षणाचा अर्थ :- सन १८५४ मध्ये शिक्षणाच्या बाबतीत आलेल्या चार्ल्स वुडच्या खलील्याने भारतातील विद्या शाखेला नियमित रूप दिले तर लॉर्ड कर्झनने विद्यापीठीय बिल पुढे आणले तेव्हापासून राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दल पुन्हा सुरू चळवळ झाली. टिळक स्वतः शिक्षक, संपादक, लेखक होते. राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दल त्यांनी २७ नोव्हेंबर १९०६ केसरीच्या अग्रलेखात आपले विचार प्रकट करताना म्हटले होते, "प्रत्येक स्वतंत्र देशातील सरकार आपल्या प्रजेला जे शिक्षण देते किंवा देऊ इच्छिते ते राष्ट्रीयच असते. देशातील तरुण पिढी देशाचे राजकीय, औद्योगिक आणि सामाजिक वैभव राखण्यास किंवा वाढविण्यास समर्थ होईल अशाप्रकारे त्यास शिक्षण देणे हे देशातील विद्याखात्याचे कर्तव्य आहे आणि त्यालाच राष्ट्रीय शिक्षण म्हणतात.^{१०} या शिक्षणात राष्ट्रीय ऐक्य अबाधित राहील असेही त्यांना वाटत होते. या राष्ट्रीय शाळेत केवळ साक्षर होणे किंवा लिहिता-वाचता येणे एवढीच मर्यादा टिळकांना अपेक्षित नव्हती तर अशा प्रकारच्या शिक्षणातून माणूस बनविणारे शिक्षण असेल शिवाय या शिक्षणात सर्व राष्ट्रीय बाबी असतील असा आशावादीही त्यांनी व्यक्त केला होता. एकूणच राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना अधिक व्यापक आहे. या शाळेतून मिळणारे सर्व शिक्षण हे संकुचित असणार नाही असे टिळकांना वाटत होते. या शाळेमध्ये लोकांना आपले राजकीय आणि सामाजिक हक्क काय आहेत हे कळू शकतील. स्वदेशीभिमान बाळगणे आणि मातृभूमीसाठी प्रसंगी बलिदानाला तयार असणे हे ही यातून कळेल. अशाच शिक्षणातून अन्याय करणे जितके वाईट वेगळेच तो सहन करणेही वाईट आहे हेही समजते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जातिभेद, स्पर्ध-अस्पृश्यतेच्या शृंखला दूर करता येतील असे टिळकांचे मत होते. एकंदरीत निकोप समाजाची पायाभरणी

करण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण ही संकल्पना प्रभावी आहे असे त्यांना वाटत होते. या शिक्षणातून काय दिले जावे याविषयी ते म्हणतात, "जातिभेद जातीव्येय व जातीमत्सराच्या योगाने आमचा देश कसा विभागला जात आहे, कसा भाजून आणि करपून निघत आहे याचे ज्ञान राष्ट्रीय शाळेतील मुलांना मिळाले पाहिजे. जातीभेद मोडण्याची आवश्यकता किती आहे हे आमच्या विद्यार्थ्यांस समजले पाहिजे." एकंदरीत या राष्ट्रीय शाळेत शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना स्वराज्यासाठी संघर्ष करा हे सांगण्याची गरज पडणार नाही. असा आशावादही टिळकांनी व्यक्त केला होता.

(४) राष्ट्रीय शिक्षणाची गरज:- जोपर्यंत ब्रिटिशांची चाकरी करण्यातच आपले भले आहे असे म्हणणारे साक्षर लोक पुढे येत राहतील तोपर्यंत राष्ट्रीय शिक्षणाची गरज असणार आहे. याविषयी टिळक म्हणतात, "राष्ट्रीय शिक्षणाच्या राष्ट्रीय शाळाची गरज अशासाठी आहे सर्व प्रांतातील लोकांना धर्माचे, नीतीचे, उद्योगधंद्याचे व आपल्या हक्काचे ज्ञान मिळविता आले पाहिजे यासाठी आवश्यक आहे. सरकारला असले ज्ञान देण्याची बुद्धी नाही व त्यांना ते देताही येत नाही याकरिता राष्ट्रीय शिक्षण पाहिजे आहे."^{१९} एकूणच सरकारी शाळेत पुस्तकी ज्ञानावर भर दिला जातो परंतु या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष जीवनात किती उपयोग आहे याचा विचार मात्र केला जात नव्हता हे थांबविण्यासाठीच टिळकांना राष्ट्रीय शाळांची गरज वाटत होती.

(५) राष्ट्रीय शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात पुढील बाबी समाविष्ट:-

१) धर्मशिक्षण :- राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळेत कोणते अभ्यासक्रम असतील याविषयी टिळकांनी आपल्या भाषणात विचार मांडले होते. राष्ट्रीय शाळा ही केवळ एखाद्या धर्मासाठी किंवा जातीसाठी नसून एक माणूस म्हणून अभ्यासक्रम तयार केला जाईल. या शाळेच्या माध्यमातून धर्म व पंथ यातील द्वैतभाव काढून देशासाठी काय करता येईल असे शिक्षण दिले जाईल. तुमते व्यावहारिक शिक्षण मानवास मनुष्यपण आणण्यास पुरे होत नाही. धर्म आपणास ईश्वराचे स्वरूप शिकवतो.^{२०} थोडक्यात टिळकांच्या मते, धर्म व पंथ यांच्यात जे भेद होतात ते धर्माचे शिक्षण न मिळाल्यामुळे होतात. कोणत्याही धर्मात इतर धर्माबरोबर संघर्ष करा असे सांगितलेले नसते. त्यांच्या मते, हिंदूधर्म सहिष्णुता असणारा धर्म आहे त्यामुळे या शाळेतून हिंदूधर्म शिकविला जाईलच परंतु इतर धर्माचे शिक्षणही त्यात असेल. अशारीतीने या धर्मशिक्षणाने विविध धर्मातील, पंथातील विरोध नाहीसा होईल असा विश्वास टिळकांना वाटत होता.

२) उद्योगधंद्याचे शिक्षण:- अध्यात्मिक प्रगतीबरोबरच व्यक्तीची, समाजाची, राष्ट्राची भौतिक उन्नती केली पाहिजे असे टिळकांचे मत होते. अधिभौतिक उन्नती हे कारखाने, व्यवसाय, विविध प्रकारचे उद्योगधंदे, कृषी उत्पन्न, गिरण्या इ. गोष्टींवर अवलंबून असते. ही प्रगती व्हायची असेल तर व्यक्तीला व्यवसायाचे शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे. तुमत्या पुस्तकी, वाङ्मयीन शिक्षणाने व्यक्तीचा मनाचा विकास होईल. परंतु आर्थिक समृद्धी येण्यासाठी, औद्योगिक भरभराट होण्यासाठी उद्योगधंद्याचे शिक्षण आवश्यक असते. शिवाय या शिक्षणाने विद्यार्थ्याला पोटाची चिंता उरणार नाही एवढेच नव्हे तर तो सरकारकडे नोकरीची अपेक्षाही ठेवणार नाही असे टिळकांनी स्पष्ट केले. त्यासाठी त्यांनी जर्मनी देशाचे उदाहरण देऊन तेथे व्यापार उद्योगाची कशी काळजी घेतली जाते याविषयी सांगतात. "तेथे व्यापारी खाल्याकडून कोणत्या धंद्याची कशी स्थिती आहे याची चौकशी करण्यात येते व बुडणाऱ्या धंद्यास उतेजन देऊन त्याचे

पुनरुज्जीवन करण्यात येते. पण इकडचे सरकार तसे करत नाहीत.^{१४} यावरून असे दिसते की, भारतीय उद्योगधंद्याच्या विकासाकडे ब्रिटिश पुरेसे लक्ष देत नाही तेव्हा या परिस्थितीत कसा बदल होईल असा अभ्यासक्रम राष्ट्रीय शाळेच्या शिक्षणात असावा असे टिळकांना वाटत होते.

३) **राजकीय शिक्षण:-** सरकारी शाळेतून राजकीय शिक्षण दिले जात नव्हते कारण भारतीयांना जर राजकीय शिक्षण दिले तर त्यांच्यात जागृती होऊन ते स्वतंत्र मागण्यास सुरू करतील अशी भीती इंग्रजांना होती. म्हणून त्यांनी जाणीवपूर्वक भारतीयांना राजकीय शिक्षणापासून दूर ठेवले. पण भारताचा विकास करायचा असेल तर भारतीयांना राजकीय शिक्षण दिले पाहिजे. इंग्रज भारतीयांचे प्रचंड आर्थिक शोषण करतात व भारतीय ते निमटूपणे सहन करतात भारतीयांना आपली देशप्रती हक्क व कर्तव्य समजण्यासाठी राजकीय शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे हे असे टिळकांचे मत होते.

(६) **राष्ट्रीय शिक्षणाचे माध्यम:-** टिळकांना राष्ट्रीय शिक्षण स्थानिक भाषेतून असावे असे वाटत होते. कारण सरकारी शाळेमध्ये ब्रिटिशांनी इंग्रजीचे माध्यम स्वीकारलेले होते. पण टिळकांच्या मते,^{१५} इंग्रजी शिक्षणाने मन जितके सुसंस्कृत होते त्याप्रमाणे मनुष्याचा स्वभाव करारी होत नाही. आमच्या सर्व शाळा व कॉलेजही बहुतेक सरकारी नोकरांची हमालखाने झाली आहेत..... अशा स्थितीत सुशिक्षित वर्गातून निश्चयाचे व पूर्ण स्वार्थत्याग करणारे बरेचसे पुढारी बाहेर पडतील की नाही याचा संशय आहे.^{१६} याचा अर्थ टिळकांचा इंग्रजी माध्यमापेक्षा मराठी माध्यमावर जास्त विश्वास होता. त्यांच्या मते, इंग्रजी भाषेतून शिक्षण घेणे व तशीच सक्ती करणे हा एक प्रकारचा जुलूमच होता कारण इंग्रज इतकी वर्षे भारतात राहून मराठी शिकू शकले नाही तर भारतीय ग्रॅज्युएटकडून आपण तशी अपेक्षा कशी करू शकतो? परकीय भाषेचे माध्यम वापरले तर आठ वर्षांचे ज्ञान संपादन करण्यासाठी वीस पंचवीस वर्षे खर्च करावी लागतात. तसेच इंग्रजी भाषेतून शिक्षण घेणाऱ्यातून समाज सुधारक निर्माण होत नाही म्हणून टिळकांनी शिक्षणाचे माध्यम हे मराठीतच असावे असे सांगितले.

(७) **भारतीय शिक्षणातील अडचणी:-** राष्ट्रीय शिक्षण शाळेमध्ये बऱ्याच आर्थिक अडचणी येणार याची जाणीव टिळकांना होती. कारण इंग्रजमार्फत चालविल्या जाणाऱ्या शाळेचे अनुदान कपात केलेले होते. त्यामुळे सरकार अशा राष्ट्रीय शाळांना अनुदान देणार नाही याची खात्री होती. पण आर्थिक अडचणीच्या अभावी राष्ट्रीय शाळा सुरू होणे थांबणे हे टिळकांना योग्य वाटत नव्हते. शिक्षणासाठी निधी कसा गोळा करायचा याविषयी ते म्हणतात, "शाळा बांधण्यात जवळपास १२ लाख रुपये खर्च येईल, वास्तविक सरकारने हे काम करावे पण ते करत नाहीत. मी म्हणतो, तुम्ही तर हे काम करणार नाहीत या जिव्हा्यात १२ लाख लोक आहेत. त्यांना मानशी रुपया जास्त नाही. आम्ही सरकारास मानशी ४ रुपये देतो. आमची संख्या ३० कोटी असून सरकारचे उत्पन्न १२० कोटी आहे.^{१७} यावरून टिळकांनी भारतीय तरुणांनीच पुढे यावे असे आवाहन केले होते. ज्याप्रमाणे मंदिर बांधण्यासाठी आपण वर्गणी गोळा करतो त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय शिक्षण हे मंदिरच आहे असे समजून वर्गणी गोळा करता येईल असा टिळकांचा विश्वास होता. तसेच अडचणीशिवाय टिळकांच्या कार्यावरही टीका करणारे अनेकजण होते. त्यांनाही टिळकांनी सांगितले, जर ह्या सत्कार्यात मदत करू शकले तर त्यांचे स्वागत केले जाईल परंतु ज्यांना मदत करता येत नसेल त्यांनी किमान राष्ट्रीय शिक्षण कार्याच्या मार्गात अडथळे आणू नयेत असे सुचवले. आपल्या या मार्गात

अनेक विन्ने येतील परंतु विन्ने आली म्हणून राष्ट्रीय शाळेची स्थापना करण्याचे काम सोडून देऊन चालणार नाही असेही टिळकांना वाटत होते.^{१०} एकूणच टिळकांनी राष्ट्रीय शाळा सुरू करणे हे राष्ट्रीय समेचाच एक भाग आहे असे मत मांडले होते.

(८) राष्ट्रीय शिक्षण ही खाजगी शाळांची जबाबदारी:- १९ व्या शतकात खाजगी शाळा या सरकारी शाळा, मिशनरी शाळा व स्थानिक भारतीयांच्या माध्यमातून चालवल्या जात होत्या. सरकारी व मिशनरी शाळेतून राष्ट्रीय शिक्षण दिले जाणे शक्य नव्हते. लॉर्ड रिपनच्या काळात रिपनने शिक्षण ही स्थानिक जनतेची बाब आहे व त्यात आपण हस्तक्षेप करू नये असे मत मांडले होते. परंतु इंग्रज सरकार अशा शाळांना अनुदान देते त्यामुळे सरकारचा त्यांच्यावर अंकुश असला पाहिजे असे धोरण लॉर्ड कर्झनच्या काळात घेतले गेले. त्यामुळे शाळेच्या अभ्यासक्रमावरही बंधने घालण्यात आली. याविषयी टिळक म्हणतात, "खाजगी शाळात सरकारची मदत मिळते ही गोष्ट खरी आहे पण या शाळा लोकांच्या पैशाने चाललेल्या आहेत हे विसरता कामा नये. सरकार जर आपल्या पद्धतीमध्ये सुधारणा करत नसेल तर खासगी शाळांनी सरकारपासून फारकत करून घेतली पाहिजे.^{१८} म्हणजेच खाजगी शाळेचे स्वतंत्र सरकार हिराबून घेत असेल तर अशा शाळा सरकारपासून तोडून स्वतंत्र पद्धतीने चालविल्या जाव्यात अशी टिळकांची इच्छा होती. अशा फारकत केलेल्या शाळेतून राष्ट्रीय शिक्षण देणे अधिक संयुक्तिक व भारताच्या दृष्टीकोनातून फार फायदेशीर ठरणारे आहे. म्हणूनच या कामी खाजगी शाळांनी पुढे येणे अतिशय महत्वाचे आहे त्यांना वाटत होते.

अशाप्रकारे या सर्व अशयावरून लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात अतिशय उल्लेखनीय योगदान होते असे दिसून येते. लोकमान्य टिळक स्वराज्य मिळवण्यासाठी जेवढे आग्रही होते तेवढेच आग्रही ते आपल्या राष्ट्रीय शिक्षण विचारांच्या बाबतीतही होते असे दिसून येते किंबहुना शिक्षणास ते स्वराज्य प्राप्तीचे साधन मानत होते. "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच" असे त्यांनी जे निश्चून सांगितले होते त्याचा प्रमुख आधार शिक्षणच होता. स्वराज्य प्राप्तीच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना मांडलेली दिसते. एकंदरीत १९ व्या या शतकाच्या शेवटी राष्ट्रीय शिक्षण सारख्या महत्वाच्या विषयावर लोकमान्य टिळकांनी आपले लक्ष केंद्रित करून समाजाला साक्षर व सज्ञान बनविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला होता. त्यांनी आपल्या लेखनातून, भाषणातून आणि वृत्तपत्रातील अग्रलेखातून ही त्रिटिश शिक्षण पद्धतीविषयक दृष्टीकोण, सरकारी शाळाविषयी दृष्टीकोण, राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना, त्याचा अर्थ, राष्ट्रीय शिक्षणाची गरज, राष्ट्रीय शिक्षणाचे माध्यम, राष्ट्रीय शिक्षणातील अडचणी अशा विविध मुद्यांवर विचार मांडलेले होते. आधुनिक काळात शिक्षण पद्धतीत जे उप्प्याटप्प्याने बदल होत गेले त्यामध्ये लोकमान्य टिळकांच्या शैक्षणिक विचारांतील तत्वे महत्वाची ठरतात. आपल्या आयुष्यातील शेवटची तीस वर्षे त्यांनी सर्व क्षेत्रात विशेषतः शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये तन-मन-धन अर्पण करून भूमिका बजावलेली होती म्हणून हे लोकशिक्षक खऱ्या अर्थाने लोकमान्य झाले असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ साधने :-

- १) न.चि.केळकर:- लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र, केळकर प्रकाशन, पुणे १९९३, पृ. क्र.२१
- २) किता:-पृ. क्र.४०
- ३) य.दि. फडके:- शोध बाळगोपाळांचा, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे ३०, प्रथमावृत्ती, १९७७, पृ. क्र. ७२
- ४) टिळक ज.श्री.:-समग्र लोकमान्य टिळक, खंड -६, जीवन ध्येय, केसरी प्रकाशन, पुणे १९७६, पृ. क्र. ७२
- ५) उपरोक्त, टिळक ज.श्री., खंड -६, पृ. क्र. ८१६
- ६) किता:- सरकारी शिक्षण व शारीरिक शिक्षण, पृ. क्र. ८९०
- ७) किता :- माझे शिक्षणाचे ध्येय, पृ.क्र.९२९
- ८) टिळक ज.श्री.:- समग्र लोकमान्य टिळक, खंड-३, राजकीय लेखसंग्रह, केसरी प्रकाशन, पुणे, १९७६, हिंदुस्थानातील शिक्षणाची दिशा पृ. क्र. १८७, १८८.
- ९) शि.ल. करंदीकर:-लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक चरित्र, करंदीकर प्रकाशन, पुणे, १९५७, पृ. क्र.५७
- १०) उपरोक्त टिळक ज.श्री., खंड -३, राष्ट्रीय शिक्षण पृ.क्र.२५०
- ११) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड -६, सरकारी व शारीरिक शिक्षण पृ. क्र. ८९२
- १२) किता :- राष्ट्रीय शिक्षण पृ. क्र. ८९८
- १३) किता :- राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा पृ. क्र. ९०५
- १४) किता :- पृ. क्र. ९०७
- १५) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड-३, सुशिक्षितांची कर्तव्ये पृ. क्र. १९७
- १६) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड-६ राष्ट्रीय शिक्षण पृ.क्र.९०१
- १७) किता:- पृ. क्र.९००, ९०१.
- १८) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड -३ राष्ट्रीय शिक्षण व खाजगी शाळांची जबाबदारी, पृ. क्र. २६३

[Handwritten Signature]
[History Dept.]

[Handwritten Signature]
PRINCIPAL

Arts Commerce and Science College, Phansavale
A/9 Kharapetan, Tal. Kankavli, Dist. 3703

RNI MAHMAR.43768/18/12/2013.TC

Vol.6, Issue : VIII, August, 2020

MONTHLY PEER REVIEWED JOURNAL ISSN No. 2454-8731

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

Chief Editor

Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor

Dr. Amit H. Raut

Chaitanya Prakashan, Nanded – 431606

rmrjournal@gmail.com

2020-21

Scanned with OKEN Scanner

भारतातील स्त्री समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचे सामाजिक क्षेत्रातील

योगदान : एक अभ्यास

डॉ. सौ. वंदना राजेश शिंदे

(इतिहास विभाग)

सहाय्यक प्राध्यापक

कला ,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण

ता. कणकवली जि. सिधुदुर्ग 416703

प्रस्तावना

१९व्या शतकाच्या शेवटी भारताच्या कानाकोपऱ्यात धार्मिक व सामाजिक सुधारणा चळवळी सुरू झाल्या होत्या. सर्वप्रथम राजा राममोहन रॉय यांनी सुधारणा करण्याचे पहिले पाऊल उचलले आणि चमत्कार होऊन अनेक समाजसुधारकांची रांगच लागली. या सामाजिक सुधारणा समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत जाऊन पोहोचल्या. भारतातील हिंदू, ख्रिश्चन, फारशी, शिख अशा विविध धर्मांची चळवळी होऊन मोठ्या प्रमाणात जागृती झाली. त्यावेळी भारतीय समाजामध्ये धर्मभोळेपणा, अज्ञान ,अंधश्रद्धा, अनिष्ट प्रथा, परंपरा ,वाईट चालीरीती , उच्चनीचता, सतीप्रथा, नरबळी प्रथा, बालविवाह, बालविधवांचा प्रश्न अशा असंख्य समस्या अस्तित्वात होत्या. ब्रिटिश सरकारने सुरू केलेल्या इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय लोकांना नवीन दृष्टी व नवीन ज्ञान मिळाले आणि या पाश्चात्य ज्ञानाच्या जोरावरच भारतीय धर्म, संस्कृती, साहित्य यांना नवीन वळण लागले. विज्ञाननिष्ठा, समता, भारतीय स्वातंत्र्याची सूत्रे आत्मसात करून भारताची सर्वांगीण प्रगती व विकास करण्याचे काम समाजसुधारकांनी केले. त्यामध्ये भारतातील महान स्त्री समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांना मानाचे स्थान आहे. त्यांनी अंध,अपंग, पतित , विधवा , परितक्त्या स्त्रियांच्या उद्धारासाठी एकूणच समस्त स्त्री जातीच्या सर्वांगीण विकासासाठी व त्यांच्या शिक्षणासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले. या अर्थाने त्या एक महान विदुषीच होत्या. सदरच्या शोधनिबंधात

भारतातील थोर समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान याविषयी आढावा घेतला आहे.

संशोधनाची पद्धती :- प्रस्तुतच्या शोधनिबंधाच्या लिखाणासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. याशिवाय काही प्राथमिक, दुय्यम साधने, दैनिके, मासिके, अहवाल याच्या आधारे या शोधनिबंधाचे लेखन करण्यात आले आहे.

संशोधनाची गरज:- आतापर्यंत बऱ्याच पुरुष समाजसुधारकांचा आढावा इतिहासकार, अभ्यासक व संशोधकांनी घेतलेला आहे पण स्त्री समाजसुधारकांच्या महत्त्वाच्या कार्याचा आढावा देखील म्हणावा तसा घेण्यात आलेला नाही. त्यामुळे स्त्री समाजसुधारकांच्या कार्यावर देखील लेखन होणे गरजेचे आहे. प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात भारतातील थोर महिला समाज सुधारक पंडिता रमाबाई यांच्या सामाजिक क्षेत्रातील योगदानाचा आढावा घेण्यात आला आहे. एका विदुषी महिलेने पुरातन धर्म संस्कृतीच्या पलीकडे जाऊन अंध, अपंग, विधवा, परित्यक्ता स्त्रियांना स्वतंत्रपणे जगण्याचा हक्क प्राप्त करून दिला आणि स्त्रीमुक्तीचा ज्वलंत लढा उभा केला. याचाही आढावा या शोधनिबंधात घेतला आहे.

संशोधनाचा आराखडा :- प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात भारतातील स्त्री समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांनी विधवा, पतित, परित्यक्ता स्त्रियांसाठी केलेल्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेतलेला आहे तसेच शारदा सदन व मुक्ती सदन या महिलांसाठी स्थापन केलेल्या संस्थेमध्ये दिलेल्या योगदानाचा ही मागोवा घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. भारतातील थोर स्त्री समाजसुधारक म्हणून पंडिता रमाबाई यांची भूमिका अभ्यासली आहे.
२. पंडिता रमाबाई यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान अभ्यासले आहे.
३. शारदा सदन व मुक्ती सदन मधील कार्याचा आढावा घेतला आहे.
४. अंध, अपंग, पतित, विधवा, परित्यक्ता स्त्रियांसाठी दिलेले योगदान अभ्यासले आहे.

संशोधनाची गृहितके:-

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय स्त्रियांची स्थिती अत्यंत हलाखीची होती.

२. भारतातील अंध, अपंग, विधवा, परितक्त्या स्त्रियांच्या समस्यांना यांचा फोडण्याचे कार्य पंडिता रमाबाईनी केले.

३. पतीत स्त्रियांच्या उद्धारासाठी सनातनी लोकांच्या विरोधी कार्य केले.

एकूणच मानवता, वात्सल्य, प्रेम, भूतदया, सेवाभावी वृत्ती या महान आदर्शांची मूर्ती म्हणून पंडिता रमाबाई यांचा उल्लेख करावा लागेल. आपल्या बुद्धीचातुर्याच्या जोरावर त्यांनी अनेक विद्वानांना आश्चर्यचकित केले. महाराष्ट्रातील स्त्रीशिक्षणाच्या क्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली होती. एक प्रतिभाशाली विद्वान स्त्री असा लौकिक त्यांनी मिळवलेला होता. संपूर्ण महाराष्ट्रातील किंबहुना भारतातील एकमेव स्त्री समाज सुधारक या अर्थाने त्यांनी विविध क्षेत्रांमध्ये आपला ठसा उमटविलेला होता. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत जाऊन पंडिता रमाबाईंनी स्त्री उद्धाराचे कार्य पार पाडले होते. त्यांनी स्त्री सुधारणेच्या विचारांना प्रत्यक्ष कृतीची जोड दिली होती. समाजातील अंध, अपंग, अनाथ, विधवा, पतित व परितक्ता स्त्रियांच्या उद्धारासाठी त्यांनी संपूर्ण जीवन समर्पित केले होते. त्यांच्या कार्याचा वारसा पुढे मुक्ती मिशनने अखंडपणे चालविला. कदाचित त्यामुळेच समकालीन समाजसुधारकांच्या तुलनेत पंडिता रमाबाईंच्या कार्याचे वेगळेपण जाणवते. आज २१ व्या शतकातील प्रगत महाराष्ट्रात नांदणाऱ्या प्रगल्भ पिढीस पंडिता रमाबाईंचे स्त्री शिक्षण व स्त्री मुक्ती याविषयी केलेले प्रयत्न समजणे गरजेचे वाटते. जवळ जवळ १२५ वर्षांपूर्वी रमाबाईंनी "उच्चवर्णीय हिंदू स्त्री" या पुस्तकाच्या अखेरीस स्त्रियांना शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबनाची क्षमता व सुरक्षित निवारा यांची गरज असल्याचे प्रतिपादन केले आणि त्यानुसार आपल्या संस्थेमध्ये तशी सोयही करून दिली. स्त्रीमुक्ती चळवळीतील कार्यकर्ता आजही त्याच मागण्या पण नवीन स्वरूपात करीत आहेत. समाजसुधारकांच्या बाबतीत १९ व्या शतकात सामाजिक सुधारणेमध्ये पुरुषांची मक्तेदारी होती. याच पार्श्वभूमीवर समाजसुधारकांच्या क्षेत्रात पंडिता रमाबाईंच्या रूपाने स्त्री नेतृत्व निर्माण झाले. ही बाब वैशिष्ट्यपूर्ण मानावी लागेल.

पंडिता रमाबाई यांचे पूर्वायुष्य:- आधुनिक विचार आणि कृतीने प्रेरित होऊन स्त्रीउद्धाराचे कार्य करणाऱ्या व बऱ्याच अंशी क्रांतिकारक म्हणून नावाजलेल्या पंडिता रमाबाई यांचा जन्म दक्षिण कर्नाटकातील म्हैसूर संस्थानमधील मंगलोर जवळील माळहैरजी येथे २३ एप्रिल १८५८ रोजी

अनंतशास्त्री डोंगरे आणि लक्ष्मीबाई डोंगरे यांच्या पोटी चित्पावन ब्राह्मण कुटुंबात झाला.^१ त्यांचे वडील अनंतशास्त्री हे त्याकाळी स्त्रियांच्या बाबतीत पुरोगामी विचारांचे होते. स्त्रियांना शिक्षण द्यावे या मताचे ते होते. ज्या काळात मुलींना बाहेर पडणे अशक्य होते त्याकाळात अनंत शास्त्री यांनी रमाबाईला संस्कृत शिकवले त्यामुळेच पुढे रमाबाई पौराणिक संस्कृत मध्ये पारंगत झाली. फक्त शिक्षण देऊन ते थांबले नाही तर मुलीवर लग्नासाठी दबाबही आणला नाही. जाती बहिष्कृत होण्याची भीती असतानाही त्यांनी आपली पत्नी लक्ष्मीबाईलाही संस्कृत शिकण्याचा क्रांतिकारक निर्णय घेतला होता.^२ याबद्दल स्वतः रमाबाई म्हणतात, "स्त्रियांनी, शूद्र जातीच्या व्यक्तीने संस्कृत भाषा लिहायला, वाचायला का शिकू नये व वेदाव्यतिरिक्त इतर पवित्र पुस्तके त्यांनी का जाणून नयेत."^३ पंडिता रमाबाई अत्यंत कुशाग्र बुद्धीच्या होत्या. बालवयात प्रचंड ज्ञान मिळवणारी ती एकमेव व्यक्ती होती. ज्या काळात स्त्रियांचे शिक्षण धर्मबाह्य मानले जात होते त्याकाळात रमाबाईंनी प्रचंड धर्मज्ञान आत्मसात केले होते. आपल्या आईविषयी कृतज्ञता व्यक्त करताना त्या लिहितात की, "I received from my Mother all the Education, I had in my youth."^४ पुढे भारतात सन १८७४-७५ मध्ये प्रचंड मोठा दुष्काळ पडला. यावेळी डोंगरे कुटुंब मद्रासमध्ये होते. त्या दुष्काळाचं वर्णन करताना रमाबाई म्हणतात, "अन्नपाण्याची खूप मारामार होती आमचा अभिमान आम्हाला भीक मागू देत नव्हता किंवा कष्टाचे काम करू देत नव्हता..... आमची उपासमार व्हावी एवढेच आमच्या नशिबी होते. आम्ही झाडपाला व खजुरीच्या बिया खाऊन कसेतरी अकरा दिवस व अकरा रात्री काढल्या, हा उपासमारीचा तीव्र तडाखा माझ्या वृद्ध पित्यास सहन होईना."^५ त्यांनी देहत्याग करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार जुलै १८७४ मध्ये त्यांच्या वडिलांचे, ऑगस्ट १८७४ मध्ये त्यांच्या आईचे उपासमारीने निधन झाले. त्यावेळी हिंदूधर्म पद्धतीनुसार प्रेताच्या तिरडीला स्त्रियांनी खांदा देण्याची प्रथा नव्हती. पण परिस्थितीनुसार रमाबाईने धार्मिक रुढीचे अनेक अडसर दूर करून स्वतः भाऊ श्रीनिवास यांच्या मंदतीने प्रेताला खांदा दिला आणि अंत्यविधीही केला. आई-वडिलांचा भूकबळी मुळे होणारा मृत्यू १६ वर्षांच्या रमेने पाहिलेले व अनुभवलेले पहिले भूक बळी होते.^६

कालांतराने पुढे सन १९७५ मध्ये पंडिता रमाबाईंची मोठी बहीण कृष्णाबाईचा कॉलराने मृत्यू झाला. आता डोंगरे कुटुंबात भाऊ श्रीनिवास व पंडिता रमाबाई हे दोघेच उरले त्यांनी

अनेक हालअपेष्टा सोसून संपूर्ण भारतभर प्रवास सुरू ठेवला. या भटकंतीच्या काळात त्यांनी भारतातील स्त्रियांची स्थिती अनुभवली व स्त्रीउद्धारासाठी स्वतःची मानसिकता तयार केली. स्त्रीउद्धाराचे कार्य करण्यासाठी त्या सिद्ध होत गेल्या. पुढे १८७८ मध्ये कलकत्त्याला आल्यावर पुराणातील १८००० संस्कृत श्लोक पाठ असणाऱ्या रमाबाईचे मोठे कौतुक झाले. तेथील सिनेट हॉलमध्ये या तरुण विदुषीचा सत्कार होऊन त्यांना पंडिता व सरस्वती हे बहुमान देऊन त्यांचा गौरव करण्यात आला. कलकत्ता येथे आनंद बोस यांनी स्त्रियांसाठी खास सभा बोलविलेली होती, ती भारतातील स्त्रियांची पहिली सभा व पंडिता रमाबाई या पहिल्या स्त्री वक्त्या म्हणून हजर होत्या. स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित राहू नयेत यासाठी महाभारत काळातील संदर्भ देऊन त्यांनी स्त्रियांचे प्रबोधन केल्यामुळे त्यांचा मानपत्र देऊन सत्कार केला.^१

पंडिता रमाबाईचे वैवाहिक जीवन:- पंडिता रमाबाई यांचा विवाह १३ जून १८८० रोजी बकिपूर येथील रजिस्टारपुढे श्री बिपीन बिहारी दास यांच्याबरोबर रजिस्टर पद्धतीने नोंदविण्यात आला.^२ रमाबाई यांचा हा आंतरजातीय विवाह होता. जाती धर्माच्या पलीकडे जाऊन झालेला हा प्रेमविवाह होता. "माझी साक्ष" यामध्ये पंडिता रमाबाई स्वतः नमूद करतात, "एका शूद्र जातीच्या बंगाली सभ्य गृहस्थाशी मी लग्न केले." एकंदरीत त्या काळामध्ये आंतरजातीय विवाह करून आपण केवळ बोलघेवढ्या सुधारक नाही हे दाखवून दिले व एक धाडसी निर्णय घेतला. पण दुर्दैवाने १६ महिन्यांच्या वैवाहिक जीवनानंतर ४ फेब्रुवारी १८८२ रोजी बिपीन बिहारी दास यांचे कॉलराच्या आजाराने निधन झाले. वयाच्या २४ व्या वर्षी त्यांच्या त्रिशिबी विधवेपण आले होते. त्यावेळी त्या कन्या मनोरमासह एकाकी पडल्या होत्या.^३ पण पती निधनानंतर खचून न जाता त्या नव्या उमेदीने स्त्री सुधारणेच्या कार्यात मग्न झाल्या.

पंडिता रमाबाईचे महाराष्ट्रात आगमन (सन १८८२):- पतीनिधनानंतर रमाबाई कन्या मनोरमासह महाराष्ट्रात आल्या. त्यांनी न्या. रानडे आणि डॉ. रामकृष्ण भांडारकर यांच्या सल्ल्याने १ मे १८८२ रोजी पुण्यात "आर्य महिला समाजाची" स्थापना केली.^४ रमाबाई यांचे हे पहिलेच संस्थात्मक कार्य होते. स्त्रियांचा उद्धार हे या समाजाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. पारंपरिक रूढी परंपरेमुळे स्त्रियांवर होणारे अत्याचार दूर करणे हे त्याचे ध्येय होते. या समाजाने स्त्री शिक्षण व स्वावलंबनाचा

पुरस्कार केला. पुरुषसत्ताक संस्कृतीमध्ये रमाबाईंनी सुरु केलेल्या कार्याला काही उदारमतवादी पुरुषांनीही पाठिंबा दिला होता. रमाबाईंनी आपल्या व्याख्यानातून, पुराणातून लोकजागृतीचे काम केले. त्या आपले मुद्दे सडेतोड व निर्भीडपणे मांडत असत. पुरुषांच्या व्यसनाधीनतेवर ताशेरे ओढत त्यांनी २८ डिसेंबर १८८९ रोजी "इंडियन नॅशनल काँग्रेस" समोर स्त्री प्रतिनिधी म्हणूनही भाषण दिले. कालांतराने मुंबई, ठाणे, अहमदनगर, पुणे, पंढरपूर सोलापूर येथे आर्य महिला समाजाच्या शाखा सुरु झाल्या व स्त्रियांसाठी विविध उपक्रम व उपासना केंद्र सुरु करण्यात आले. गरिबांसाठी मोफत दूध वाटप केंद्र, पंढरपूरचे बाल हत्या प्रतिबंधक गृह चालविणे, राममोहन इंग्लिश स्कूल चालवणे ही कामे या समाजाने केली. गरीब व गरजू स्त्रियांसाठी औषधोपचार सुरु केला. तसेच त्यांच्यासाठी खरेदी विक्री केंद्रही सुरु करण्यात आले.^५ इतकेच नव्हे तर रमाबाईंनी स्त्रियांसाठी स्वतंत्र पतपेढी सुरु करून स्त्रियांच्या अर्थकारणाला चालना दिली. स्त्रियांसाठी उद्योग समूह सुरु करून त्यांना पारंपरिक चौकटीतून बाहेर काढले. पुण्यामध्ये १८८४ मध्ये "हायस्कूल फॉर इंडियन गर्ल्स" ही मुलींची शाळा आर्य महिला समाजाने स्थापन केली. नंतर या शाळेचे नामांतर हुजूरपागा असे झाले. या हुजूरपागा शाळेने डॉ. कृष्णाबाई केळवकर, वेणूताई नामजोशी, इरावती कर्वे, डॉ. काशिबाई नवरंगे यासारख्या अनेक कर्तृत्ववान स्त्रियांची परंपराच निर्माण केली.^६ या स्त्रियांनी सामाजिक, राजकीय व साहित्य क्षेत्रात महत्त्वाची कामगिरी बजावली.

हंटर कमिशन समोरील साक्ष:- पंडिता रमाबाईंनी ५ सप्टेंबर १८८२ रोजी सरकारी विद्या विषयक हंटर कमिशन समोर साक्ष दिली. पंडिता रमाबाईंनी मराठी दिलेली साक्ष सौ. मीचेल (फिमेल ट्रेनिंग कॉलेजच्या मुख्याध्यापिका) यांनी इंग्रजीमध्ये भाषांतर करून कमिशनपुढे मांडली. यामध्ये मुलींच्या शिक्षणासाठी स्त्री शिक्षकाचीच नेमणूक करावी, नेमणूक केलेल्या स्त्री शिक्षिका प्रशिक्षित असाव्यात, त्यांना मातृभाषेचे व इंग्रजी भाषेचे ज्ञान असावे, स्त्री शिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी शिष्यवृत्त्या देण्यात याव्यात, कॉलेजच्या आवारातच विद्यार्थिनी व शिक्षिका यांच्या निवासाची सोय करावी, मुलींच्या शाळेची पाहणी करण्यासाठी पुरुषाऐवजी स्त्री निरीक्षक नेमावेत तसेच भारतीय स्त्रियांसाठी वैद्यकीय शिक्षणाची तरतूद करावी.^७ असे विचार मांडून पंडिता रमाबाईंनी तत्कालीन शिक्षण पद्धतीतील दोष दाखवले. त्यांनी दिलेल्या साक्षचा मि. हंटर यांच्यावर विलक्षण परिणाम

झाला. त्यांनी एडिन्बरोमध्ये "रमाबाई आणि त्यांची कामगिरी" या विषयावर व्याख्यान दिले. हे व्याख्यान व्हिक्टोरिया राणीच्या वाचनात आले व त्यांनी भारतीय स्त्रियांच्या वैद्यकीय शिक्षणास चालना दिली. यानंतर स्त्री शिक्षण, स्त्री डॉक्टर व स्त्रियांसाठी दवाखाना यांचा उदय झाला.¹⁹

पंडिता रमाबाई यांचे धर्मांतर:- स्त्रियांच्या प्रगतीचा व स्त्री जीवनाचा अभ्यास व्यापकपणे करता यावा म्हणून इंग्रजी भाषा व वैद्यक विषयाच्या शिक्षणासाठी त्या कन्या मनोरमासह इंग्लंडला गेल्या. हा प्रवास खर्च त्यांनी त्यांच्या "स्त्रीधर्मनीती" या पुस्तकाच्या विक्रीतून केला. तेथील शिकवणीने व विचाराने त्या ख्रिस्ती धर्माकडे आकर्षित झाल्या व त्यांनी ख्रिस्ती धर्म २९ सप्टेंबर १८८३ मध्ये रमाबाईचा बाप्तिस्मा हा विधी वॉण्टेज येथील चर्च ऑफ इंग्लंडमध्ये रेव्ह कॅनन वटलर यांच्या हस्ते झाला. पण त्यांनी आपले भारतीयत्व मात्र कधीच सोडले नाही.²⁰ आपला देश, रहाणी, शाकाहार यातून त्यांनी ते दाखवून दिले. आपल्या धर्मांतराचेही त्यांनी समर्थन केले. धर्मांतर म्हणजे भारतीय संस्कृती आणि तिच्या मुळांशी जोडलेली नाळ तोडणे नव्हे असे त्यांनी टीकाकारांना प्रत्युत्तर दिले. इंग्लंडच्या ३ वर्षांच्या काळात त्यांनी इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळवले.

पंडिता रमाबाईंचे अमेरिकेतील वास्तव्य:- पहिली हिंदू भारतीय स्त्री डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या पदवीदान समारंभात हजर होण्यासाठी रमाबाई फेब्रुवारी १८८६ मध्ये अमेरिकेत गेल्या. त्यांनी भारतातील उच्चवर्गीय स्त्रियांसाठी विशेषतः बालविधवा साठी आश्रमशाळा काढण्याच्या हेतूने अमेरिकेतील लोकांकडून भरघोस मदत मिळवली. बालोद्योग शिक्षण पद्धती शिकून घेतली व त्या संबंधी मराठी क्रमिक पुस्तके लिहिली. डिसेंबर १८८७ मध्ये बॉस्टन येथे रमाबाईंनी 'असोसिएशन' ही संस्था स्थापन करून या संस्थेमार्फत पैसा गोळा करून भारतात त्यांनी शारदासदन नावाची स्त्रियांची आश्रमशाळा काढली.²¹

शारदासदन मधील कार्य:- पंडिता रमाबाईंनी अमेरिकेहून परत आल्यावर स्त्रीमुक्तीचे व स्त्रीशिक्षणाचे कार्य करण्यासाठी मुंबईत ११ मार्च १८८९ रोजी शारदा सदन स्थापन केले. सुरुवातीला सदनात १८ विधवा विद्यार्थिनी होत्या. मुंबईपेक्षा पुण्यात स्वस्ताई आहे हा विचार करून रमाबाईंनी नोव्हेंबर १८९० मध्ये हे शारदा सदन पुण्यात आगाखान च्या बंगल्यात हलवले. पुढे ४२००० रुपये खर्च करून बांधलेल्या या इमारतीचे उद्घाटन डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांच्या हस्ते

झाले. रमाबाईंनी शारदा सदन या संस्थेची स्थापना ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यानंतर साडेपाच वर्षांनी केली. खरं तर या संस्थेत जी पहिली मुलगी दाखल झाली तिचे नाव शारदा गद्रे होते. तिचेच नाव रमाबाईने या संस्थेला दिले ती बालविधवा नव्हती तर पुनर्विवाहित आईची मुलगी होती. अनेक विधवा, परितक्त्या स्त्रियांसाठी हा आश्रम काढला. त्यांना सुखात ठेवणे एवढीच रमाबाईंची इच्छा होती. पण अनेकांना ते आवडले नाही त्यांनी रमाबाईंवर, रमाबाई नावाची राक्षीण मुलींचा छळ करते, धर्म बाटवते असे बिनबुडाचे व गलिच्छ आरोप केले. रमाबाईंनी 'रमाबाई असोसिएशनच्या' अनुमतीने जे सल्लागार मंडळ बनवले होते. त्यांनाही रमाबाईंचे हे विधवांसाठी केलेले कार्य आवडले नाही.^{१०}

मुक्तीसदन मधील कार्य:- पंडिता रमाबाई यांनी २४ सप्टेंबर १८९६ मध्ये केडगाव येथे दलित , पतित ,अनाथ, विधवा, अपंग स्त्रियांची दुःखातून सुटका करण्यासाठी, त्यांना स्वावलंबी करण्यासाठी मुक्ती सदनची स्थापना केली.सन १८९८ मध्ये मध्यप्रदेश व सन १९०० मध्ये गुजरात येथे पडलेल्या दुष्काळात निराश्रित.झालेल्या स्त्रियांना व लहान मुलांना या सदनात आश्रय दिला.^{११} मुक्तीसदनने स्त्रियांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी उद्योग सुरू केले. कन्या मनोरमा परदेशातून ब्रेल लिपी शिकून आल्यामुळे अंध स्त्रियांच्या शिक्षणाची सोय झाली. भारतातील ही पहिली मुलींची अंधशाळा होय. मुक्तीसदनमध्ये पंडिता रमाबाईंनी जी कामे केली त्याला तोड नाही. चाळीस एकर जमिनीतील काही जमीन शेतीसाठी तयार करून तिच्यातून वेगवेगळी पिके काढणे, केळीच्या सोपट्यापासून टोपल्या बनवणे, वाखाच्या दोऱ्या वळणे, लेस, स्वेटर, मोजे विणणे, धोबी काम कुक्कुटपालन, भांड्यावर नावे घालणे, सतरंज्या विणणे, घाण्यावर तेल काढणे, पुस्तक बांधणी करणे ,चित्र काढणे ,कलई करणे, दवाखाना चालवणे इ. उद्योग स्त्रिया करीत. धान्य, भाजीपाला, दूधदूभते यांचा पूरवठा सरकारी ऑर्डर घेऊन मुक्तीमिशन करीत असे .या सर्व उद्योगासाठी त्यांनी प्रशिक्षित पुरुषांकडून मुलींना तयार केलेले होते. स्वतःला बांधकामाचे ज्ञान नसतानाही रमाबाईंनी २५०० लोक बसू शकतील असे प्रार्थना मंदिर बांधले.^{१२} कुठल्याही कामात कमीपणा न मानता श्रमप्रतिष्ठेचा धडा त्यांनी आपल्या कृतीतून मुलींना दिला.

आरोग्यदक्ष व शिस्तप्रिय पंडिता रमाबाई:- सुरुवातीपासून रमाबाई शिस्तप्रिय असल्याने त्यांनी २००० मुलींची आई होऊन त्यांना सांभाळले. मुलींच्या आरोग्याची काटेकोरपणे काळजी घेतली, स्त्रीयांनी नऊवारी साडीचा वापर करणे म्हणजे कपड्यांचा अपव्यय करणे असून हे खर्चिक व गैरसोयीचे असल्याचे मत त्यांनी पुण्याच्या सभेमध्ये मांडले होते. तेव्हापासून मुली पाचवारी साडी वापरू लागल्या. पोशाखातील या बदलामुळे रमाबाईंनीवर आरोप केले गेले तरी त्यांनी स्त्रीमुक्तीची चळवळ सुरू ठेवली कारण मुद्दा फक्त कपड्यांचा नव्हता तर स्त्री स्वातंत्र्याचा, स्त्रीमुक्तीचा व स्वयंनिर्णयाचा होता. समाजाने वाळीत टाकलेल्या मुलींच्या पुनर्वसनासाठी त्यांनी कृपासदन व अपंग आणि वृद्ध लोकांसाठी प्रतिसदन असे विभाग निर्माण केले. त्यांचा आयुर्वेदाचा अभ्यास चांगला असल्याने त्या नेहमीच मुलींची काळजी घेत. प्रदूषण रोखण्यासाठी त्यांनी मोगरा, गुलाब, दवणा अशी सुवासिक फुलझाडे लावली. याशिवाय गर्भवती स्त्रियांचा मानसिक व शारीरिक आरोग्याकडेही त्यांनी जातीने लक्ष दिले. दुर्बल, आजारी लोकांसाठी सायंघरकुलांची व्यवस्था केली. त्यांच्या या कार्याबद्दल सन १९१९ मध्ये रमाबाईंना केसर-ए-हिंद हे सुवर्णपदक मिळाले. पुढे त्यांच्यावर टपाल तिकीटही काढण्यात आले. दुसऱ्याच्या सुखासाठी अविरत झटणाऱ्या या थोर समाजसेवीकेला स्वतःच्या मुलीचा विरह सहन करावा लागला. मुलगी मनोरमेचे जुलै १९२१ रोजी निधन झाले. रमाबाईंच्या या सर्व कार्यात मनोरमेने त्यांना सांबाळीसारखी साथ दिली होती.

पंडिता रमाबाईंचे साहित्य:- पंडिता रमाबाईंना मराठी, कन्नड, गुजराती, बंगाली, हिंदी, हिब्रू, संस्कृत या भाषा अवगत होत्या. स्त्रियांविषयी वैचारिक लेखन, अभ्यासक्रमातील बालगीते, प्रवासवर्णने, अनुवाद, काव्य इ. प्रकारचे लेखन त्यांनी केले. देववाणी, परीदेवीतमा हे संस्कृत काव्य, स्त्रीधर्मनीती, इंग्लंडचा प्रवास, दि संस्कृत हाय कास्ट हिंदी वुमन, युनायटेड स्टेट्सची लोकस्थिती, एक साक्ष, इबरी व्याकरण, प्रभू येशूचे चरित्र, शास्त्रकथा अशा विविध साहित्य कृतीतून आपल्याला पंडिता रमाबाईंची सामाजिक सुधारणेची तळमळ दिसून येते.

निष्कर्ष:- एकूणच वरील अशी आशयाचा विचार करता पंडिता रमाबाईंच्या आधुनिक विचारांची झेप ही मोठमोठ्या समाजसुधारकांना मागे टाकणारी होती. त्यांच्या धर्मांतराने तत्कालीन सनातनी समाजात मोठी खळबळ उडाली, टीकेचा भडीमार झाला पण त्यांनी अत्यंत धीटपणे आपल्या

धर्मांतराचे समर्थन केले. जरी रमाबाई ख्रिस्तमय झाल्या तरी त्या संस्कृतीने हिंदूच राहिल्या होत्या. त्यांच्या कार्यापासून अनेक समाजसुधारकांनी प्रेरणा घेतलेली होती त्यापैकी एक म्हणजे महर्षी धोंडो केशव कर्वे होत ज्यांनी पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदन मधील गोदुताई या विधवेशी पुनर्विवाह केला होता. रमाबाईंनी अनेक अंध, अपंग, विधवा, पतित परित्यक्ता स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांना स्वयंरोजगारासाठी तयार केले. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांना स्वाभिमानाने जगण्याची संधी प्राप्त करून दिली. स्त्रियांसाठी चालविलेल्या अनेक उद्योगाचे जनकत्व रमाबाईंकडे होते. त्यांच्यात बहुभाषी विदुषी, साहित्य, स्वदेशीप्रेमी असे विविध व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू दिसून येतात. अशा या काळाच्या पुढे जाऊन महान कार्य करणाऱ्या थोर महिला समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचे ५ एप्रिल १९२२ रोजी केडगाव येथे निधन झाले. त्यांच्या कार्यामुळेच आज २१ व्या शतकात स्त्री स्वतःच्या सामर्थ्यावर स्वतंत्रपणे विचार करू लागली, आग्रही भूमिका मांडू लागली, सामाजिक, राजकीय, व्यक्तिगत घटकात ती समानतेचा वाटा मागू लागली. स्त्रियांमध्ये झालेला हा बदल केवळ आणि केवळ पंडिता रमाबाई सारख्या महान समाजसुधारकांनी केलेल्या प्रयत्नामुळे झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे आजही त्यांच्या कार्याचे स्मरण करणे काळाची गरज बनलेली आहे.

संदर्भ साधने:-

- १) मीरा कोसंबी:-पंडिता रमाबाई महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला, गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१० पृ. क्र. १४३
- २) पंडिता रमाबाई:-माझी साक्ष, अनुवादक रेव्हा.आर. जोशी, रमाबाई मुक्ती मिशन केडगाव, १९९९ पृ. क्र. १३
- ३) पंडिता रमाबाई:-विकिपीडिया
- ४) ताराबाई साठे:-अपराजिता, नगरकर प्रकाशन, पुणे, १९७५ पृ. क्र. ३४
- ५) A.B.Shah:- (edited by) The Letters and Correspondence of Pandita Ramabai, Mumbai, 1977, P. No 17
- ६) दे.ना. टिळक:-महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई, पुणे, १९१२, पृ. क्र. ४७, ४८
- ७) काव्हालो सिसिलिया : महाराष्ट्राचे शिल्पकार पंडिता रमाबाई, मुंबई, २००७ पृ. क्र. ९

- ८) उपरोक्त, दे. ना. टिळक, पृ. क्र. ५५
- ९) अनुपमा उजगरे:- भारतीय साहित्याचे निर्माती पंडिता रमाबाई, ओम सहस्र प्रकाशन, मुंबई, २०११, पृ. क्र. १४
- १०) उपरोक्त, दे. ना. टिळक, पृ. क्र. ८०, ८१
- ११) उपरोक्त, पंडिता रमाबाई, माझी साक्ष, पृ. क्र. २६
- १२) १२) Manmohan Kaur :- Women In India's Freedom Struggle, Sterling publication, New Delhi, 1985, P.No 83.
- १३) उपरोक्त, काव्हालो सिसिलिया, पृ. क्र. १७
- १४) स्वाती कर्वे:- स्त्रियांची शतपत्रे, (इ.स. १८५० ते इ.स. १९५०) पुणे, २००९, पृ. क्र. ६४
- १५) उपरोक्त, स्वाती कर्वे, पृ. क्र. ६६
- १६) उपरोक्त, मीरा कोसंबी पृ. क्र. ४३
- १७) पंडिता रमाबाई:- युनायटेड स्टेट्सची लोकस्थिती व प्रवास वृत्त, मुंबई, १९९६, पृ. क्र. ७
- १८) Pandita Ramabai:- A Testimony, Mukti Mission, Kedgaon, P.No 12
- १९) लक्ष्मणशास्त्री जोशी:- मराठी विश्वकोश, खंड ३, मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, १९८७ पृ. क्र. ४७९
- २०) पंडिता रमाबाई :- विकिपीडिया
- २१) उपरोक्त, अनुपमा उजगरे, पृ. क्र. ३६
- २२) उपरोक्त, अनुपमा उजगरे, पृ. क्र. ३९
- २३) उपरोक्त, मराठी विश्वकोश पृ. क्र. ४८०
- २४) सु. धो. रामटेके:- अग्रेसर स्त्री कैवारी पंडिता रमाबाई, केडगाव रमाबाई मुक्ती मिशन, १९५७, पृ. क्र. ७६
- २५) उपरोक्त, अनुपमा उजगरे, पृ. क्र. ६९

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2020

SPECIAL ISSUE NO - CCXLVI (246)

Ideology of Mahatma Gandhi

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Executive Editor
Dr. B.K. Shep,
Head, Dept. of History

Executive Editor
Dr. R.D. Rathod,
Head, Dept. of Sociology

Guest Editor
Dr. R.K.Ippar
Principal

Executive Editor
Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad,
P.G. Coordinator, Science

Jawahar Education Society's
Vaidyanath College Parli- Vajnath, Dist. Beed.

This Journal is indexed in :
• Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
• Cosmos Impact Factor (CIF)
• International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

2020-2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	समवेत विरोध चळवळीने प्रणेता नेल्सन मंडेला यांच्यावरील गांधी-विचारसरणीचा प्रभाव- एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा.अरूण वसंत अवंतारवाल		1
2	महात्मा गांधीजींच्या बुनियादी शिक्षण संकल्पनेची यथार्थता प्रा. डॉ.आशा एम.भास्कर		6
3	महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वातील शेतकरी चळवळ : एक ऐतिहासिक अभ्ययन कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे		11
4	मा.गांधी-रामराज्य प्रा.भारत विठ्ठलराव शिंदे		16
5	महात्मा गांधीजींचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन प्रा. डॉ.भिम गणपतराव माने		18
6	महात्मा गांधी आणि अहिंसा प्रा. डॉ.रमेश तु.देशमुख		21
7	महात्मा गांधी : सत्याग्रह चळवळ प्रा. डॉ.वी.व्ही.डोंगरे		23
8	न गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचार प्रा. डॉ. बापभासे शिवाजी विठ्ठलराव		26
9	महात्मा गांधी यांचे अस्पृश्योद्धार विषयक कार्य प्रा. डॉ.संतोष रोहिदरस पट्टारे		28
10	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह प्रा. डॉ. नितीन दावळे		32
11	महात्मा गांधीजी यांचे शैक्षणिक विचार प्रा. डॉ. पवार बालासाहेब शिवाजी		35
12	महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार : एक वेध प्रा. डॉ.नामदेव सोडगीर		38
13	महात्मा गांधीजींची मुलोटोणी शिक्षण योजना : एक अभ्यास प्रा. डॉ.पेटकर योगेश हिरामण		41
14	महात्मा गांधींचे सत्याग्रह विषयक विचार डॉ. मुकुंद देवर्षी		46
15	महात्मा गांधी आणि ग्राम स्वराज्य डॉ.गजानन देवराव चिड्ढेवाड		49
16	असहकार चळवळीत महात्मा गांधींची भूमिका श्री.तोंडुलवार गंगाधर लालु		52
17	म. गांधीजींची तीन माकड : आवश्यकता चौथ्या माकडाची डॉ. गंगणे जीवन सुदामराव		55
18	महात्मा गांधी : विचारधन डॉ.प.ना.पांचाळ		62
19	महात्मा गांधी व सविनय कायदेभंग चळवळ हितेश लिळाधर भोरटके प्रा.डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रमसागर		66

20	चनेकाव चळवळ आणि महात्मा गांधी	समीर अमरुत सावंत	71
21	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रहाविषयक विचार	डॉ.प्रा.सी. एम.पी. लांबे	75
22	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रहा विषयक विचार	नवनाथ नाग	82
23	महात्मा गांधी आणि सामाजिकतम - एक आर्थिक अभ्यास	डॉ. विमेश म. मोरवार	86
24	भौतिक विपन्नतेच्या मोकून सावरण्यासाठी महात्मा गांधीजीने वैयक्तिक कष्टातून	डॉ.प्रा.मनमोहन विमलन वैष्णव	90
25	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रहाविषयीचे विचार	प्रा.जया यशवंतराव बावळकर	92
26	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचारांचे अभ्यास	श्री. राजकुमार तुळाराम गटोड	97
27	संप्रतिता महात्मा गांधी यांनी विचारसरणी	प्रा. सौ. रश्मी रमेश देवार्डे	101
28	गांधीवाद	डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	106
29	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार	प्रा. सुरेश नाययण पाटील	109
30	महात्मा गांधीजीचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. सुमन साहेबराव वैसाणे	113
31	प्राग्विकारी महात्मा गांधी यांचे विचार	सुलोचना नि.चाटे	118
32	शैक्षणिक विचारसरणीचे महाजनक : महात्मा गांधीजी	डॉ. विजेंद्र श्रीकृष्ण पुराणिक	120
33	महात्मा गांधी यांची सत्याग्रह संकल्पना : एक शोध	संध्या उद्धवराव करंमनकर	125
34	गांधीचे अहिंसा विषयक विचार	डॉ.प्रा.पावडे के.डब्ल्यू.	130
35	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा.डॉ.संजय बाबुराव बाकळे	133
36	प्राणीय विचारांसाठी महात्मा गांधीजीचे योगदान	प्रा.संतोष बन्सीलाल गटोड	135
37	महात्मा गांधी एक सर्वज्ञ	डॉ. शंकर मारोती सावंत	140
38	गांधी यांचा भारतीय शिक्षणाविषयक दृष्टिकोन - एक अभ्यास	डॉ. आर.आर. विप्लवळे	144
39	महात्मा गांधीजीचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. ज्योती आधार चौभरी	150
40	महात्मा गांधीजी यांचे शिक्षण विषयक विचार	डॉ. एस.एम.सातपुते	155
41	सामन्य कायदेभंग चळवळ व महात्मा गांधी	ज्योती अर्जुन शिंदे	159
42	गांधी विचार व खादी	डॉ. रंजन एम. बाबलगावे	163

43	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार व कार्यसंपदा एक चिंतन डॉ. यी. बंदना गजेश शिंदे	166
44	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार डॉ. जगतबाबू शिवाजी पिगजी	172
45	महात्मा गांधी व खेतीवाद : ऐतिहासिक अवलोकन प्रा.डॉ.रामभाऊ काशीद	174
46	महात्मा गांधीचे अहिंसाविचार प्रा.डॉ. सुदर्शन 'सदाशिव' शेर्मा	177
47	मुल्तुस मराठी काव्यातील गांधी विचार दर्शन डॉ. कविता मुरारीलाल राजाभोज	179
48	ग्राम विपरी महात्मा गांधी यांचे विचार रा.ज. चाटे	185
49	असहकार चळवळ व भारत छोडो आंदोलनातील महात्मा गांधीजींची भूमिका डॉ.रघुवर्ण जोशी	188
50	महात्मा गांधीजी आणि असहकार आंदोलन डॉ. किरान केंद्रे	190
51	म.गांधीजींचे महिला सवलतीकरणातील योगदान : एक अभ्यास प्रा.रामकुमार ज्ञानोबा चाटे	195
52	महात्मा गांधीजी सामाजिक, आर्थिक विचारवारा प्रा.डॉ. रामधन हिरे	198
53	महात्मा गांधी एवं भारत छोडो आंदोलन डॉ. प्रतिभा गुप्ता	202

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची विचारसरणी
प्रा. मी. रमणी रमेश देगार्ड
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वांग्याटण,
रा. बंगलवाडी, प्रियदर्शनी बसाहन नं. २ ता. राजापूर, जि. खानगिरी

मोहनदास करमचंद गांधी हे भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख नेते आणि मन्त्रज होते. महात्मा गांधी या नावाने ते ओळखले जाताने. अहिंसात्मक अग्रगण्य आंदोलनांनी गांधींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. अहिंसात्मक मार्गांनी स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी त्यांनी संपूर्ण जगाला प्रेरित केले. म्हणून साधू त्यांना अहिंसात्मक भारताचे भारताचे राष्ट्रपिता ही उपाधी दिली. भारतातील लोक त्यांना प्रेमाने आपूण मध्ये पाहिल्यांदा त्यांना 'राष्ट्रपिता' म्हणून.

गांधी मविनय सत्याग्रहाच्या कल्पनेचे जनक होते. त्यांचा जन्मदिवस २ ऑक्टोबर हा भारतात भारतात सार्वजनिक सुट्टी असते.

अनह्वाग आणि अहिंसेच्या तत्त्वावर आधारित सत्याग्रहाचा उपयोग गांधींनी प्रथम दक्षिण आफ्रिकेमध्ये, तेथील भारतीयांना त्यांचे नागरी हक्क मिळवून देण्यासाठी केला. इ.स. १९१५ मध्ये भारतात एकत्र केले. इ.स. १९२१ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची सूत्रे सांभाळल्यानंतर गरिबी निर्मूलन, आर्थिक स्वावलंबन, स्त्रियांचे समान हक्क, सर्व धर्म समभाव, अस्पृश्यता निवारण आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे आणि ते मोठ्या प्रमाणात सर्व धर्म आणि पंथ यांच्यापर्यंत पोहोचले. दास्यत्व जाणाऱ्यां खिलाफत मिठावरील कराविरोधात त्यांनी हजारो भारतीयांचे ४०० कि.मी. लांब दांडी यात्रेमध्ये प्रतिनिधित्व केले. इ.स. १९४२ मध्ये त्यांनी इंग्रजांविरुद्ध भारत छोडो आंदोलन चालू केले. या आणि यासारख्या इतर कारणांसाठी त्यांना भारतात तसेच दक्षिण आफ्रिकेमध्ये तुरुंगात टाकण्यात आले.

गांधीजींनी आयुष्यभर सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांचा पुरस्कार केला. स्वतःही याच तत्त्वांनुसार जगले आणि इतरांनाही तसे करावे असे सुचवले. त्यांनी खेड्यांना खऱ्या भारताचे मूळ म्हणून पाहिले आणि स्वयंपूर्णतेचा पुरस्कार केला. ब्रिटनमधील विन्स्टन चर्चिल यांनी १९३० साली त्यांची "अर्धनग फकीर" म्हणून निर्भत्सना केली. स्वतः कातलेल्या सुताचे धोतर आणि शाल अशी त्यांची साधी राहणी होती. त्यांनी शाकाहाराचा अवलंब केला. आणि अनेकदा आत्मशुद्धीसाठी आणि राजकीय चळवळीसाठी नाधून म्हणून दीर्घ उपवास केले. त्यांच्या शेवटच्या वर्षांमध्ये भारत-पाकिस्तान फाळणीमुळे व्यथित झालेल्या गांधीजींनी हिंदू-मुस्लीम दंगे थांबवण्यासाठी प्रयत्न केले.

गांधीजींनी आयुष्याची २१ वर्षे दक्षिण-आफ्रिकेत घालवली जेथे त्यांनी त्यांचे राजकीय दृष्टीकोन नैतिक आणि राजनीय यौथल्य विकसित केली. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये गांधींना समजाच्या त्रिकलांगाची ओळख झाली. भारतीय धर्म आणि संस्कृती यांमध्ये अगलेल्या गुंतागुंतीच्या समस्यांसारून आपण दूर आहोत याची त्यांना जाणीव झाली आणि दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांना समजून घेऊन ते त्यांचे नेतृत्व करून आपणाने भारत समजून असे ते मानू लागले.

दक्षिण आफ्रिकेत गांधींना गोरे तर लोकांवद्दल असलेल्या भेदभावाला सामोरे जावे लागले. तेथील भारतीयांना दिल्ली जाणारी असमान वागणूक अनुभवली पण गुडभाबनेने कोणाला शिधा करविणे या यांना हेतू नव्हता तर अन्यायकारक व्यवस्था बदलवणे हा त्यांचा हेतू होता. त्यांनी इ.स. १८९६ मध्ये नानाला भारतीय काँग्रेसची स्थापना केली व याद्वारे दक्षिण आफ्रिकेतील विखुरलेल्या भारतीयांना त्यांनी एका राजकीय पक्षात परावर्तित केले.

इ.स. १९०६ मध्ये ट्रान्स्वाल सरकारने एका नवीन कायद्याची घोषणा केली. या कायद्यानुसार तेथील प्रत्येक भारतीयाला स्वतःची नोंदणी करणे बंधनकारक होते याला विरोध करण्यासाठी योन्वनेन्या सभेमध्ये त्या वर्षीच्या ११ सप्टेंबरला गांधींनी पहिल्यांदाच आपल्या अजूनही विकसित होत असलेल्या सत्याग्रहाच्या किंवा अहिंसात्मक कार्य प्रणालीला आपलेसे केले. आफ्रिकेच्या सरकारने केलेल्या पराकाष्ठाकारवायांमुळे लोकशोभ निर्माण झाला होता. गांधींच्या कल्पनांनी आकार घेतला आणि सत्याग्रहाची संकल्पना या संघर्षादरम्यान परिपक्व झाली.

गांधीजींनी असहकार, अहिंसा आणि शांततामय विरोध यांना शस्त्र म्हणून इंग्रजांविरुद्ध वापरून पंजाबमध्ये जालीयनवाला बाग हत्याकांडानंतर लोकांच्या क्रोधाचा उद्रेग झाला आणि अनेक हिंसक विरोध झाले. गांधीजींनी जालीयनवाला बाग हत्याकांड तसेच त्यानंतरचे हिंसक विरोध त्यांनी या देशांना बळी पडलेल्या ब्रिटीश नागरिकांवद्दल सहानुभूती दर्शविणारा आणि देशांचा निरपेक्ष करणारा ठराव मांडला. पण या हत्याकांडाच्या आणि त्यानंतरच्या हिंसेच्या पश्चात गांधीजींनी आपले सर्व लक्ष पूर्ण स्वातंत्र्यावर केंद्रित केले. त्यांच्या पूर्ण स्वातंत्र्याच्या कल्पनेत पूर्ण वैयक्तिक, धार्मिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य समाविष्ट होते. डिसेंबर इ.स. १९२१ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे पूर्ण अधिवेशन गांधीजींना देण्यात आले. गांधीजींनी अहिंसेच्या तत्वाला स्वदेशीची जोड दिली. त्यांनी सर्वांनी नव्या विधेपतः ब्रिटीश वस्तूंचा बहिष्कार करण्याचे आवाहन केले. या तत्त्वानुसार सर्व भारतीयांनी ब्रिटीश कपड्यांच्या ऐवजी खादीचा उपयोग करावा असे अभिप्रेत होते प्रत्येक गरीब आणि श्रीमंत व्यक्तीत दिवसाचा काही काळ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या समर्थनार्थ चरख्यावर सुत कातावे असा गांधीजींचा आग्रह होता. याचा मुख्य उद्देश शिस्त आणि स्वावलंबनाचे महत्त्व लोकांच्या मनावर ठसवणे तसेच दिवायत स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी करून घेणे हा होता. ब्रिटीश वस्तूंच्या बहिष्कारा बरोबरच ब्रिटीश श्रेष्ठ नागरिकांच्या बहिष्कार, सरकारी नोकरीचा त्याग आणि ब्रिटिशांनी दिलेल्या मान आणि पदव्यांचा त्याग करण्याचे आवाहन गांधीजींनी केले.

असहकार चळवळीला सगळ्यातील सर्व स्तरांमधून उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला. पण असहकार चळवळ जोमात असतानाच अकस्मात थांबविण्यात आली. याला कारण ठरले उत्तर प्रदेशातील चौरी चंग गावात चळवळीला मिळालेले हिंसक वळण ४ फेब्रुवारी इ.स. १९२२ रोजी पोलिसांनी जमावावर केलेल्या गोळीबाराने संतप्त होऊन आंदोलकांनी पोलिसांवर हल्ला केला व नंतर पोलीस ठाण्याला आग लावणे जमावावरील गोळीबारात तीन जण मरण पावले तर पोलीस ठाण्यात २३ पोलीस जाळून मरण पावले. पुढे अजून जाम्त हिंसक घटना घडतील या भीतीने गांधीजींनी चळवळ स्थगित केली. १० मार्च इ.स. १९२२ मध्ये गांधीजींना राजद्रोहाच्या आरोपाखाली अटक करण्यात आली व सहा वर्षांचा तुरुंगवास ठोठावण्यात आला. इ.स. १९२४ मध्ये दोन वर्षांच्या तुरुंगवासानंतर अपेंडिक्सच्या ऑपरेशनच्या कारणावरून त्यांनी मुक्तता झाली.

महात्मा गांधी यांच्या विचारांची प्रासंगिकता आजच्या काळात अजूनही टिकून आहे. म.गांधी यांच्या विचारांनी जगभरातील अनेक नेतेही भारावून गेले. अहिंसा आणि सत्य या मूल्यांच्या मागने अनुकरण करत संघर्षात यशस्वी झाले. ते विचार आपण समजून घेऊन आचरणात आणले पाहिजेत.

गांधीजी म्हणनात - "एखाद्या देशाची संस्कृती तेथील रहिवाश्यांच्या हृदयात आणि आत्म्यात वसलेली असते.

गांधीजी म्हणनात ही पृथ्वी, भूमी, पाणी हे सर्व म्हणजे आपल्या वागजात्यांनी तारसा हक्काने दिलेली मालमत्ता नव्हे, तर ते गुढील पिढ्यांसाठीची जोखीम होय. ती किमान जशीच्या तशी त्यांच्या हाती सोपवणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. मूल्यांमधून विचार जन्माला येतात. विचारांमधून शब्द तयार होतात, त्यातून नुमच्या कृती घडतात. कृतींमधून माणसांची व्यक्तिमत्त्वे घडतात. आणि मूल्ये तयार होतात.

शरीर आणि मन अस्वच्छ असेल, तर परमेश्वर कधीच प्राप्त होऊ शकणार नाही, मात्र माणसे तना-मनात स्वच्छ हवी असतील, तर त्यांचे शहर आणि परिसरही स्वच्छ हवा. हिंसेच्या मार्गाने एखादी गोष्ट साध्य होते तेव्हा ते यश तात्पुरते असते. त्यामुळे होणारे नुकसान मात्र दीर्घकालीन असते, हे नेहमी मनात ठेवले पाहिजे.

गांधीजींनी आपले आयुष्य सत्याच्या शोधासाठी अर्पण केले होते. त्यांचे आत्मचरित्र "माझे सत्याचे प्रयोग" या नावाखाली प्रसिद्ध आहे. गांधीजींनी म्हटले आहे की, सर्वात महत्त्वाची लढाई ही स्वतःच्या वाईट प्रवृत्ती, भय आणि असुरक्षितता यांच्यावर मात करणे ही होय. 'परमेश्वर सत्य आहे' असे त्यांचे मत होते. पुढे त्यांनी ते 'सत्य हेच परमेश्वर आहे' असे बदलले.

गांधीजींनी स्वतः जरी अहिंसेचे तत्त्व मांडले नसले तरी इतक्या मोठ्या राजकीय स्तरावर अहिंसेचा अवलंब करणारे ते पहिले व्यक्ती होते. त्यांनी विपूल लेखन केले आहे. अनेक दशके त्यांनी बऱ्याच वर्तमानपत्रांचे संपादन केले. यामध्ये गुजराती, हिंदी आणि इंग्रजीमधील हरिजन, दक्षिण आफ्रिकेमध्ये असताना इंडियन ओपिनियन आणि भारतात परत आल्यावर इंग्रजीमधील 'वंग इंडिया', गुजराती मासिक 'नवजीवन' यांचा समावेश आहे. नंतर नवजीवन हिंदीमधून पण प्रकाशित केले गेले. याबरोबरच ते जवळपास प्रत्येक दिवशी अनेक वर्तमानपत्रांना आणि व्यक्तींना पत्र लिहित असत.

म.गांधींनी काही पुस्तकेदेखील लिहिली आहेत. त्यांच्या दक्षिण आफ्रिकेतील संघर्षावर त्यांनी 'सत्याग्रह इन साऊथ आफ्रिका' हे पुस्तक लिहिले आहे. तसेच त्यांनी 'हिंद स्वराज' किंवा 'इंडियन होम' ही राजकीय पुस्तिका लिहिली आहे आणि जॉन रस्किनच्या "Unto This Last" चे गुजराती भाषांतर केले आहे. हा शेवटचा लेख त्यांच्या अर्थशास्त्रावरील विचारसरणीचे वर्णन करतो. त्यांनी शाकाहार, आहार आणि स्वास्थ, धर्म, सामाजिक परिवर्तन इ. विषयांवर देखील विपूल लेखन केले आहे. ते सामान्यतः गुजरातीमध्ये लिखाण करत असत, पण त्यांच्या पुस्तकांच्या हिंदी आणि इंग्रजी भाषांतरांचे परीक्षणसुद्धा ते करत असत.

गांधीजींचे पूर्ण लेखन भारत सरकारने 'संकलित महात्मा गांधी' या नावाखाली १९६०च्या दशकात प्रकाशित केले आहे. यामध्ये जवळपास १०० खंड व त्यांची ५०,००० पृष्ठसंख्या आहे. इ.स. १९२०मध्ये टाइम मासिकाने गांधीजींना 'द मॅन ऑफ दि इयर' म्हणून संबोधित केले. तसेच नागपूर विद्यापीठाने त्यांना एल्गल, डी. ही पदवी इ.स. १९३७मध्ये दिली.

जोपर्यंत आपल्या आयुष्यात गांधीजी आहेत तोपर्यंत आपल्यासोबत काहीच वाईट होणार नाही. रघुपति राघव राजाराम....., पतित पावन सीताराम.....

काळाच्या लांबसंद वाटेवर आपली कर्तृत्वाची पाउल अनेकजण उमटवतात. कुणाची उमटशीतपणे उमटतात, कुणाची उमटल्यासारखी वाटतात. कुणाची गुमटशी उमटतात तर कुणाची अजिबातच उमटत नाहीत. महात्मा गांधी हे अग्रे एक व्यक्तिमत्त्व होऊन गेले कि त्यांनी काळाच्या पाउलवाटेवर आपली उमटार पाउल ठळकपणे उमटवली म्हणूनच जगातल्या १७९ देशांनी त्यांचा जन्मदिवस 'अहिंसा दिन' म्हणून पाउल ठळकपणे उमटवली म्हणूनच जगातल्या १७९ देशांनी त्यांचा जन्मदिवस 'अहिंसा दिन' म्हणून साजरा करायचे ठरवले. महात्मा गांधी म्हणजे गातीतून मोठा झालेला माणूस! सत्य, अहिंसेचे ते पुजारी

होते. त्यांनी आपणांना मृत्य, अहिंसेचा विधायक आणि शांततावादी मार्ग दाखविला. पण आपण मरण त्यांचा मार्ग स्वीकारला आहे काय?

काही महिन्यांपूर्वी पाकिस्तानातील पेशावर येथे तालिबानी अतिरेक्यांनी मुलांच्या शाळेवर हल्ला केला. १३३ मुले व ९ कर्मचारी मिळून १४२ लोक मारले गेले. त्यानंतर दोनच दिवसांनी आसाममध्ये चोडो अनिरेक्यांनी ६८ आदिवासींचा मारून टाकले. या दोन्ही घटनांनी जग हादरवले. ज्या हिंदुस्तानात गांधीजींनी मृत्य, अहिंसेचा जप केला. त्या देशात केवढे क्रौर्य! खरच आपणाला गांधी समजले आहेत? गरज आपणाला त्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान अंगिकारले आहे काय? की फक्त २ ऑक्टोबर ला गांधीजी की जय म्हणण्यापुरते गांधीजी आपणाला हवे आहेत? की नोटेवरच्या छबीपुरते ते आपणाला हवे आहेत? आपणांना जर खरोखरच देशात आणि जगात शांतता हवी असेल तर गांधी विचारांशिवाय पर्याय नाही. भगवान मत्तानीर, येशू ख्रिस्त, गौतम बुद्ध, महात्मा गांधी यांनी आपणाला हे विचार पुरवले आहेत. आपण बघीत झालो आहोत. आपला माणसांपेक्षा, विचारांपेक्षा शस्त्रास्त्रांवर जास्त विश्वास आहे. मरण जगात गांधी विचारांचा उदोउदो होत असताना भारतात मात्र हिंसेचे धैमान सुरूच आहे. म्हणून जगात पुढाऱ्यांनी आणि विचारवंतांनी गांधी विचारांची ठामपणे कास धरली पाहिजे. फक्त पुतळे उभे करून रस्त्यांचे नामकरण करून, २ ऑक्टोबरला जयंती साजरी करून, पोकळ जयजयकार करून हिमाचल थांबणार नाही तर त्यासाठी ठोस कृतीची आवश्यकता आहे. चित्रपट निर्माता एटन बरो यांनी गांधी विचारांचे महत्व पटल्यामुळे त्यांनी गांधी चित्रपट काढला. सान्या जगाने तो पहिला. गांधीजींचे जीवनदर्शन उमगल्यावर सान्या जगाने तोंडात बोटे घातली. अल्वर्ट आईन्स्टाईनसारखा शास्त्रज्ञ गांधीजींचे प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हणतो, "अशा प्रकारच्या हाडामांसाचा मनुष्य या पृथ्वीतलावर बावळून राहू यावर पुढील पिढ्या क्वचितच विश्वास ठेवतील", तर डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन म्हणाले, "जगात उत्कर्षापासून आजपर्यंत जे सांगितले आणि आचरून दाखवले असे एकमेव म्हणजे म.गांधी". प्रान्थ विचारवंत रोमॅरोला म्हणाले, " भारतात दुसरा येशू ख्रिस्त जन्मला आहे". अशा कितीतरी प्रतिक्रिया गांधीजींनंघंधी उमटल्या आहेत. यावरून गांधीजींचे मोठेपण अधोरेखित होते. प्रश्न असा आहे की, असा गांधीचिन्त्रातून काही शिकणार आहोत काय? गांधीजींनी त्यांच्या जीवनात अकरा व्रतांचे पालन केले. व्रत अशी 'अहिंसा, मृत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, असंग्रह, शरीर धम, अस्वाद, सर्वत्र भयवर्जन, सर्वत्र समानात्म, स्वदेशी, स्पर्शभावना' या व्रतांचा आपण राष्ट्रीय व्रते म्हणून स्वीकार केला आणि राष्ट्रीय जीवनात ही व्रत रुढली तर हिंसेला आळा बसेल, एखाद्या व्यक्तीने व्रत पाळणं आणि राष्ट्राचे जीवन म्हणून व्रत स्वीकारणं यात फरक आहे. म्हणून या व्रतांचा सामुदायिक स्वीकार झाला पाहिजे. गांधीजींचे एका माणसाचं सैन्य होत. He was a one man Army. ते नेहमी म्हणायचे, "मी वेगळा संदेश देत नाही. माझ जीवन हाच माझा संदेश. अशा पारदर्शी जीवन जगलेल्या माणसाचं जीवन नितळ आहे. जसा जसा केलेल्या चुकांचा जबाब आहे, तसा केलेल्या प्रयोगांचा हिशेबही आहे. १९३० साली केलेल्या मिठाच्या सत्याग्रहाचं स्वरूप सुरुवातीला सौम्य होतं. पण जेव्हा त्याने उग्र स्वरूप धारण केले तेव्हा दिल्लीत व्हाईसरॉयलाही हुडहुडी भरली. वर्तमानपत्रात वातम्या द्यामून यायला लागले. वर्वाच्या प्रतिभेलाही बहर आला. आणि त्यांनी काव्य रचलं

"उचकलंस नृ मीठ मूठभर

साप्राच्यान्त घनला पाया",

अशा दिमागला साध्या पण आंतरिक उर्जा प्रचंड असलेल्या गांधीजींचे आपण वारसदार आहोत. त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीने आपणाला मृत्य, अहिंसेचा मार्ग दाखविला आहे. खादीचा स्वीकार, ग्रामनगर मार्गजनिक स्वच्छता, अस्पृश्यता निवारण, ग्रामोद्योग, दारूबंदी इ. तसेच हिंदू-मुस्लीम एकता, १९४७

निर्माण, भित्तिगोचर हे मार त्यांनी आपणाता प्रत्यक्ष कृतीतून भिन्नते. गांधीजींच्या या मार्गाने मेल्याम देशाने आणि जगाने कल्याण होईल. न गेल्याम अण्वस्त्रांनी मज्ज असलेल्या देशात कधी भद्रता होईल आणि मान्यतात मेणून जाईल. हे मागता येत नाही. म्हणून भक्तांपेक्षा गांधीजींनी यागितलेल्या मार्गावर विचारम ठेवल्या हवा. एकविनाच्या शतकाची तीच मागणी आहे.
महात्मा गांधी यांच्या १५१ व्या जयंती निमित्त या महामानवास माझे यिनप्र अभिवादन !
स्वर्गम माहित:-

- १) गांधी आणि आयेडकर - सं.भा. सरदार
- २) गांधी : गीता - प्रा. डॉ. विश्वास पाटील
- ३) गांधी उद्यानाटो - संपादक- दिलीप कुलकर्णी
- ४) वडळी गांधी - अनुवाद - शोभा भागवत
- ५) गांधी विचार - गकुरदास वंग
- ६) गांधी गांधीचा - चंद्रशेखर धर्माधिकारी

2020-21

IMPACT FACTOR (IJIF) 2021-7.300

ISSN 2319-4706

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL - JUNE, 2021, VOL - 10, ISSN 2319-4706

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग,
लोकमान्य महाविद्यालय, वरीरा, (जि. चंद्रपूर) महाराष्ट्र.

मुख्य-संपादक -
डॉ. सुलोचन कुमार शिंदे
मराठी

संपादक
डॉ. जयश्री खाडकी
मराठी विभाग प्रमुख

अद्वितीय

संस्कृती

ग्रामीण

अनुवादित

दलित

समाजकीन मराठी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा

नाटक

कादंबरी

कविता

कथा

समीक्षा

दलित

Scanned with CamScanner

An International Peer Reviewed & Refereed Journal
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR
 INTERDISCIPLINARY STUDIES**

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	समकालीनता, नवीनता आणि अभिजातता डॉ. राजेंद्र गोविंदराव नाईकवाडे	1-13
2	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील नव्वदोत्तर स्त्रीवादी कथा डॉ. मनीषा नागपुरे	14-20
3	समकालीन मराठी अनुवादित कादंबरी डॉ. स्मिता वानखेडे	21-26
4	समकालीन मराठी अनुवादित साहित्य (नव्वदोत्तर साहित्यकाल) डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत	27-34
5	समकालीन मराठी कथा डॉ. कोमल वि. ठाकरे	35-44
6	वर्तमान परिप्रेक्ष्यात समकालीन दलित कविता डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे	45-51
7	फ. म. शहाजिदे यांच्या साहित्यातील स्त्रीवादी दृष्टीकोन डॉ. बालाजी व्ही. डिंगोळे	52-56
8	समकालीन लेखिकांच्या कादंबऱ्यातील स्त्रीवाद प्रा. उज्वला नामदेवराव जानवे	57-63
9	'तद्भव' कथासंग्रहाचे स्वरूप प्रा. डॉ. बदलशाहा डोमोजी चव्हाण	64-67
10	समकालीन मराठी गझलकाव्य प्रविण रामकृष्ण मोरे, डॉ. भास्कर सु. ढोके	68-75

११ समकालीन ग्रामीण वास्तवाचे प्रभावी चित्रण : 'पाडा'

प्रा. डॉ. निजयेन्द्र निरुजनाथ पाटील

81-87

१२ समकालीन स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह

प्रा. सौ. रमणी रमेश देसाई

88-102

१३ समकालीन मराठी ग्रामीण कविता

प्रा. डॉ. राजकुमार मुसणे

103-105

१४ केशव भैराम-दलित मुक्ती लढ्यातील विद्रोही कवी

डॉ. अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ

106-114

१५ समकालीन आदिवासी कवितेतील संवेदना

प्रा. डॉ. प्रकाश पी. वट्टी

115-118

१६ समकालीन मराठी कादंबरी : निव्व्या डोव्याची मुलगी

डॉ. अर्चना काटकर-सोनवणे

119-128

१७ जागतिकीकरणात समकालीन मराठी कवितेचे स्वरूप

डॉ. नंदेद तुकडोजी आरेकर

129-134

१८ 'कोरकोडा' कादंबरी — कायद्याच्या वाटेवरून होणारा संघर्ष

प्रा. डॉ. अरुण लाडे

135-143

१९ 'पोटमारा' या कादंबरीतील समकालीन जाणिवा

प्रा. प्रदिप केशव चापले

144-151

२० समकालीन मराठी नव कवींची ग्रामीण कविता

प्रा. डॉ. अतुल नारायण चौरे

152-158

२१ रेखा वैजल आणि माधुरी शानभाग यांची विज्ञानकथा

प्रा. रंजिता वीरकर

159-163

२२ 'आलोक' समकालीन दीर्घकथेचा यशस्वी अविष्कार

प्रा. विकास शंकर पाटील

164-168

२३ समकालीन मराठी साहित्याचे स्वरूप आणि संकल्पना

प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत

169-173

२४ आदिवासी आत्मकथने स्वरूप व आकलन

डॉ. विठ्ठल केदारी

समकालीन स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग
रा. राजापूर, प्रियदर्शनी वसाहत नं. २, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी, पिन कोड ४१६७०२
मोबा. नंबर- ७५२२९८८०१३/७४४७८०४५७५ ई.मेल: rashmidesai556@gmail.com

प्रस्तावना :-

निसर्गाने समाजामध्ये जो लिंगभेद आहे, तो स्पष्टपणे दाखविला आहे, पण लिंगभावाची जाणीव समाज प्रत्येक व्यक्तीला करून देत असतो. स्त्रियांचे स्वतःच्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकटाने व्यक्त करणारे व स्वतःचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. साहजिकच पुरुषी साहित्याहून ते स्वरूपता वेगळे ठरते. तथापि स्त्रीवादी साहित्य याचा अर्थ केवळ स्त्रीनिर्मित साहित्य नव्हे तर, पुरुषकेंद्री विचार व्युहातून मुक्त अशा परिप्रेक्ष्यातून कोणीही स्त्री वा पुरुषाने निर्माण केलेले साहित्य म्हणून स्त्रीवादी साहित्य असेही व्यापक अर्थाने म्हणता येईल. वास्तविक साहित्याच्या आविष्कारातील कोणत्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल, कि मानव म्हणजे पुरुष स्त्री हे त्याचे उपांग ह्या विचारला छेद देणारे, त्याबद्दल प्रश्न उपस्थित करणारे त्यातील जटिलता, धूसरता यांची जाणीव करून देणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल.

बाईच्या असण्याचा, होण्याचा म्हणजेच अस्तित्वाचा, स्वत्वाचा व अस्तित्तेचा समग्रतेने वेध घेणारे तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास वाङ्मयीन आविष्कार म्हणून मांडणारे लेखन स्त्रीवादी म्हणता येईल.

उद्दिष्टे :-

- १) स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व प्रस्थापित करणे.
- २) स्त्रीवादाविषयी जाणीव-जागृती करणे.
- ३) स्त्री-ही एक माणूस आहे ही भावना प्रबळ करणे.
- ४) स्त्री पुरुषापेक्षा क्षमतेने मोठी आहे, हे पटवून देणे.
- ५) स्त्री शक्तीचे महत्त्व पटवून देणे.

स्त्रीवादी साहित्य -

स्त्रीवाद ही एक समाजपरिवर्तन घडवू पाहणारी राजकीय जाणीव आहे. या स्त्रीवादी जाणीवेचा विविध दृष्टीकोनातून भिन्न भिन्न पातळ्यावरचा आविष्कार स्त्रीवादी साहित्यात आढळून येतो. उदारमतवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी, उत्तर-आधुनिक अशा अनेक विचार प्रणालीमध्ये स्वतःची भर घालून, स्त्रीवादी भान स्त्री-पुरुष विषमतेच्या प्रश्नांची मीमांसा करते, म्हणून काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादाची भिन्न रूपे तर दिसतातच परंतु त्यांच्यात अनेकदा परस्पर विरोधही आढळून येतो. ह्याचेच प्रतिबिंब वेगवेगळ्या काळात लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी साहित्यात दिसते ह्या भिन्न भिन्न स्त्रीवादी साहित्य पुरुषांच्या आधारशिवाय

स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाला परिपूर्णता येऊ शकते आणि प्रेमाइतकीच, माणसासारखे जगण्याची भूक स्त्रीलाही असते हे दर्शविणारे आणि स्त्री म्हणून घडताना आलेल्या विविध अनुभवांना अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. पुरुष प्रधानतेला विरोध करणारे आणि स्त्रीवादी माणूस म्हणून चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय.

पाश्चात्य देशात स्त्रीवादाचा उदय साधारणपणे १९६०च्या आसपास झाला व भारतात स्त्रीवाद १९७५ नंतर रुजला, असे असले तरी स्त्रीवादी जाणीव तत्पूर्वी अस्तित्वात नव्हती असे मात्र नव्हते. व्यक्तिगत पातळीवर स्त्रियांना आपल्या वाट्याला आलेल्या दुय्यमत्वाची, गौण स्थानाची जाणीव होतीच आणि ती त्यांच्या साहित्यातून व्यक्तही होत होती पण आपला हा अनुभव व त्याचा आविष्कार व्यक्तिगत आहे, असे त्यांना वाटत होते, त्याला संघटीत चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते मात्र जे खाजगी आहे, ते राजकीय आहे हे भान स्त्रीजातीला आल्यानंतर स्त्रीवादी तत्वज्ञानाचा उदय झाला.

स्त्रीवादी जाणीव :-

जगभर प्रदीर्घकाळ जी पितृसत्ताक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आहे, त्या व्यवस्थेने जैविक लिंगभेदाला सांस्कृतिक लिंगभेदाचे रूप दिले. आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी स्त्री-पुरुष यांच्यात एक विशिष्ट सततसंबंध रचला. या सतत संबंधात स्त्रीला गौण व दुय्यम ठरविले गेले. स्त्रीचा स्वभाव, लक्षण, कार्यक्षेत्र, कर्तव्य या सत्तेने निश्चित केली व स्त्रीवर लादले या गोष्टीची जाणीव म्हणजे स्त्रीवादी जाणीव होय. 'स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्मत नाही, तर ती घडविली जाते. हे फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सिमॉन द बोव्हारचे विधान म्हणजे स्त्रीवादी जाणिवेचे महत्त्वाचे प्रमेय आहे. स्त्री-पुरुष विषमतेचे भान येणे, ही या जाणिवेची पहिली अवस्था होय. पुरुष रचित स्त्रीत्वचा कल्पनेला नकार देणे, ही या जाणिवेची दुसरी अवस्था, तर एक व्यक्ती म्हणून स्वतःचा शोध घेता घेता स्त्रीत्वाचा शोध घेणे ही स्त्रीवादी जाणिवेची अंतिम अवस्था होय. या अवस्थामधून जात असताना स्त्री-पुरुष समतेच्या तत्वावर आधारलेल्या नवसमाजाची निर्मिती करणे, हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. स्त्रीवादी जाणिवेच्या या तिन्ही अवस्थांचे आविष्कार वाङ्मयतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर, वेगवेगळ्या कालखंडात आढळून येतात.

स्त्रियांच्या साहित्यातील वेगळेपण शोधून त्यांची चिकित्सा करण्याचे कार्य गेल्या काही वर्षात स्त्रीवादी समीक्षकांनी केले आहे. स्त्रियांचे स्त्रियांनी केलेले चित्रण, स्त्रियांचे खास वेगळे अनुभव व विषय यांचे स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून दर्शन घडविणारे साहित्य, स्त्रीच्या स्त्रीत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे, स्वत्वाच्या जाणीवेने केलेले आत्मप्रकटीकरण व आत्मशोध ह्या स्त्रीवादी साहित्याच्या वेगवेगळ्या दिशा आहेत. स्त्रीवादी समीक्षा ही अशा अनेक दिशीय, बहुजिनसी स्वरूपाच्या स्त्रीवादी साहित्याचे विवेचन-विश्लेषण करून त्यातील स्वत्वाचा, वेगळेपणाचा शोध घेऊ पहाते.

स्त्रीवादी साहित्य व स्त्रीवादी समीक्षा हे प्रकार स्त्रीमुक्ती चळवळीतून उदयाला आले. सिमॉन द बोव्हारने लिहिलेल्या 'द सेकंड सेक्स' या ग्रंथापासून स्त्रीमुक्ती चळवळीचा प्रारंभ झाला, असे मानले जाते. स्त्रीवादी साहित्यात एक अभिजात ग्रंथ म्हणून तो मान्यता पावला आहे. शाश्वत स्त्रीत्व ही पूर्वग्रहदुषित संकल्पना समाज जीवनातून हद्दपार करण्यासाठी तिने या प्रबंधातून बौद्धिक व भावनिक पातळीवर

युक्तिवाद मांडले. पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेत व पुरुषी मूल्यांच्या चौकटीत स्त्रीही पुरुषाशी अनेक नात्यांनी आखडून ठेवली जाते. त्यात ही पुरुष हा मुख्य व स्त्री ही दुय्यम असा विषम भाव आहे. स्त्री-पुरुषातील ही विषमता जीवशास्त्रीय वा दैवी नसून ती संस्कृती निर्मित आहे. दोघांत इतर कुठलाही भेद नसताना केवळ नैसर्गिक शारीरिक रचनेतील भेदामुळे स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले. तिला स्वतःच्या मुल्यांची निर्मिती करता येत नाही. या पार्श्वभूमीवर जन्मतःच कोणी 'स्त्री' असत नाही तर स्त्रीत्व हे समाजाने, संस्कृतीने घडविले असते - अशा आशयाचे सिमॉन द बोव्हारचे विधान संस्कृती निर्मित स्त्री-पुरुषभेदावर स्त्रीच्या दुय्यम स्थानावर अचूक शरसंधान करणारे आहे. अर्थातच स्त्री-पुरुष शरीरभेद इथे नाकारायचा नाही. परंतु स्त्री-देहाबरोबरच तिचा लाजाळूपणा, विनयशीलता, नाजुकपणा, भावना प्रधानता, मातृभाव, स्वार्थत्याग, समर्पण वगैरे तिला बहाल केले जाणारे गुण हे जन्मजात असतात, हे येथे नाकारावयाचे आहे. हे गुण समाजाने व संस्कृतीने स्त्रीत्वावर लादलेले असतात. तेव्हा जैविक लिंग भेद म्हणजे सांस्कृतिक लिंगभेद नव्हे, हे या स्त्रीवादी भूमिकेने स्पष्ट केले. २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रीवादी चळवळीला एक सखोल तत्वज्ञानात्मक परिणाम लाभले.

पाश्चात देशात १९व्या शतकाच्या अखेरच्या कालखंडात स्त्रीवादी साहित्य प्रभावीपणे जोम धरू लागले. शार्लट गिलमन ही स्त्रीवादी लेखिका, व्याख्याती व सिद्धांतकार ह्या काळात जगभर नावाजली गेली. 'विमेन अँड इकॉनॉमिक्स' ह्या तिच्या विख्यात ग्रंथात तिने स्त्रीच्या आर्थिक स्वावलंबनावर व स्वातंत्र्यावर विशेष भर दिला. स्त्रीच्या लैंगिकतेला व मातृत्वाला जास्त प्राधान्य दिले गेल्याने तिच्या सामाजिक व आर्थिक क्षमताना हानी पोहोचली आहे. आणि आर्थिक स्वावलंबन हेच तिला खरे स्वातंत्र्य मिळवून देईल, असे आग्रही प्रतिपादन त्या काळात तिने केले. स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात तिची उल्लेखनीय कामगिरी म्हणजे 'द यलो वॉलपेपर' ही तिची अत्यंत गाजलेली लघुकथा. तिची ही कथा आणि व्हर्जिनिया कुल्फाचा 'एरूम ऑफ वन्स ओन' हा निबंध म्हणजे स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्वाचा टप्पा मानला जातो. स्त्री वा पुरुष असण्यातील निरर्थकता दाखवून, सांकेतिक व साचेबद्ध व्यक्तित्वाच्या समाजमान्य संकल्पना नाकारणारे हे लेखन बंडखोरीचा आदय अविष्कार घडविणारे आहे.

अमेरिकन स्त्रीवादी समीक्षिका अॅलन शोवॉल्टर हिने स्त्रीवादी समीक्षेचे प्रारंभिक अवस्थेतील आद्य प्रारूप विकसित केले. इंग्रजी वाङ्मयातील उपेक्षित स्त्रीलेखिका शोधून काढून त्यांना समीक्षेतून न्याय दिला. १८व्या शतकातील ब्रिटीश स्त्री कादंबरीकारांच्या लेखनातून तिला जे तीन प्रवाह दृष्टोत्पत्तीस आले. त्यांचे तिने तीन टप्प्यात वर्गीकरण केले. केवळ स्त्रियांनी केलेले लेखन पुरुषसत्ताक समाजात गौणत्व स्वीकारून जगणाऱ्या स्त्रियांनी त्याबद्दल राजकीय भूमिका न घेता केलेले लेखन आणि पुरुषसत्ताक वा लिंगवादी समाज व विचार सरणी यांच्या विरुद्ध ठाम राजकीय दृष्टीकोन स्वीकारून स्त्रियांनी केलेले लेखन असे या तीन टप्प्यांचे स्वरूप तिने विशद केले. स्त्रियांच्या लेखनाचा असा वेगळा स्वतंत्र विचार करणाऱ्या समीक्षेला अॅलन शोवॉल्टरने गायनोसेट्रीक फेमिनिस्ट क्रिटीसिझम व समीक्षकाला गायनेक्रिटीक असे म्हटले आहे. स्त्रीवादी समीक्षेचा 'वाचाकस्त्री' असा वेगळा घटकही तिने मानला आहे. स्त्रीवादी भूमिकेतून स्त्रियांच्या लेखन

परंपरेचा इतिहास सिद्ध करण्याचे जे प्रयत्न झाले, त्यातून एक स्त्रीकेंद्र साहित्यप्रवाह निर्माण करून. स्त्रियांमध्ये भगिनीभाव निर्माण करून, पुरुषप्रधान संरचनेला हादरवून टाकण्याचा हा राजकीय प्रयत्न आहे.

सॅंड्रा गिल्बर्ट व सुसान ग्युबर यांनी 'द मॅड वूमन इन द अँटिक : द वूमन रायटर अँड द नाईनटीथ सेंचुरी लिटररी इमॅजीनेशन' या ग्रंथात १९ व्या शतकातील लेखिकांच्या साहित्याचे विश्लेषण करून स्त्रीवादी काव्यशास्त्राची मांडणी करणारे विवेचन केले. पुरुषांनी साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये दडपशाही करून स्त्रियांची मुस्कट दाबी केली आहे. या पुरुषी अत्याचाराला स्त्रियांकडून विविध प्रकारच्या प्रतिक्रिया मिळाल्या आहेत. या प्रतिक्रिया व त्यामागची मानसिक प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी तार्किक अनुबंध तयार करणे, हे स्त्रीवादी काव्यशास्त्राचे प्रमुख उद्दिष्ट या लेखिकांनी मानले. गिल्बर्ट व ग्युबर यांना इंग्रजी लेखिकांच्या साहित्य कृतीत दबलेल्या रागाचा स्फोट करणाऱ्या स्त्री व्यक्तिरेखा बऱ्याच आढळल्या मॅडवूमन म्हणजे विद्रोह करणारी, उद्वेगाने सर्व उध्वस्त करायला निघालेली स्त्री. पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत उपेक्षित व एकाकी अवस्थेत जगणाऱ्या व शेवटी संतप्त होऊन स्वतःलाच घेणाऱ्या स्त्रिया ही मॅड वूमनची रूपे केवळ स्त्रीवादी साहित्यातच दिसतात, असे गिल्बर्ट-ग्युबर यांचे प्रतिपादन आहे.

लेखिका बनू पाहणाऱ्या स्त्रीला १९ व्या शतकातील पितृसत्ताक व पुरुष प्रधान समाज चौकटीमध्ये वेडसर मानले जाई, असा त्यांचा दावा होता. पाश्चात देशात स्त्री-मुक्ती चळवळ वेगाने फोफावली व तिचाच एक भाग असलेली स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा वेगवेगळ्या अंगोपांगावर भर देत विकास पावली. उदा. इंग्रजी स्त्रीवादी समीक्षेने स्त्रियांच्या शोषणावर भर देऊन मार्क्सवादी दृष्टीकोन स्वीकारला. फ्रेंच स्त्रीवादी समीक्षेने विरचनावादी पद्धती स्वीकारून मुख्यत्वे भाषिक अंगाने स्त्रीवादी साहित्याचा वेध घेतला. तसेच मानसशास्त्रीय भूमिकेतून स्त्रीवादी साहित्यातून प्रकटनाऱ्या स्त्रीच्या मानसिक कोंडमाऱ्याचे परवेशतेचे विश्लेषण केले. अमेरिकन स्त्रीवादी समीक्षेने पाठ चिकित्सक पद्धतीवर भर देऊन स्त्रियांच्या वाङ्मयीन आविष्कारांचा शोध घेतला. हे सर्व प्रकार स्त्री साहित्याचा स्त्रीवादी भूमिकेतून अभ्यास करणारे आहेत. केट मिले, बेट्टी फ्रेडीन, जर्मन ग्रीअर या लेखिकांनी समाजातील सांस्कृतिक घटकांची अन्वयार्थ लावून समकालीन सामाजिक स्थितीतील स्त्रियांच्या सांस्कृतिक कुचंबनेचा व दडपणुकीचा अर्थस्पष्ट केला. पुरुषप्रधान व पितृसत्ताक व्यवस्थेचे त्यामागचे राजकारण स्पष्ट केले आणि ही पुरुषी सांस्कृतिक दडपशाही नष्ट करण्यासाठी स्त्रीवादी समीक्षेची आवश्यकता प्रतिपादन केली.

इंग्लंडमध्ये मेरी वूलस्टोन क्राफ्ट हिने 'थॉट्स ऑन द एज्युकेशन ऑफ डॉटर्स' आणि 'अ क्विडिकेशन ऑफ द राईट्स ऑफ विमेन' ही पुस्तके तसेच 'मेरी: अ फिक्शन' ही कादंबरी लिहून शैक्षणिक व सामाजिक पातळीवर स्त्री-पुरुष समतेचे तत्व प्रतिपादन केले. मेरी वूलस्टोन क्राफ्ट पासून बेटी फ्रीडन पर्यंतच्या स्त्रीवादी चळवळीच्या मागण्यांना उदारमतवादी बैठक आहे. बेटी फ्रीडनचे 'फेमिनिनिमिस्टिक' हे पुस्तक नव्या स्त्रीवादी चळवळीसाठी पायाभूत मानले जाते. १९७० सालापर्यंत ही चळवळ स्थिरावली. केट मिलेटच्या 'सेक्सुअल पॉलिटिक्स' या पुस्तकात मान्यवर पुरुष लेखकांच्या साहित्य कृतीतून स्त्रीप्रतिमांचे साचेबद्ध, सांकेतिक चित्रण कसे केले जाते, ह्याचे धारदार विश्लेषण केले आहे. हे पुस्तक जहाल स्त्रीवादी

विचारसरणीचा प्रारंभिक बिंदू मानले जाते. जर्मन ग्रीअरचे 'द फिमेल यूनक' हे पुस्तकही सामाजिक सांस्कृतिक स्त्रीवादी समिक्षेच्या संदर्भात महत्वाचे मानले जाते.

स्त्रीवादी फेंच लेखिका जुलिया क्रीस्तोवा (१९४१) हिच्या मते बाई किंवा स्त्री या शब्दाची रूढ व्याख्या स्वीकारणे आणि आपण बाई किंवा पुरुष आहोत हे मान्य करणे, ह्यातच एक प्रकारची अर्थशून्य विसंगती आहे. स्त्रियांचे स्थान परीघावर असते, अशी मांडणी पुरुषप्रधान मूल्यव्यवस्था उलथवून टाकण्याचे प्रयत्न करणारे साहित्यच स्त्रीवादी साहित्य मानले पाहिजे अशी टोकाची आग्रही भूमिका घेतली जाते. क्रीस्तेववादी विचार सरणीनुसार अस्मिता व अस्मितेचे राजकारण हे संशयास्पद आहे. मूलतः बाईपणा व त्यातून लिहिले गेलेले साहित्य असे काही नसतेच. क्रीस्तेवान मुलाच्या भाषापूर्व अवस्थेत आईवर पूर्णपणे निर्भर असण्याच्या टप्प्याला सेमॅण्टिक भाषा आणि नंतरच्या समाजात तो मिसळल्यानंतरच्या टप्प्याला सिंबॉलिक व्यक्त भाषा अशा संज्ञा वापरल्या आहेत. या संकल्पना तिने व्यक्तिमत्वाशी जोडल्या आहेत. थोडक्यात समाजातील माणसांशी जुळवून घ्यायची समाजाच्या नीतीनियमांची भाषा सिंबॉलिक तर स्त्रीची एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वतःच्या मनाची, शरीराची भाषा ही सेमॅण्टिक अशा प्रकारचे भाषिक प्रतिमान क्रिस्तेवाने स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात सुचवले आहे व या दोन्ही भाषांचा समन्वय स्त्रीवादी साहित्यात साधला जावा, अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

स्त्री जातीपर झालेल्या जुलुमाच्या कारणांची मीमांसा करताना व स्त्रीवरील अन्यायाचा परिहार करण्याचे उपाय सुचवितांना स्त्रीवादी विचारवंतांनी विविध दृष्टीकोन स्वीकारले आहेत, त्यामुळे स्त्रीवादी विचारसरणीचे विविध प्रवाह निर्माण झाले. यातील काही प्रमुख प्रवाह असे उदार मतवादी स्त्रीवाद, जहाल स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवाद, आणि कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद ह्या विविध स्त्रीवादी प्रवाहांचे प्रतिबिंब स्त्रीवादी साहित्य व समीक्षेत वेळोवेळी उमटले आहे. आज पाश्चात देशांतील स्त्रिया कलावंत म्हणून आपल्या बाईपणातून वेगळे शहाणपण आत्मशक्ती गवसल्याचा दावा करीत आहेत. त्यात कृष्णवंशीय स्त्रियांच्या लेखनाने फार मोलाची भर घातली आहे.

भारतातील स्त्री-लेखनाची परंपरा जाणीवपूर्वक एकत्र आणून, भारतीय स्त्रियांच्या लेखनाचा इतिहास निर्माण करण्याची स्त्रीवादी प्रयत्न विमेन रायटिंग इन इंडिया ६०० बी.सी.टू द प्रेझेंट खंड १ व २ या ग्रंथाने केला. विविध कालखंडातील स्त्रियांनी लिहिलेले तेरा भारतीय भाषांतील १४० साहित्यिक वेचे त्यात आहेत. त्यातून अगदी बुद्धकालीन थेरीगाथा पासून भक्तीकाळातील स्त्रियांचे लेखन, आधुनिक काळातील स्त्रियांची चरित्रे, आत्मचरित्र व वर्तमानकालीन बंडखोर लेखन एकत्र सापडते. प्रस्थापित पुरुष प्रधान मूल्यव्यवस्थेचा प्रतिकार करणारे वा ती उलथवून टाकण्याची शक्यता व शक्ती दाखवून देणारे विपुल व वैविध्यपूर्ण स्त्री-साहित्य भारतीय भाषांमध्ये दिसते.

स्त्रीवादी - मराठी साहित्य :-

मराठी साहित्यात साधारणतः १९६० नंतरच्या दशकात स्त्रीवादी साहित्य जाणीव पूर्वक लिहिले जाऊ लागले आणि ७०-८० व नंतरच्या दशकातही स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह काव्य, कथा, कादंबरी अशा प्रकारात जोमाने विकसित होऊ लागला. मात्र तत्पूर्वीही स्त्रीकेंद्री साहित्याची निर्मिती अगदी प्राचीन

काळापासून मौखिक वा लिखित स्वरूपात होत होती, असे दिसून येते. स्त्रियांच्या साहित्याचे मूळ प्राचीन काळापर्यंत जाऊन पोहचते. स्त्री आपल्याशीच किंवा आपल्या सारख्याच दुसरीशी चाललेल्या संवादातून 'बाई असण्याचा', 'बाईपणाचा' अर्थ व्यक्त करीत आली आहे. मराठी लोकगीतात हा स्त्रीत्वाचा स्वर सतत एकू येतो. अन्याय, बंधने, शिक्षा, दंड, तक्रार, शोषण, पुरुषांकडून मिळणारी अन्यायकारक व अपमानास्पद वागणूक, सततची अवहेलना व उपेक्षा, इजा, आपल्याकडून चूक घडेल का ह्याची स्त्रीला वाटणारी धास्ती इत्यादी स्त्रियांच्या अनुभव विश्वाच्या कक्षेतील अशा अनेक भावना आणि तथ्ये त्यांनी लोकवाङ्मयातून शब्दांकित केलेली दिसतात. समाजाने दुर्लक्षित केलेले हे वाङ्मय स्त्रीवाद समीक्षकांनी शोधून त्यावर नवा प्रकाश टाकला आहे. मराठीत तारा भवाळकर, कुमुद पावडे, सरोजिनी बाबर इत्यादींनी लोकगीतांचे संशोधन केले आहे. महाराष्ट्रातील महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई इत्यादींनी तसेच एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, लक्ष्मीबाई टिळक इत्यादी लेखिकांनी ललित व वैचारिक पातळीवर स्त्री-पुरुष विषमतेचे, पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेचे, तसेच स्त्रियांवरील अन्याय, जुलूम, शोषण व त्यातून स्त्रियांना भोगावी लागणारी दुःखे, वेदना यांचे प्रभावी चित्रण केले आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुषतुलना' ह्या ग्रंथात पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्रियांच्या होत असलेल्या शोषणाविरुद्ध लिहून, स्त्रीशोषणाचे विश्लेषण करणारी सैद्धांतिक मांडणी केली. विभावरी शिरूरकर यांच्या लिखाणातही पुरुषांकडून स्त्रीच्या शारीरिक व मानसिक पातळीवर होत असलेल्या शोषणाची जाणीव व्यक्त झाली आहे. लक्ष्मीबाई टिळकांच्या 'भरली घागर' कवितेत स्त्री-पुरुष भेदावर भाष्य आहे. तर स्मृतिचित्रेमध्ये विनोदाच्या, उपरोधाच्या अंगाने स्त्री-पुरुष विषमेचे चित्रण आहे.

विसाव्या शतकातील आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यात कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडूलकर, नीरजा यांच्या कथा-कादंबऱ्यांनी मोलाची भर घातली आहे. कमल देसाईच्या 'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई' या कादंबरीत प्राचीन मिथ्यक यांना नवे स्त्रीवादी अर्थ दिले आहेत. आशा बघे यांची 'भूमी' ही कादंबरी तसेच प्रिया तेंडूलकरांच्या कथा यांचे मूल्यमापन भारतीय स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून करता येते. कविता महाजन यांची 'ब्र' ही कादंबरी भारतीय व समाजशास्त्रीय अशा द्वितीय स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून अभ्यासता येते. मेघना पेठे यांच्या लिखाणात मुक्त जीवन पद्धतीचा बिनधास्त जीवनशैली यांचा पुरस्कार आढळतो. नीरजा ह्या अलीकडच्या स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहातील एक प्रमुख व महत्वाच्या कवियत्री व कथाकार असून, स्त्रीवादी जाणिवांचे विविध पैलू यांनी वास्तववादी चिंतनशील पद्धतीने व्यक्त केले आहे.

साठोत्तरी कालखंडात १९७०-८० च्या दशकात व नंतरच्या काळातही काव्यनिर्मिती करणाऱ्या अनेक कवयित्रींनी स्त्रीवादी काव्याचे दालन समृद्ध केले आहे. स्त्रियांच्या आत्मकथानांनी स्त्रीवादी साहित्यात

मोलाची भर घातली आहे. उदा. सुनिता देशपांडे यांचे 'आहे मनोहर तरी' कमल पाध्ये यांचे 'बंध अनुबंध' ही आत्मकथने उल्लेखनीय आहेत.

दलित स्त्रियांची आत्मकथने ही स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्वाचा दस्तऐवज आहे. बेबी कांबळे 'जिणे आमचे', कुमुद पवाडे - 'अंतःस्फोट', शांताबाई कांबळे - 'माज्या जलमाची चित्तरकथा' उर्मिला पवार - 'आयदान', सिंधुताई सपकाळ - 'मी वनवासी' इत्यादीचे स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात महत्वाचे योगदान आहे. भारतीय व समाज शास्त्रीय अशा दुहेरी स्त्रीवादी भूमिकांतून त्यांचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहेत.

निष्कर्ष :-

स्त्री-पुरुष नातेसंबंधांचे चित्रण हे वास्तवातील त्यांच्या नात्यातील स्वरूपा प्रमाणे आहे. जोपर्यंत स्त्रियांचा वापर केवळ एक वस्तू म्हणून होतो, जोपर्यंत तिच्याकडे एक व्यक्ती म्हणून बघितल जात नाही, नात्यात तणाव आहेत तोपर्यंत साहित्यात तसच चित्रण येणार.

खर तर स्त्री हिच स्त्रीची शत्रू असलेली मोठ्या प्रमाणात दिसते. समाजातील स्त्रीचे नाते संबंध बघितले तर आज शिक्षण घेऊनही २१व्या शतकातही सासू-सून, नणंद-भावजय, जाऊ-जाऊ ही नाती भांडतानाच दिसतात. या नात्यात मैत्री होणे, जिवाळा येणे गरजेचे आहे. स्त्रीने प्रथम स्वतःला ओळखून दुस-या स्त्रीला समजून घेतले पाहिजे. या नात्यातील दरी जेव्हा संपेल तेव्हाच स्त्रीवाद प्रगती करेल. आज स्त्रीने इतरांशी स्पर्धा करण्यापेक्षा स्वतःशीच स्पर्धा केली पाहिजे. स्वतःच अस्तित्व ओळखून शिक्षणाच्या सामर्थ्यावर स्वतःच्या पायावर उभे राहिले पाहिजे. स्त्रीने स्वतःला प्रामाणिकपणे ओळखणे हीच आज खरी गरज आहे. स्त्रीवादामध्ये देखील हेच अपेक्षित असलेले दिसते.

संदर्भ साहित्य :-

- १) स्त्रीजन्माची वाटचाल - भागवत विद्युत
- २) स्त्रीवादी समीक्षा : संकल्पना व उपयोजन - वरखडे मंगला
- ३) स्त्रीवादी कादंबऱ्या - सारडा शंकर
- ४) भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद - नाईक शोभा
- ५) स्त्री मुक्ती आंदोलन स्त्रीवाद स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा

मराठी विभाग.
Roesai

प्रार्थी

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण
मु.पो. खारेपाटण, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग. ४१२००३

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSUE No-(CCCNVIII) MR (D)

ISSN-2278-9308

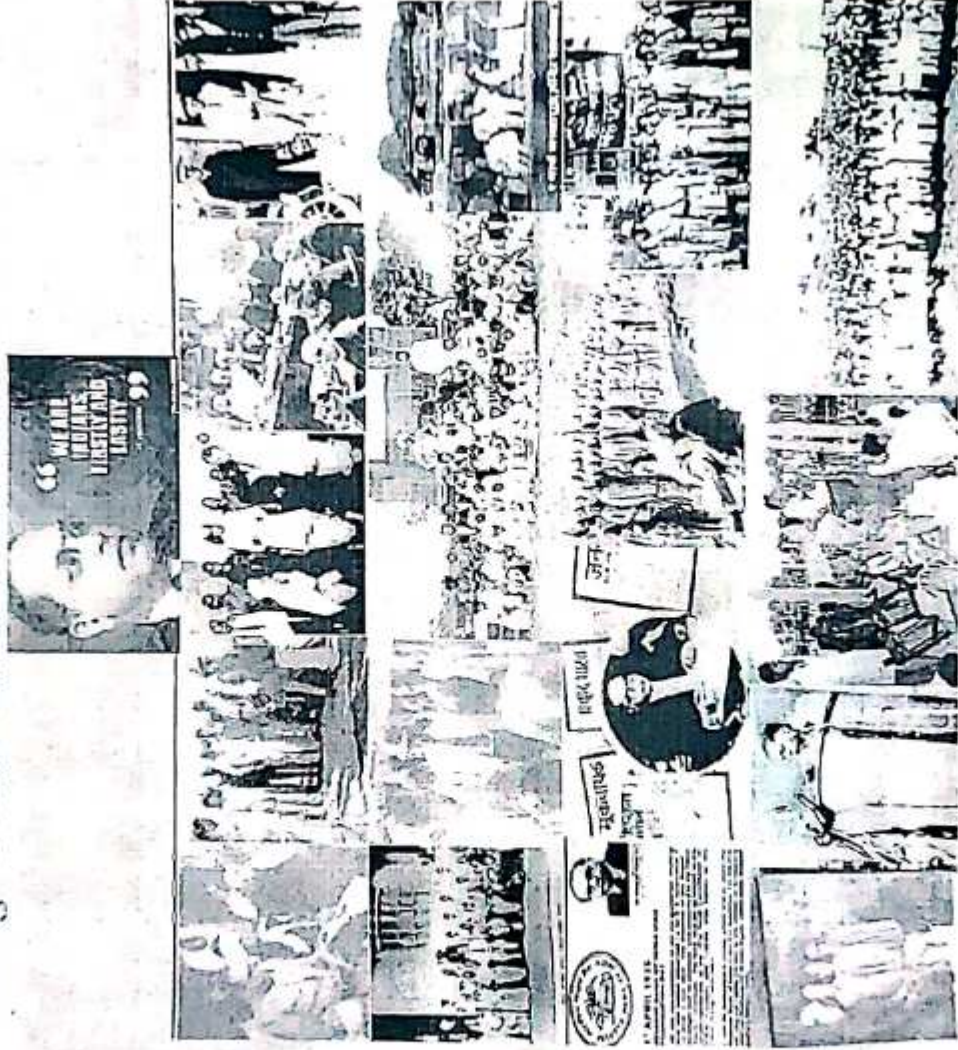
September-2021

B. Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director

Editor

Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal

This Journal is Indexed In :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharjournal.com

Aadhar PUBLICATIONS

2021-21

Scanned with CamScanner

	डॉ. सच्चाराम शर्मा	
37	'पंडुई' कांदवरीतील ऑवेडकरांची विचार	डॉ. संजय शामराव पाटोळे
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार विषय विचार व कार्य	176
39	ध्यासपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांची पत्रकारिता	179
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा भारतीय माहितीवरील प्रभाव	183
41	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणित छोट्या मुक्ती लढा आणि भटक्या विमुक्त जाती	187
42	जमातीतील लढाया - एक अवलोकन	प्रा. सी. शेख. एस. एम.
43	छोटी उदारक डॉ. भीमरावराजजी आंबेडकर	प्रा. बाबुळगे शिवराव पुरुषोत्तम
44	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्रेरक पत्रकारिता	डॉ. शोभा डहाळे
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक धोरण आणि कृषी संपन्न संपन्नतेसाठी मांडलेल्या उपयोजना	डॉ. सीताराम म्हुळे
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व समतेसाठीचे सत्याग्रह	डॉ. उत्तम छात्रू राजोड
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य	डॉ. वैभव प्रकाश देहूकर
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे
49	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल	प्रा. डॉ. व्ही. जी. भास्कर
50	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कामगार सुधारणा	प्रा. डॉ. शारदा गोविंदराव बंदे
51	दलित वंचितांच्या शिक्षणविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका	डॉ. सतीश कामत
52	राष्ट्रनिर्माण में डॉ. बाबा साहेब आंबेडकर की भूमिका	डॉ. संतोष रायबोले
53	महाराष्ट्र वतन बिल - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समाजशास्त्रीय व अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन	डॉ. सरवदे संघमित्रा विठ्ठलराव
54	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलाविषयक दृष्टीकोन व कार्य	प्रा. सी. रश्मी रमेश देसाई

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलाविवेक दृष्टीकोन व कार्य

प्रा. सी. रमेश देसाई

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण, रा.-प्रियदर्शनी वसाहत नंवर -२

, राजापूर, ता.-राजापूर, जि.-रत्नागिरी.

पिन कोड -४१६७०२ फोन नंवर- ७४४७८०४५७५ / ७५२२९८८०१३

उद्दिष्टे :-

- १) एक धोर व्यक्ती म्हणून बाबासाहेबांना समजून घेणे.
- २) स्त्रियांविययीचे डॉ. आंबेडकरांचे विचार पटवून देणे.
- ३) डॉ. आंबेडकरांचा समाजातील दुर्लक्षित व्यक्तींना दिलेला संदेश किती महत्वाचा आहे हे पटवून देणे.
- ४) डॉ. आंबेडकरांचे महिलाविवेकीचे कार्य समजून घेणे.

प्रस्तावना -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्या मुक्तीचे पक्के समर्थक होते. त्यांच्यावर तगात पोतम बुडांच्या शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतीबा फुलेंच्या कार्याचा प्रभाव होता. बाबासाहेबांच्या मते बुद्ध हेच ह्या स्वातंत्र्याचे आद्य पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या मते कोणत्याही समाजाचे मूल्यमापन त्या समाजातल्या स्त्रियांची परिस्थिती वशी आहे, यावरून करता येते. समाजाने स्त्रियांच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक असल्याची त्यांची आग्रही भूमिका होती. ही समग्र प्रगती केवळ पुरुषांचीच नव्हे, तर स्त्रियांची देखील होणे गरजेचे आहे. हे मान त्यांना विद्यार्थी दशेत आले होते. ते ह्या शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. औरंगाबादला त्यांनी मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. त्या ठिकाणी मुस्लीमांनी प्रवेश दिला. अखिल भारतीय अस्पृश्य महिला परिषद, नागपूर, १९४२ - खान कामगार ह्याला-प्रसूती भत्ता, कोळसा खाणीत काम करणाऱ्या स्त्रिकांमार्गांना पुरुषांहूनहीच मजुरी, बहुपत्नीत्वाच्या प्रत्येका पायबंद, मजूर व कष्टकरी स्त्रियांसाठी २१ दिवसांची किरकोळ रजा, एका महिन्याची हळ्याची रजा, दुखापड झाल्यावर निवृत्ती वेतनाची तरतूद या सारख्या महत्वाच्या निर्णयांचा उल्लेख करायला हवा. कामगार किंवा नोकरी करणाऱ्या स्त्रीला प्रसूती रजा मिळवून देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगातील पहिले व्यक्ती आहेत. भारतांतर्गत अनेक वर्गांनी इतर देशातील महिलांना प्रसूती रजा मंजूर झाल्या आहेत.

बाबासाहेबांनी १९४७ मध्ये कायदेमंत्री असताना हिंदू संहिता विधेयक अर्थात हिंदू कोढविलाचा प्रस्ताव लोकसभेत मांडला. अस्पृश्यतेचे उच्चाटन, लग्नसंवंधातील स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रियांना काडीमोड घेण्याचा अधिकार, वारसहक्कांचे लाभ स्त्रियांनाही पुरुषांची तरतूद या तत्वांचा यात समावेश होतो. संविधानात आर्थिक प्रशांवर समान अधिकारांची तत्वे समाविष्ट करून ओषित परिणाम होणार नाही तर त्यासाठी हिंदू संहितेमध्ये सुधारणा करण्याची गरज आहे, असे त्यांचे मत होते. जातीय अत्याय आणि स्त्रियांवर होणारे अत्याय यामागची मुळ कारणे एकमेकांमध्ये गुंलमेली आहेत, या विषयी बाबासाहेब ठाम होते. पटनेला समांतर अशी परिपूर्ण हिंदू संहिता असावी, अशी त्यांची इच्छा होती, पण तसे होऊ शकले नाही. ज्या मतदानाच्या अधिकारासाठी युरोप मधल्या स्त्रियांना संघर्ष करावा लागला तो अधिकार भारतीय स्त्रियांना मागताच बाबासाहेबांनी दिला. त्यांनी बुंदेवाचे योग्य नियोजन स्त्रीयांशीच निगडित असल्याची साप भूमिका घेतलेली दिसते. भारतात प्राचीन काळापासून पुरुषप्रधान संस्कृती रूढ होती व

समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान होते. हिंदू कोड बिल (हिंदू संहिता विधेयक) हे स्त्रियांच्या मर्यादांचा मागील एक पल्लो होते.

भारत स्वातंत्र झाला तेव्हा हिंदू समाजात पुरुष आणि महिलांना घटस्पोटाचा अधिकार नव्हता, पुरुषांना एकापेक्षा अधिक लग्न करण्याचे स्वातंत्र्य होते, पणु विधवा दुसरे लग्न करू शकत नव्हती. विधवांना संपत्तीपासून मुद्दा बंचित ठेवण्यात आले होते. (२८०) हिंदू कोड बिल प्रथमतः १ ऑगस्ट १९४६ रोजी संसदेत मांडवे गेले परंतु त्यावर कोणतीही संमती झाली नाही. नंतर १९ एप्रिल १९४७ रोजी संविधान मंडळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ते पुन्हा मांडले. या बिलाने हिंदू धर्मात त्याकाळी असलेल्या सुप्रथांना दूर केले. त्या प्रथांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे, हिंदू धर्मातील 'मिताक्षर' - (दायभाग आणि मिताक्षर या संस्कृत शब्दात वारसा हक्कांबद्दल मांडणी आहे.) नुसार वारसा हक्काने संपत्ती मुलांकडेच हस्तांतरण होत असे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाने सर्वसामान्य महिलांसोबतच विधवा व तिच्या मुलींना देखील समाविष्ट केले. याचा अर्थ हिंदू कोड बिलाने त्यांनी मुलींना मुलांबरोबरीचा वारसा हक्काचा दर्जा मिळवून दिला. हिंदू दायभाग कायद्यानुसार महिलांना तिच्या पतीच्या संपत्ती विक्रीला येत नसे. अर्थात ती पुढे पतीच्या भावांकडे अथवा मुलांकडे हक्काने जात असे. यावर हिंदू कोड बिलाने अधिकार प्रदान करण्यात आला. हिंदू धर्मात त्याकाळी असलेल्या आणखी एका सुप्रथेनुसार दत्तक घेतलेल्या मुलाला संपत्तीचा अधिकार नसे, तो अधिकार प्रदान करण्याचा हक्क हिंदू कोड बिलाने मांडला. हिंदू कोड बिलाने बहुपत्नीत्व प्रथेला मज्जाव करून एक पत्नीत्वाचा पुरस्कार केला. (२८१) संसदेच्या आत व बाहेर विदोहांचे वातावरण उघार झाले भारतीय स्वातंत्र्यानंतर जबाबदार नेहल्लो कायदेमंत्री डॉ. आंबेडकरावर हिंदू वैयक्तिक कायद्यास एक समान नागरी कायद्याच्या दृष्टीने पहिले पाउल म्हणून काम करण्याची जबाबदारी सोपवली डॉ. आंबेडकरांनी स्वतः एक समिती स्थापन केली. ज्यात ते समितीचे अध्यक्ष होते.

बाबासाहेबांनी इ.स. १९४७ पासून सतत ४ वर्षे १ महिना २६ दिवस काम करून हिंदू कोड बिल तयार केले होते. हे बिल संसदेत ५ फेब्रुवारी १९५१ रोजी मांडले. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रियांना कायद्याने हक्क, दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न हिंदू कोड बिलाने मांडला होता. हे बिल सात वेगवेगळ्या घटकांनी निगडित कायद्याचे कलमात रूपांतर करू पाहणारे होते. हे सात घटक खालील प्रमाणे -

१) जी व्यक्ती मृत्युपत्र न करता मृत पावली असेल अशा मृत व्यक्तीच्या मालमत्तेच्या हक्कांबाबत मृताचा वारसदार ठरविण्याचा अधिकार

२) पोटगी

३) विवाह

४) घटस्फोट

५) दत्तकविधान

या स्त्रियांच्या दृष्टीने महत्वाच्या असलेल्या विषयांवर संविधान सभेत जात धर्म किंवा लिंग भेद करून मानव प्राण्यात कायदा भेदभाव करणार नाही, त्याच्या तराजुत सर्वांना एकच मापात तोलले जाईल. अशी घोषणा केली. या

पार्श्वभूमीवर हिंदू स्त्रियांना त्यांचे न्याय हक्क देण्यास विरोध झाला. (२८६)

वैयक्तिक जागृती -

आंबेडकरांच्या मते हजारो वर्षांपासून शिक्षण नाकारलेल्या कनिष्ठ जातींमध्ये अज्ञान व निरक्षरता होती. यामुळे त्यांचे उच्च जाती हलक्या प्रतीची कामे स्वतः न करता कनिष्ठ जातींना त्यांच्या या इस्तीफे स्तिथीचे कारण शिष्याचा अभाव हेच आहे. याची जाणीव आंबेडकरांनी करून दिली. कनिष्ठ जातीच्या नांवांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवावे यासाठी आंबेडकरांनी त्यांना प्रोत्साहन दिले. या मुलांना शिष्यवृत्ती, पंचमेक, भोजन व निवारा अशा

दिला.

आंबेडकर हे उच्चशिक्षा भूषित शिक्षणपथ होते. "शिक्षण हे माणिलीचे दूष आहे, आणि जो ते प्राश्न करेल तो बापासाचा पुरपुरत्या विनाय राणापर गाही" असे त्यांनी लिहिलेले आहे. प्राचीन हिंदू समाजार्थीय ज्ञानीच्या विषयानुसार फर्निश ज्ञानीचा शिक्षण घेण्याचा हक्क नव्हता तर केवळ उच्च जातींना शिक्षणाचा अधिकार होता. त्यामुळे फर्निश ज्ञानीची विषयगत बुलाभागारपीन झाली होती. शिक्षणामुळेच फर्निश ज्ञानीची फिक्ती सुधारत असा विचार करून आंबेडकरांनी शैक्षणिक क्रांती केली. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्त्वज्ञ आणि सामाजसुधारक होते. त्यांनी दक्षित बौद्ध चळवळीला प्रेरणा दिली आणि अमृत्युय मोक्षविरुद्ध होणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करणासाटी चळवळ उभारली, तसेच महिलांच्या आणि कामगारनांच्या हक्कांचे समर्थन केले. ते स्वतःच भारताचे पहिले कायदेशर्मी. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक होते. त्यांना "अधुनिक जीवनाचे शिल्पकार" किंवा "आधुनिक भारताचे निर्माते" असेही म्हणतात.

"राष्ट्रीय सन्मान"

भारतरत्न

सन १९९० मध्ये आंबेडकरांना मरणोत्तर "भारतरत्न" हा देशाच्या सर्वोच्च नागरी पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. आंबेडकरांना भारतरत्न देण्याचे भारत सरकारने एप्रिल १९९० च्या पहिल्या आठवड्यात जाहीर केले आणि १४ एप्रिल १९९० रोजी त्यांना मरणोत्तर भारतरत्न या पुरस्काराने गौरवले गेले. डॉ. आंबेडकरांना दिलेला भारतरत्न पुरस्कार भारताचे राष्ट्रपती रामस्वामी वेंकटरमण यांचे होते डॉ. सविता आंबेडकर यांनी स्वीकारला १४ एप्रिल १९९० हा त्यांचा शताब्दी जयंती दिन होता.

बौद्ध ऑफ लॉ (एन.एल.डी) ही सन्माननीय पदवी ५ जून १९५२ रोजी अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठाने प्रदान केली. भारतीय राजघटनेने शिल्पकार मंत्रिमंडळाचे सदस्य आणि राज्य संघेचे सदस्य, भारताच्या प्रमुख नागरिकांवैकी एफ, एक महान समानसुधारक आणि मानवी हक्कांचा दूर समर्थक असे कोलंबिया विद्यापीठाने त्यांना दिलेल्या मानपत्रात संबोधण्यात आले. डॉक्टर ऑफ लिटरेचर (डी.लिट.) ही सन्माननीय पदवी १२ जानेवारी १९५३ रोजी वेल्सिंग्ग राज्यातील हेंद्रावाल्डमधील उस्मानिया विद्यापीठाने प्रदान केली.

बौद्ध उपाध्याय :-

भारतीय बौद्धविशेषतः नवयानी अनुयायी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना "बौद्धीसत्व" व "भैरव" मानतात. इ.स.१९५५ मध्ये काठमांडू, नेपाळ येथे झालेल्या जागतिक बौद्ध परिषदेत सहभागी बौद्ध भिक्षुंनी त्यांना "बौद्धीसत्व" ही उपाधी प्रदान केली. त्यानंतर दलाई लामा एकदा डॉ. आंबेडकरांना भेटले असता दलाई लामांनी मुद्रा त्यांना "बौद्धीसत्व" संबोधले होते.

दयाल विविधे -

भारतीय दयालने इ.स.१९६६, १९७३, १९९१, २००१ आणि २०१३ मध्ये आंबेडकरांच्या जन्मदिनानिमित्त त्यांची दयाल विविधे काढली होती. या शिवाय इ.स. २००९, २०१५, २०१६ व २०१७ मध्ये त्यांना जन्म दयाल विविधेवर चित्रित केले गेले आहे.

नाणे -
इ.स.१९९० मध्ये, भारत सरकारने आंबेडकरांची १०० की जयंती साजरी करण्याकरिता त्यांच्या सन्मानार्थ १०० रु. चे नाणे काढले होते. आंबेडकरांची १२५ व्या जयंती च्या निमित्ताने १०० आणि १२५ ची २०१५ मध्ये काढले गेले होते, या सर्व नाण्यांवर आंबेडकरांचे चित्र कोरलेले होते.

संक्षेप -

मंत्रालय (महाराष्ट्र) मंत्रालयाच्या इमारतीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जन्मदिन व त्या सोबत त्रिविध प्रस्ताविकेचे अनावरण ९ सप्टेंबर २०१९ रोजी तत्कालीन मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांच्या द्वारा करण्यात आले हे.

द कोलंबियन्स अहोड ऑफ देअर दार्शन द.स.२००४ मध्ये आपल्या व्यासंगाने २५० वर्ष पूर्ण झाल्या निमित्ताने कोलंबिया विद्यापीठाने आपल्या विद्यापीठात आजपर्यंत शिकलेल्या सर्वात कुटुंबात जन्म घेऊन मरलेल्या विद्यार्थ्यांची द कोलंबियन्स अहोड ऑफ देअर दार्शन नावाने एक यादी प्रसिद्ध केली आहे. ज्यात 'जोयन्स' असे म्हणले जाते. 'विश्वविद्यालय कोलंबिया विद्यापीठाने अंबेडकरांना उत्सव "आधुनिक भारताचा निर्माता" असा केला होता. विद्वान विद्यार्थी एकही नव्हता" असे खुद्द विद्यापीठाच्या ४५० वर्षांच्या इतिहासात डॉ. आंबेडकर यांच्याकडून जन्म घेऊन मरलेले.

मुख्य सूचना -

मुगलने १४ एप्रिल २०१५ रोजी आपले मुख्यपृष्ठ ब्रुडल्सच्या माध्यमातून अंबेडकरांना २०४ वा जन्मदिन साजरा केला होता. हे ब्रुडल्स भारत, अर्जेंटिना, निली, आयर्लंड, पेरू, पोलंड, स्वीडन आणि युनायटेड किंग्डम या देशांमध्ये चित्रित करण्यात आले होते.

दुसरी इमोजी -

द.स.२०१७ मध्ये १२६ व्या अंबेडकर जयंतीनिमित्त दुसरीकडून घास इमोजी तयार करून अंबेडकरांना अभिवादन करण्यात आले.

समर्पित विशेष दिवस -

महाराष्ट्रात अंबेडकरांची जयंती "ज्ञानदिन" म्हणून साजरी केली जाते. अंबेडकरांना "ज्ञानाचे प्रतिक" मानले जाते. महाराष्ट्र शासनाने द.स.२०१७ मध्ये अंबेडकर जयंती "ज्ञान दिवस" म्हणून साजरा करण्याचा निर्णय घेतला.

७ नोव्हेंबर हा अंबेडकरांचा शाळा प्रवेश दिवस महाराष्ट्रामध्ये "विद्यार्थी दिन" म्हणून साजरा केला जातो. महाराष्ट्र शासनाने हा निर्णय २७ ऑक्टोबर २०१७ रोजी घेतला. अंबेडकर हे आदर्श विद्यार्थी होते. ते विद्वान अंबेडकरांच्या विविध पैलूवर अनेक कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

अंबेडकरांच्या सन्मानार्थ भारतीय संविधान दिन २६ नोव्हेंबर रोजी साजरा केला जातो. भारत सरकारने अंबेडकरांचे १२५ वे जयंती वर्ष साजरे केले जात असताना त्यांना एक प्रकारची श्रद्धांजली वाहण्यासाठी २६ नोव्हेंबर २०१५ रोजी पहिला अधिकृत संविधान दिन साजरा केला जातो. महाराष्ट्रशासनाच्या सामान्य प्रशासन पोपित केले होते. अंबेडकरांच्या सन्मानार्थ ५ जुलै हा दिवस सौर्यां दे म्हणून साजरा केला जातो. अंबेडकरांनी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी "मनुस्मृती" या ग्रंथाचे जाहीरणे केले. त्यामुळे २५ डिसेंबर हा दिवस "मनुस्मृती दिन" म्हणून पाळला जातो. अंबेडकरांनी विजयादशमीच्या दिवशी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे "बौद्ध धर्म" स्वीकारला होता. तेच साखो सोपाना बौद्ध धर्माची रीवा दिली होती. त्यांच्या या कृतीमुळे बौद्ध धर्माचे प्रवर्तन झाले. त्यामुळे १४ ऑक्टोबर हा दिवस धम्मचक्र प्रवर्तन दिन म्हणून साजरा केला जातो. अंबेडकरांनी २० मार्च १९२७ रोजी महाद्वजा सत्याग्रह केला होता. त्यामुळे २० मार्च हा दिन सामाजिक गपस्विकरण दिन म्हणून साजरा केला जातो.

सारांश -

डॉ. भीमराव रामजी अंबेडकर हे भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी दलित बौद्ध चळवळीला प्रेरणा दिली आणि अस्पृश्य लोतांतदिकढ द्रोणादा सामाजिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी चळवळ उभारली. तसेच महिलांज्या आणि कामगारांज्या हक्कांचे समर्थन केले. स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक होते. देशाच्या विविध क्षेत्रात त्यांनी दिलेल्या योगदानामुळे त्यांना "आधुनिक भारताचे शिल्पकार" म्हणतात.

आजच्या काळासाठी तरुणांनी आदर्श घ्यावे असेच व्यक्तीमत्त्व होते डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर. आज अनेक तरुण परिस्थितीमुळे नाराज होतात पण कष्टाने, प्रयत्न राग खेचून आणता येते, हे आपण अंबेडकरांसारख्या नेत्याकडून शिकले पाहिजे. ज्या ज्या वेळी निराशा मनाला स्पर्श करेल त्या त्या वेळी आपण अंबेडकरांचे जीवन चरित्र डोळ्यासमोर आणले पाहिजे व "शिका, संघटीत व्हा व लढा" हा मंत्र कायमस्वरूपी ध्यानात आणला पाहिजे, व शिक्षण घेऊन आपण आपली प्रगती करू शकतो, हे नेहमीच लक्षात ठेवले पाहिजे. आज खरी गरज आहे ती समाजातील अशा आदर्शाकडे युवकांनी पाहण्याची, व त्यांच्याकडून काहीतरी घेण्याची.

संदर्भ :

- १) अंबेडकर भारत - बागुल बाबुराव
- २) डॉ. अंबेडकरांचे अंतरंग - द.न.गोखले
- ३) अंबेडकरवादी मराठी साहित्य - सबनीस श्रीपाल
- ४) डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर - धनजय कीर
- ५) समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर - आगलावे प्रदीप
- ६) मनुस्मृती, लिखा आणि डॉ. अंबेडकर - कांबळे सरोज
- ७) डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांचे चरित्र - शंकरराव जरात
- ८) इंटरनेट

Bharati Vidyapeeth's
Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Sangli

Fourth National Conference on
Recent Trends In Pure And Applied Sciences (RTPAS-2022)

21st and 22nd January 2022

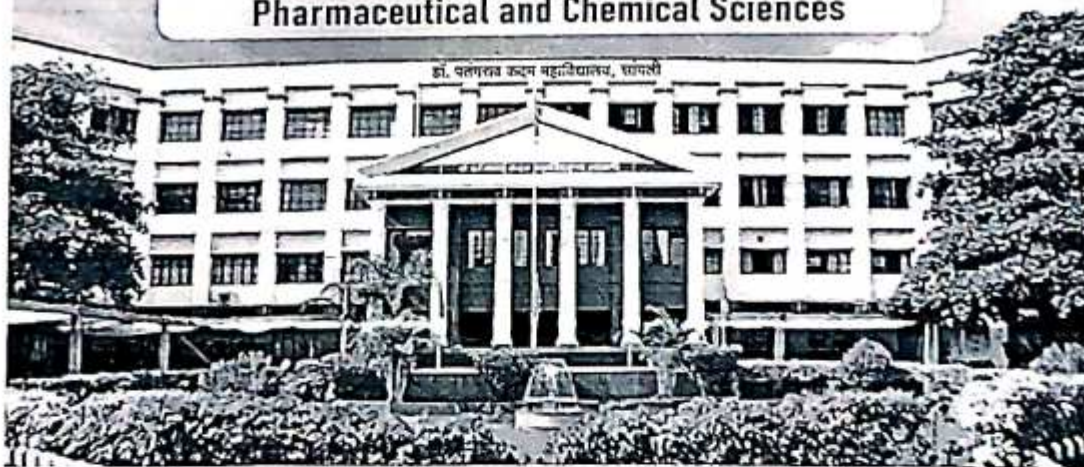

ISSN: 2454 6348

Doi: 10.26479/2022.0802.05

Special Issue

**Research Journal of Life Sciences, Bioinformatics,
Pharmaceutical and Chemical Sciences**

Chief Editor
Prin. Dr. D. G. Kanase

Associate Editors
• Dr. V. B. Awale • Dr. A. R. Supale
• Dr. D. P. Nade • Dr. M. J. Dhanavade

Index

Sr. No.	Title of the paper	Author	Page No.
1	Oxidation of benz and <i>m</i> -toluic acid hydrazides by thallium(iii) in acidic medium	Amit S. Varale	4-14
2	Liquid assisted grinding as environmentally benign protocol for synthesis of 6-amino-3-methyl-4-phenyl-1,4-dihydropyrano[2,3- <i>c</i>]pyrazole-5 carbonitrile derivatives as cystinyl amino-peptidase inhibitors and antihypertensive agents.	P. R. Kharade	15-22
3	Studies on use of yttrium sulphide as the storage electrode in photoelectrochemical (pec) storage cell	U.K. Mohite	23-29
4	Study to understand the major stress related responses during the period of Covid -19 Pandemic lockdown by Student Stress Survey	Sheetal Bhopinder Singh Juneja	30-39
5	Phytochemical Potential of Medicinal Plants –Influential Immunity Boosters for the Pandemic of Covid-19	A. P. Patil	40-54
6	Design, synthesis, characterization and biological evaluation of some new aryl-pyrazole based chalcones as anticancer agents.	U. B. Chougale	55-68
7	Review of Ethnofloristic diversity of Kharepatan village, Sindhudurg.	Prajyot S. Nalawade	69-80
8	Occurrence of Arbuscular Mycorrhizal Fungi and qualitative analysis of <i>Crotophora plicata</i> (Vahl)	N. B. Mane	81-87
9	Estimation of Phytoconstituents, Soil characterization and Isolation of Arbuscular Mycorrhizal fungi from <i>Curcuma longa</i> L.	N. B. Mane	88-94

10	Diversity of marginal plants of some water bodies in Gadhinglaj Tahsil and their ecological significance	Sawant R. S	95-103
11	Phytoallelopathic effect of different concentration of <i>Vitex negundo</i> L leaf leachates on germination and growth of <i>Trigonella foenum-graecum</i> L c.v. Lam selection-1 and <i>Eleusine coracana</i> (L). c.v. Dapoli - 1	Vikram P. Masal	104-110
12	Giant african snail - <i>achatina fulica</i> (bowdich, 1822), a nursery pest from kolhapur district (m.s.)	Suryakant V. Maske	111-121
13	Bryoflora (hornworts) diversity in western ghat regions of satara district	Dr. B. Shakila	122-127

Life Science Informatics Publications

Research Journal of Life Sciences, Bioinformatics,
Pharmaceutical and Chemical SciencesJournal Home page <http://www.rjlbpccs.com/>

Doi: 10.26479/2022.0802.05

Review of Ethnofloristic diversity of Kharepatan village, Sindhudurg.Prajyot S. Nalawade¹, Sharmin H. Kazi¹, Mangal A. Parab¹, Ruchi N. Teli¹, Kavita P. Amkar¹ and
Pratik D. Natekar^{2*}

1. Department of Botany, Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal. -Kankavali, Dist.-Sindhudurg, Maharashtra, India.
2. Department of Botany, Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College, Ichalkaranji, Tal. -Hatkanangale, Dist.-Kolhapur, Maharashtra, India.

Abstract:

Kharepatan village is a historically and commercially important village in Sindhudurg district. The area of village is compactly covered with semi evergreen forest. People used variety of plants for the medicinal purpose and on other hand fluctuating global environment is adversely affecting on plant treasure. Due to the lack of knowledge of medicinal properties of these plants, they are being neglected and overused. This study carries variable source of information for traditional medical experts and plant researchers. In this paper we have tried to enlist ethnofloristic diversity of Kharepatan village. Present investigation revealed that 71 Species of 70 Genera belonging from 46 families have been used as medicinal plants. Among this research Apocynaceae is more dominant family which comprises 8 genera & 8 species. In this point of view, we have try to document more medicinal plants with their medicinal properties from this village.

Keywords: Diversity, Ethnofloristic, Kharepatan, Medicinal plants, Survey.***Corresponding Author:** Pratik D. Natekar, Department of Botany, Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College, Ichalkaranji, Tal. -Hatkanangale, Dist.-Kolhapur, Maharashtra, India.**1. Introduction**

Sindhudurg is the last district on the southern coast of Maharashtra. Kharepatan was well known for its historical port and trade. This village is rich in nature and historical heritage, located at a distance of about 39 km from Kankavali tehsil. Kharepatan village is also known as the gateway of Sindhudurg district and national highway (NH-66) divided it into two large parts. Area of this village is 835 hectares and surrounded by mountains from all four sides. The village is endowed with natural beauty. Geological co-ordinates of Kharepatan are

16°55'69"N, 73°62'57"E and altitude is 85 feet above sea level. The climate is hot and humid with an average temperature up to 30°C. This region experiences significant seasonal variations in rainfall [26].

The demand for medicinal plants is increasing day by day and this reflects the need to study and preserve diversity of medicinal plants [8]. It is cherished place for researchers and biologists as large number of medicinal plants, rare endemic plants and animals are found in this region [10]. Among the investigation so far we have registered the important families, number of the genera and species as well as medicinal importance of plants which are being used by the people of Kharepatan village. The study area is diverse with variety of plants and animals. Diversity of Western Ghats measures 4500 species of higher plants and about 2000 species are endemic to Western Ghats [7]. The combined topography and heavy rainfall helps to preserve its regional diversity. Therefore, it has become imperative to search, register medicinal plant and necessary to check their current status [15]. Local natural geographical constraints of Kharepatan provides unique favourable environment with regards to construct diversity of plants [14]. Sindhudurg is one of the popular mega diversity zones in Maharashtra [3], [19]. In this paper we mainly focus on traditional use of medicinal plants by native peoples. The study delivers a veritable source of information for traditional medical experts and plant researchers.

2. Materials and methods

The first step studies assessed by field surveys were carried out for exploration of the study area. Intensive and extensive field tours conducting during different seasons in study area. The second step of study followed by, collected plant specimen was recorded with scientific information and proceeding for identification. With the help of regional floras and related published literature, plants were properly identified such as [5], [9], [13], [17], [18], [22], [24], [25]. The nomenclature of plant species collected was updated by using IPNI, Tropicos and The Plant List available on websites. The aim of field visiting method is to attempt more field information with respect to the local names of plants and their medicinal values. The obtained data was cross checked with accessible literature about these medicinal plants and their Ethnobotany [1], [2], [4], [6], [11], [12], [21].

(Table 1). Detailed List of Ethnobotanical survey in Kharepatan region

Sr. No.	Botanical Name	Local Name	Family	Part used	Medicinal Use	Reference
1	<i>Andrographis paniculata</i>	Bhuineem	Acanthaceae	Leaves, Stem	Fever, Antiseptic	[4], [12], [19]

	(Burm.f.) Nees					
2	<i>Barleria prionitis</i> L.	Kate-Koranti	Acanthaceae	All plant parts	Strengthens Teeth, Toothache, joint pains, lung diseases, Fever,	[3], [6], [20]
3	<i>Justicia adhatoda</i> L.	Adulsa	Acanthaceae	Leaves, Bark	Cough, Other respiratory ailments like Asthma, Bronchitis	[6], [8], [21]
4	<i>Achyranthes aspera</i> L.	Aghada	Amaranthaceae	Root, Seed	Gynecological Disorders, Indigestion, Cough, Asthma, Anemia, Jaundice	[4], [3], [8]
5	<i>Centella asiatica</i> (L.) Urb.	EkpaniBramhi	Apiaceae	Leaves, Stem	Anti-ulcerogenic, Anxiolytic	[11], [8], [20]
6	<i>Alstonia scholaris</i> (L.) R. Br.	Saptaparni	Apocynaceae	Leaves, bark	Anti-diabetic, Fever, Skin ulcers, Increasing lactation	[6], [19], [21]
7	<i>Catharanthus roseus</i> (L.) G. Don	Sadafuli	Apocynaceae	Leaves, Roots	Anti-diabetic	[4], [10], [19]
8	<i>Cynanchum annulatum</i> (Roxb.) Liede & Khanum	Utran	Apocynaceae	Root	Anti-diabetic	[11], [14], [10]
9	<i>Gymnema sylvestre</i> (Retz.) R. Br. ex Sm	Bedkicha Pala, Gudmar	Apocynaceae	Leaves	Anti-diabetic, hypertension	[12], [14], [21]
10	<i>Hemidesmus indicus</i> (L.) R. Br.	Anantmul	Apocynaceae	Root	Digestive	[6], [19], [21]
11	<i>Holarrhena pubescens</i> Wall.	Kuda	Apocynaceae	Bark	Diarrhea	[1], [3], [11]

	ex G. Don					
12	<i>Plumeria rubra</i> L.	Chafa	Apocynaceae	Bark	Bark juice used on wound	[8], [12], [21]
13	<i>Rauvolfia serpentina</i> (L.) Benth. Ex Kurz	Sarpagandha	Apocynaceae	Root	Snake bites	[10], [14] [19]
14	<i>Asparagus racemosus</i> Willd.	Shatawari	Asparagaceae	Rhizome	Medicine for women, Infertility, Loss of Libido, Threatened Miscarriage	[4], [8], [20]
15	<i>Aloe vera</i> (L.) Burm. f.	Korphan	Asphodelaceae	Leaves	Skin Care, Ulcers, Burn Injuries, Acne, Jaundice	[1], [10], [21]
16	<i>Chromolaena corymbosa</i> (Aubl.) R. M. King & H. Rob	Ranmodi	Asteraceae	Leaves	Antiseptic	[6], [8], [14]
17	<i>Eclipta prostrata</i> (L.) L.	Maka	Asteraceae	Leaves, Stem	Hair treatment, Skin diseases	[11], [14], [19]
18	<i>Elephantopus scaber</i> L.	Bhamburda	Asteraceae	Whole plant	Kidney stone	[3], [6], [14]
19	<i>Tridax procumbens</i> L.	Dagadi Pala	Asteraceae	Leaves	Wound healing, Kidney stone	[4], [11], [19]
20	<i>Heterophragma quadriloculare</i> (Roxb.) K. Schum.	Varas	Bignoniaceae	Leaves	Anti-diabetic, Skin Diseases	[10], [14], [20]
21	<i>Celastrus paniculatus</i> Willd.	Malkamni	Celastraceae	Seed, Bark	Animal Bite, Muscle Pain	[3], [8], [19]
22	<i>Garcinia indica</i> (Thouars) Choisy	Kokam	Clusiaceae	Leaves, Fruit	Digestive	[4], [12], [21]
23	<i>Gloriosa superba</i> L.	Kallavi	Colchicaceae	Tuber, Leaves	Abortifacient, Spleen complaints, sores	[8], [11], [14]

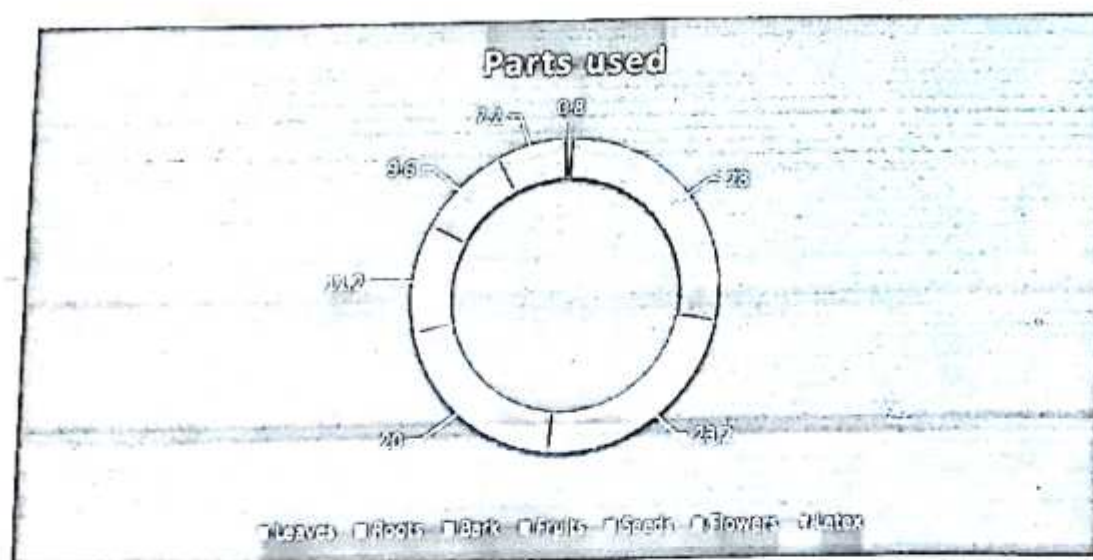
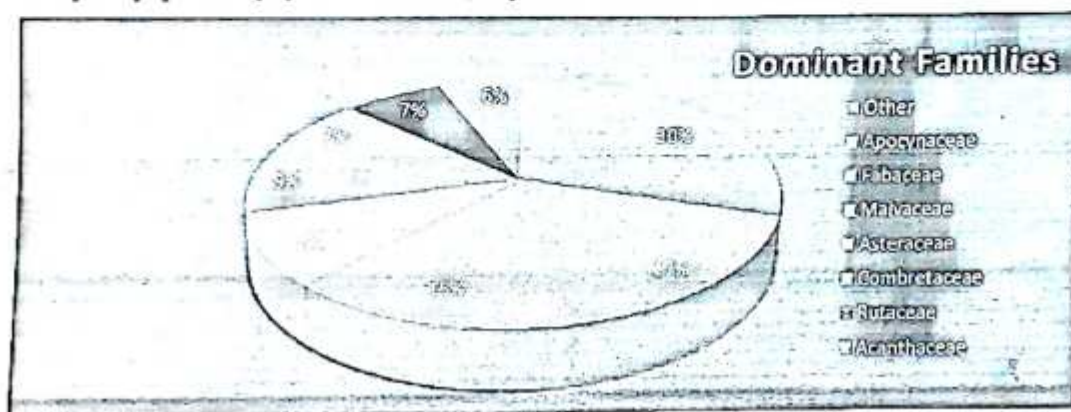
24	<i>Terminalia bellirica</i> (Gaertn.) Roxb.	Behda	Combretaceae	Fruit	Expectorant, Stomachic	[12], [19], [20]
25	<i>Terminalia chebula</i> Retz.	Hirda	Combretaceae	Fruit	Cough, Stomachic	[1], [4], [21]
26	<i>Hellenia speciosa</i> (J. Koenig) S. R. Dutta	Jungliaal	Costaceae	Rhizome	Burns, Constipation, Skin diseases, Hyperlipidemia, Obesity, Diabetes	[6], [12], [14]
27	<i>Cyperus rotundus</i> L.	Nagarmotha	Cyperaceae	Tuber	Diarrheal Pathogenesis, Fever, Diabetes, Solar Dermatitis	[1], [10], [21]
28	<i>Tacca leontopetaloides</i> (L.) Kuntze	Ransuran	Dioscoreaceae	Tuber	Body ache and Headache	[10], [12], [20]
29	<i>Dillenia pentagyna</i> Roxb.	Karmal	Dilleniaceae	Bark	Digestive	[4], [14], [19]
30	<i>Diospyros ferrea</i> (Willd.) Bakh.	Kaling	Ebenaceae	Fruits, Leaves, Stem	Antiseptic, Food	[6], [11], [20]
31	<i>Abrus precatorius</i> L.	Gunj	Fabaceae	Root, Leaves, Seeds	Skin disease, asthma, Stomatitis, Joint pains, Paralysis, Alopecia	[3], [11], [21]
32	<i>Cassia fistula</i> L.	Bahava	Fabaceae	Root, Fruit	Purgative, ulcers, wounds	[1], [8], [14]
33	<i>Clitoria ternatea</i> L.	Gokarn	Fabaceae	Leaves, Root	Nephron protective	[6], [20], [21]
34	<i>Mimosa pudica</i> L.	Lajalu	Fabaceae	Root	Insomnia, Inflammation	[1], [3], [11]
35	<i>Mucuna pruriens</i> (L.) DC.	Khajkuwali	Fabaceae	Leaves, Seeds	Deworming	[10], [14], [21]
36	<i>Pongamia pinnata</i> (L.) Pierre	Karanj	Fabaceae	Seeds	Treat wounds	[8], [12], [19]

	<i>citratrus</i> (DC.) Stapf				Stomach cramps	[21]
60	<i>Embelia tsjeriamcottam</i> (R oem. &Schult.) A.DC.	Wawding	Primulaceae	Bark, Root	Piles, Sore throat, Dyspepsia	[1], [8], [11]
61	<i>Ixora coccinea</i> L.	Pendgul	Rubiaceae	Bark	Muscles Growth	[6], [20], [21]
62	<i>Aegle marmelos</i> (L.) Corrêa	Bel	Rutaceae	Leaves, Bark, Roots	Reduces cold & cough, Dysentery and Diabetes, Sun strokes, anti-cancer	[4], [12], [20]
63	<i>Murraya koenigii</i> (L.) Spreng.	Kadipatta	Rutaceae	Leaves	Antioxidant	[1], [8], [11]
64	<i>Zanthoxylum rhetsa</i> (Roxb.) DC.	Tirphal	Rutaceae	Fruit	Stimulants, astringent	[4], [6], [19]
65	<i>Sapindus emarginatus</i> Vahl.	Ritha	Sapindaceae	Bark	Skin Diseases	[6], [20], [21]
66	<i>Manilkara kauki</i> (L.) Dubard	Bakuli	Sapotaceae	Bark, Seed, Flower, Fruit	Ulcers, Headache, Dental caries	[10], [12], [20]
67	<i>Smilax zeylanica</i> L.	Ghotwel	Smilacaceae	Leaves, Root	Antiseptic	[1], [8], [21]
68	<i>Solanum anguivi</i> Lam.	Chichardi	Solanaceae	Fruit	Digestive	[3], [11], [20]
69	<i>Lasiosiphon glaucus</i> Fresen.	Datpadi	Thymeleaceae	Leaves, Bark, Flower	Cancers, Sore throat, Wounds, Burns	[4], [10], [14]
70	<i>Leea indica</i> (Burm.f.) Merr.	Dinda	Vitaceae	Leaves	Antiseptic	[10], [8], [21]
71	<i>Curcuma pseudomontana</i> J. Graham	JungliHalad	Zingiberaceae	Rhizome	Ulcer, Antiseptic	[6],[19], [20]

3. Results and discussion

In the course of this survey, we recorded a total of 71 medicinal plants species belonging to 70 genus and 46 families. They were collected and identified (Table No.1) in the treatment of various ailments. For each species botanical name, family, local name, uses, parts used was

discussed in detail (Table 1). The peak cited plant family was Apocynaceae (08 species) followed by Fabaceae (7 species), Malvaceae (04 species), Asteraceae (04 species), Acanthaceae (03 species), Rutaceae (03 species), Combretaceae (03 species). The study area is dominated by the trees like *Terminalia bellirica* (Gaertn.) Roxb, *Terminalia chebula* Retz, *Dillenia pentagyna* Roxb, *Pongamia pinnata* (L.) Pierre, *Tamarindus indica* L., *Strychnos nuxvomica* L., *Grewia tiliifolia* Vahl, *Zanthoxylum rhetsa* (Roxb.). Kharepatan is situated near to the Sukh riverbank and the area is densely covered by trees and shrubs. The river basin is dominated by species like *Eclipta prostrata* (L.) L., *Cyperus rotundus* L., *Mimosa pudica* L., *Thespesia populnea* (L.) Sol. ex Correa, *Phyllanthus urinaria* L.

4. Conclusion

It was seen that some plants were used in day to day life as food, spice and fruit. Variety of plant parts being used for their medicinal properties such as bark, fruits, leaves, rhizome, root, seed and stem; in some cases, whole plants were used (Table 1). Leaf was the most widely used part for medicinal purpose. It was also seen that the availability of plants was decreasing at a startling rate. This observation also tells that habitat destruction, large scale cultivation of crop plants, over exploitation and environmental changes by human interference are the reason for decline the number of populations of medicinal plants and their diversity too [16]. This area is undergoing rapid urbanization and fragmentation of forest patches [20]. Therefore, these plants need serious conservation measures because of their medicinal importance in conventional healthcare [23].

Acknowledgement

Authors are thankful to Principal of Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal. - Kankavali, Dist.- Sindhudurg and Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College Ichalkaranji, Dist.-Kolhapur for library and laboratory facilities. PDN is personally thankful to the SARTHI Institute, Pune for financial assistance. We also thankful to the Mr. Satyajit Chavan (Engineer), Mr. Vaseem Sayyad, Mr. Prakash Shinde, Mr. Gajanan Vhankali, Mr. Tanaji Godade, Mrs. Rutuja Karle and Mr. Shrikrishna Ranade for valuable guidance.

References

1. Agharkar SP. Medicinal Plants of Bombay Presidency. Pbl," Scientific Publishers, Jodhpur. 1991;194-195.
2. Almeida SM. Flora of Sawantwadi. Scientific Publications, Jodhpur. 1990; Vol. 2.
3. Borate PP, Rao MS. An Ethnobotanical Study Of Pinguli Village In Kudal Tehsil Of Sindhudurg District Of Maharashtra. IJRBAT. 2018; 1:1-4.
4. Chopra RN, Nayar SL, Chopra IC. Glossary of Indian Medicinal Plants, New Delhi, Council of Scientific and Industrial Research. 1956.
5. Cooke T. The Flora of Presidency of Bombay. London reprinted ed., BSI Calcutta. 1901-1908; Vol. I and II.
6. Chopra IC, Verma BS. Supplement to the glossary of Indian medicinal plants, New Delhi, Council of Scientific and Industrial Research. 1968.
7. Daniel RJR. Taxonomic Uncertainties and Conservation Assessment of the Western Ghats, Current Science. 1997; 73(2):169-170.

8. Gogte VM. Ayurvedic Pharmacology and Therapeutic Uses of Medicinal Plants (Dravyagunavigyan), First ed. Bharatiya Vidya Bhavan (SPARC), Mumbai Publications. 2000; 421-422.
9. Hooker JD. The Flora of British India. Reeves and company London. 1872:97.
10. Jain SK. Glimpses of Indian Ethnobotany, Oxford & IBH Publishing Co. New Delhi, Bombay, Calcutta. 1996.
11. Jain SK. Dictionary of Indian folk medicine and ethnobotany, New Delhi, Deep publications. 1991.
12. Kirtikar KR, Basu BD. Indian Medicinal Plants. Lalit Mohan Basu, Allahabad, Jayyed Press, New Delhi, India. 1987; 1-4:1313-1449.
13. Kothari MJ, Murthy JS. Flora of Raigad District, Maharashtra State. 1993; 403-404.
14. Natekar PD, Ugale NN, Indap SR, Parab MA, Pawar SS. Weed species diversity of Kharepatan village and Its nearby area. PLANTA. 2021;2:681-6.
15. Raza MA, Raza SS, Raza S, Raza TH, Raza SR, Raza MR, et al. An ethnobotanical study of medicinal plants in high mountainous region of Chail valley (District Swat-Pakistan). Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine. 2014;10.
16. Scolozzi R, Geneletti D. Geneletti D. Environmental Impact Assessment Review. 2012; 36:9-22.
17. Sharma BD, Karthikeyan S, Singh NP. Flora of Maharashtra State, Monocotyledons, Botanical Survey of India, Flora of India. 1996;2.
18. Singh NP, Karthikeyan S. Flora of Maharashtra State. Botanical Survey of India. 2000;1.
19. Somkuwar SR, Chaudhary RR, Patil VN, Deokule SS. A Study of important medicinal plants of Savantwadi region, Western Ghats, (MS). Int J Cur Res. 2012; 4:154-9.
20. Somkuwar SR, Chaudhary RR, Chaturvedi AA. Ethnofloristic Diversity In Dodamarg, Region (Ms) Central Western Ghats, India. Life Sciences Leaflets. 2013;55-71.
21. Vartak VD. Contribution to Indian Ethnobotany, 3rd Ed. Scientific Publishers, Jodhpur. 1997.
22. Yadav SR. Sardesai M M. Flora of Kolhapur District. 2002.
23. Yadav SR. Rare, Endangered and Threatened Plant species of Western Ghats and their conservation, Journal of Science Information/special issue-3. 2012; 01-04.
24. Tropicos [Internet]. Tropicos.org. [cited 2022 Feb 2]. Available from: <http://www.tropicos.org>

25. Home — the plant list [Internet]. Theplantlist.org. [cited 2022 Feb 2]. Available from:
<http://www.theplantlist.org>
26. Worldweatheronline.com. [cited 2022 Feb 2]. Available from:
<http://www.worldweatheronline.com>

Rtel

Prof. Teli. Ruchi Namdev

CHEMISTRY DEPARTMENT

PRINCIPAL

Arts, Commerce & Science College, Kharepatan
A/p. Kharepatan, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021-7.380

ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

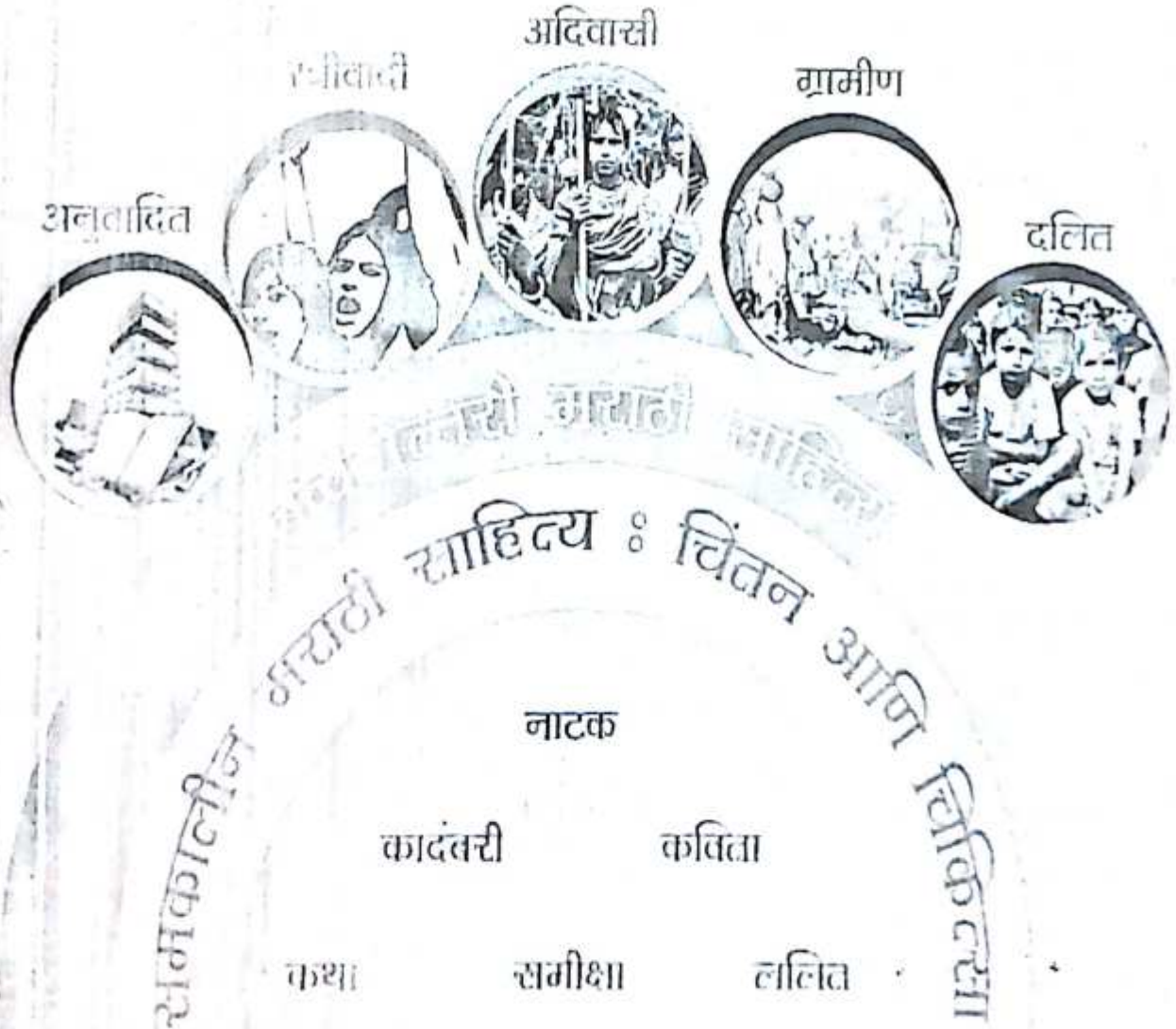
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL - JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग,
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, (जि. चंद्रपूर) महाराष्ट्र.

मुख्य संपादक
डॉ. राजीव कुमार सिंह
प्राचार्य

संपादक
डॉ. जयश्री शास्त्री
मराठी विभाग प्रमुख

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

11	समकालीन ग्रामीण वास्तव्याचे प्रभावी चित्रण : 'पाढा'	76-80
12	समकालीन स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह	81-87
13	समकालीन मराठी ग्रामीण कविता	88-102
14	केशव भैराम-दत्तित मुक्ती सङ्घातील विद्रोही कवी	103-105
15	समकालीन आदिवासी कवितेतील संवेदना	106-114
16	समकालीन मराठी कादंबरी: निव्व्या डोळ्याची मुलगी	115-118
17	जागतिकीकरणात समकालीन मराठी कवितेचे स्वरूप	119-128
18	'कोरकोंडा' कादंबरी - कायद्याच्या वाटेवरून होणारा संघर्ष	129-134
19	'पोटमारा' या कादंबरीतील समकालीन जाणिवा	135-143
20	समकालीन मराठी नव कवींची ग्रामीण कविता	144-151
21	रेखा वैजल आणि माधुरी शानभाग यांची विज्ञानकथा	152-158
22	'आलोक' समकालीन दीर्घकथेचा यशस्वी अविष्कार	159-163
23	समकालीन मराठी साहित्याचे स्वरूप आणि संकल्पना	164-168
24	आदिवासी आत्मकथने स्वरूप व आकलन	169-173

समजातीन स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह

पा. सो. रश्मी रमेश देसाई

कला, जाणिव्या व विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग
रा. राजपूर, पिन ४२२००२, नं. २, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी, पिन कोड ४१६७०२
मोबा. नंबर: ९५११९८८८१२, ९९९७८०९५७५ ई.मेल: rashmidesai556@gmail.com

प्रस्तावना :-

जिसांनि समाजामातीं जे लिंगभेद आहे, तो स्पष्टपणे दाखविला आहे, पण लिंगभावाची जाणीव समाज प्रत्येक व्यक्तीला करून देत असतो. स्त्रियांचे स्वतःच्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकर्षाने व्यक्त करणारे व स्वतःचा शोध घेतून पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. साहजिकच पुरुषी साहित्यातून ते स्वरूपता वेगळे उरते. तथापि स्त्रीवादी साहित्य याचा अर्थ केवळ स्त्रीनिर्मित साहित्य नव्हे तर, पुरुषकेंद्री विचार व्युत्पन्न मुक्त अशा परिप्रेक्ष्यातून कोणीही स्त्री वा पुरुषाने निर्माण केलेले साहित्य म्हणून स्त्रीवादी साहित्य असेही व्यापक अर्थाने म्हणता येईल. वास्तविक साहित्याच्या आविष्कारातील कोणत्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल, कि मानव म्हणजे पुरुष स्त्री हे त्याचे उपांग ह्या विचारला छेद देणारे, त्याबद्दल प्रश्न उपस्थित करणारे त्यातील जटिलता, धूसरता यांची जाणीव करून देणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल.

बाईच्या असण्याचा, होण्याचा म्हणजेच अस्तित्वाचा, स्वत्वाचा व अस्मितेचा समग्रतेने वेध घेणारे तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास वाङ्मयीन आविष्कार म्हणून मांडणारे लेखन स्त्रीवादी म्हणता येईल.

उद्दिष्टे :-

- १) स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व प्रस्थापित करणे.
- २) स्त्रीवादाविषयी जाणीव-जागृती करणे.
- ३) स्त्री-ही एक माणूस आहे ही भावना प्रबळ करणे.
- ४) स्त्री पुरुषापेक्षा क्षमतेने मोठी आहे, हे पटवून देणे.
- ५) स्त्री शक्तीचे महत्त्व पटवून देणे.

स्त्रीवादी साहित्य -

स्त्रीवाद ही एक समाजपरिवर्तन घडवू पाहणारी राजकीय जाणीव आहे. या स्त्रीवादी जाणीवेचा विविध दृष्टीकोनातून भिन्न, भिन्न पातळ्यावरचा आविष्कार स्त्रीवादी साहित्यात आढळून येतो. उदारमतवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी, उत्तर-आधुनिक अशा अनेक विचार प्रणालीमध्ये स्वतःची भर घालून, स्त्रीवादी भान स्त्री-पुरुष विषमतेच्या प्रश्नांची मीमांसा करते, म्हणून काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादाची भिन्न रूपे तर दिसतातच परंतु त्यांच्यात अनेकदा परस्पर विरोधही आढळून येतो. ह्याचेच प्रतिबिंब वेगवेगळ्या काळात लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी साहित्यात दिसते ह्या भिन्न भिन्न स्त्रीवादी साहित्य पुरुषांच्या आधाराशिवाय

स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाला परिपूर्णता येऊ शकते आणि प्रेमाइतकीच, माणसासारखे जगण्याची भूक म्हाणजे अस्ते हे दर्शविणारे आणि स्त्री म्हणून घडताना आलेल्या विविध अनुभवांना अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य पुरुष प्रधानतेला विरोध करणारे आणि स्त्रीवादी माणूस म्हणून चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय.

पाश्चात्य देशात स्त्रीवादाचा उदय साधारणपणे १९६०च्या आसपास झाला व भारतात स्त्रीवादाचा उदय १९७५ नंतर सुरू झाला. असे असले तरी स्त्रीवादी जाणीव तत्पूर्वी अस्तित्वात नव्हती असे मात्र नव्हते. व्यक्तिगत पातळीवर स्त्रियांना आपल्या वाट्याला आलेल्या दुष्परिणामांची, गौण स्थानाची जाणीव होतीच आणि ती त्यांच्या साहित्यातून व्यक्तही होत होती पण आपला हा अनुभव व त्याचा आविष्कार व्यक्तिगत आहे, असे त्यांच्या वाटत होते. त्याला संघटीत चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते मात्र जे खाजगी आहे, ते राजकीय आहे असे मान स्त्रीजातीला आल्यानंतर स्त्रीवादी तत्वज्ञानाचा उदय झाला.

स्त्रीवादी जाणीव :-

जगभर प्रदीर्घकाळ जी पितृसत्ताक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आहे, त्या व्यवस्थेने जैविक लिंगभेदाला सांस्कृतिक लिंगभेदाचे रूप दिले. आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी स्त्री-पुरुष यांच्यात एक विशिष्ट सततसंबंध रचला. या सतत संबंधात स्त्रीला गौण व दुष्परिणाम ठरविले गेले. स्त्रीचा स्वभाव, लक्षण, कार्यक्षेत्रे, कर्तव्य या सत्तेने निश्चित केली व स्त्रीवर लादले या गोष्टींची जाणीव म्हणजे स्त्रीवादी जाणीव. 'स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्मत नाही, तर ती घडविली जाते.' हे फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सिमॉन द बोव्हारने म्हणजे स्त्रीवादी जाणिवेचे महत्वाचे प्रमेय आहे. स्त्री-पुरुष विषमतेचे भान येणे, ही या जाणिवेची विधान म्हणजे स्त्रीवादी जाणिवेचे महत्वाचे प्रमेय आहे. स्त्री-पुरुष विषमतेचे भान येणे, ही या जाणिवेची पहिली अवस्था होय. पुरुष रचित स्त्रीत्वचा कल्पनेला नकार देणे, ही या जाणिवेची दुसरी अवस्था, तर एक व्यक्ती म्हणून स्वतःचा शोध घेता घेता स्त्रीत्वाचा शोध घेणे ही स्त्रीवादी जाणिवेची अंतिम अवस्था होय. या अवस्थामधून जात असताना स्त्री-पुरुष समतेच्या तत्वावर आधारलेल्या नवसमाजाची निर्मिती करणे हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. स्त्रीवादी जाणिवेच्या या तिन्ही अवस्थांचे आविष्कार वाङ्मयतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर वेगवेगळ्या कालखंडात आढळून येतात.

स्त्रियांच्या साहित्यातील वेगळेपण शोधून त्यांची चिकित्सा करण्याचे कार्य गेल्या काही वर्षांत स्त्रीवादी समीक्षकांनी केले आहे. स्त्रियांचे स्त्रियांनी केलेले चित्रण, स्त्रियांचे खास वेगळे अनुभव व विषय यांचे स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून दर्शन घडविणारे साहित्य, स्त्रीच्या स्त्रीत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे, स्वतःच्या जाणिवेने केलेले आत्मप्रकटीकरण व आत्मशोध ह्या स्त्रीवादी साहित्याच्या वेगवेगळ्या दिशा आहेत. स्त्रीवादी समीक्षा ही अशा अनेक दिशीय, बहुजिनसी स्वरूपाच्या स्त्रीवादी साहित्याचे विवेचन-विश्लेषण करून त्यातील स्वतःचा, वेगळेपणाचा शोध घेऊ पहाते.

स्त्रीवादी साहित्य व स्त्रीवादी समीक्षा हे प्रकार स्त्रीमुक्ती चळवळीतून उदयाला आले. सिमॉन द बोव्हारने लिहिलेल्या 'द सेकंड सेक्स' या ग्रंथापासून स्त्रीमुक्ती चळवळीचा प्रारंभ झाला, असे मानले जाते. स्त्रीवादी साहित्यात एक अभिजात ग्रंथ म्हणून तो मान्यता पावला आहे. शास्वत स्त्रीत्व ही पूर्वग्रहदुषित संकल्पना समाज जीवनातून हद्दपार करण्यासाठी तिने या प्रबंधातून बौद्धिक व भावनिक पातळीवर

मुक्तिवाद मांडले. पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेत व पुरुषी मूल्यांच्या चौकटीत स्त्रीही पुरुषाशी अनेक नात्यांनी आखडून ठेवली जाते. त्यात ही पुरुष हा मुख्य व स्त्री ही दुय्यम असा विषम भाव आहे. स्त्री-पुरुषातील ही विषमता जीवशास्त्रीय वा वैद्यकीय नसून ती संस्कृती निर्मित आहे. दोघांत इतर कुठलाही भेद नसताना केवळ नैसर्गिक शारीरिक रचनेतील भेदांमुळे स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले. तिला स्वतःच्या मूल्यांची निर्मिती करता येत नाही. या पार्श्वभूमीवर जन्मतःच कोणी 'स्त्री' असत नाही तर स्त्रीत्व हे समाजाने, संस्कृतीने घडविले असते. अशा आशयाचे सिगॉन व बोव्हारचे विधान संस्कृती निर्मित स्त्री-पुरुषभेदावर स्त्रीच्या दुय्यम स्थानावर अचूक शरसंधान करणारे आहे. अर्थातच स्त्री-पुरुष शरीरभेद इथे नाकारायचा नाही. परंतु स्त्री-देहाबरोबरच तिचा लाजाळूपणा, विनयशीलता, नाजूकपणा, भावना प्रधानता, मातृभाव, स्वार्थत्याग, समर्पण वगैरे तिला बहाल केले जाणारे गुण हे जन्मजात असतात, हे येथे नाकारायचे आहे. हे गुण समाजाने व संस्कृतीने स्त्रीत्वावर लादलेले असतात. तेव्हा जैविक लिंग भेद म्हणजे सांस्कृतिक लिंगभेद नव्हे, हे या स्त्रीवादी भूमिकेने स्पष्ट केले. २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रीवादी चळवळीला एक सखोल तत्वज्ञानात्मक परिणाम लाभले.

पाश्चात्य देशात १९व्या शतकाच्या अखेरच्या कालखंडात स्त्रीवादी साहित्य प्रभावीपणे जोम धरू लागले. शार्लट गिलमन ही स्त्रीवादी लेखिका, व्याख्याती व सिद्धांतकार ह्या काळात जगभर नावाजली गेली. 'विमेन अँड इकॉनॉमिक्स' ह्या तिच्या विख्यात ग्रंथात तिने स्त्रीच्या आर्थिक स्वावलंबनावर व स्वातंत्र्यावर विशेष भर दिला. स्त्रीच्या लैंगिकतेला व मातृत्वाला जास्त प्राधान्य दिले गेल्याने तिच्या सामाजिक व आर्थिक क्षमतांना हानी पोहोचली आहे. आणि आर्थिक स्वावलंबन हेच तिला खरे स्वातंत्र्य मिळवून देईल, असे आग्रही प्रतिपादन त्या काळात तिने केले. स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात तिची उल्लेखनीय कामगिरी म्हणजे 'द यलो वॉलपेपर' ही तिची अत्यंत गाजलेली लघुकथा. तिची ही कथा आणि व्हर्जिनिया कुल्फाचा 'ए रूम ऑफ वन्स जोन' हा निबंध म्हणजे स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्वाचा टप्पा मानला जातो. स्त्री वा पुरुष असण्यातील निरर्थकता दाखवून, सांकेतिक व साचेबद्ध व्यक्तित्वाच्या समाजमान्य संकल्पना नाकारणारे हे लेखन बंडखोरीचा आदय अविष्कार घडविणारे आहे.

अमेरिकन स्त्रीवादी समीक्षिका अँलन शोवॉल्टर हिने स्त्रीवादी समीक्षेचे प्रारंभिक अवस्थेतील आद्य प्रारूप विकसित केले. इंग्रजी वाङ्मयातील उपेक्षित स्त्रीलेखिका शोधून काढून त्यांना समीक्षेतून न्याय दिला. १८व्या शतकातील ब्रिटीश स्त्री कादंबरीकारांच्या लेखनातून तिला जे तीन प्रवाह दृष्टीपतीस आले. त्यांचे तिने तीन टप्प्यात वर्गीकरण केले. केवळ स्त्रियांनी केलेले लेखन पुरुषसत्ताक समाजात गौणत्व स्वीकारून जगणाऱ्या स्त्रियांनी त्याबद्दल राजकीय भूमिका न घेता केलेले लेखन आणि पुरुषसत्ताक वा लिंगवादी समाज व विचार सरणी यांच्या विरुद्ध ठाम राजकीय दृष्टीकोन स्वीकारून स्त्रियांनी केलेले लेखन असे या तीन टप्प्यांचे स्वरूप तिने विशद केले. स्त्रियांच्या लेखनाचा असा वेगळा स्वतंत्र विचार करणाऱ्या समीक्षेला अँलन शोवॉल्टरने गायनोलेट्रीक फेमिनिस्ट क्रिटीसिझम व समीक्षकाला गायनेक्रिटीक असे म्हटले आहे. स्त्रीवादी समीक्षेचा 'वाचाकस्त्री' असा वेगळा घटकही तिने मानला आहे. स्त्रीवादी भूमिकेतून स्त्रियांच्या लेखन

मोलाची भर घातली आहे. तदा सुनिता देशपांडे यांचे 'आहे मनोहर तरी' कमल पाध्ये यांचे 'बंध अनुबंध' ही आत्मकथने उल्लेखनीय आहेत.

दलित स्त्रियांची आत्मकथने ही स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्वाचा दस्तऐवज आहे. वेदी कांबळे 'जिणे आमचे', कुमुद पवार 'अंतःस्फोट', शांताबाई कांबळे 'माझ्या जलमाची चित्तरकथा' उर्मिला पवार 'आयदान', शिंदधुताई सपकाळ - 'मी वनवासी' इत्यादीचे स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात महत्वाचे योगदान आहे. भारतीय व समाज शास्त्रीय अशा दुहेरी स्त्रीवादी भूमिकांतून त्यांचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहेत.

निष्कर्ष :-

स्त्री-पुरुष नातेसंबंधांचे चित्रण हे वास्तवातील त्यांच्या नात्यातील स्वरूपा प्रमाणे आहे. जोपर्यंत स्त्रियांचा वापर केवळ एक वस्तू म्हणून होतो, जोपर्यंत तिच्याकडे एक व्यक्ती म्हणून बघितल जात नाही. नात्यात तणाव आहेत तोपर्यंत साहित्यात तसच चित्रण येणार.

खर तर स्त्री हिच स्त्रीची शत्रू असलेली मोठ्या प्रमाणात दिसते. समाजातील स्त्रीचे नाते संबंध बघितले तर आज शिक्षण घेऊनही २१व्या शतकातही सासू-सून, नणंद-भावजय, जाऊ-जाऊ ही नाती भांडतानाच दिसतात. या नात्यात मैत्री होणे, जिवाळा येणे गरजेचे आहे. स्त्रीने प्रथम स्वतःला ओळखून दुस-या स्त्रीला समजून घेतले पाहिजे. या नात्यातील दरी जेव्हा संपेल तेव्हाच स्त्रीवाद प्रगती करेल. आज स्त्रीने इतरांशी स्पर्धा करण्यापेक्षा स्वतःशीच स्पर्धा केली पाहिजे. स्वतःच अस्तित्व ओळखून शिक्षणाच्या सामर्थ्यावर स्वतःच्या पायावर उभे राहिले पाहिजे. स्त्रीने स्वतःला प्रामाणिकपणे ओळखणे हीच आज खरी गरज आहे. स्त्रीवादामध्ये देखील हेच अपेक्षित असलेले दिसते.

संदर्भ साहित्य :-

- १) स्त्रीजन्माची वाटचाल - भागवत विद्युत
- २) स्त्रीवादी समीक्षा : संकल्पना व उपयोग - वरखडे मंगला
- ३) स्त्रीवादी कादंबऱ्या - सारडा शंकर
- ४) भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद - नाईक शोभा
- ५) स्त्री मुक्ती आंदोलन स्त्रीवाद स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा

विचारसरणीचा भारविना निवृत्त मानणे वने जर्मन ग्रीसरचे 'द फिगेल गुनक'चे पुस्तकाची सामाजिक संसृजितक स्त्रीवादी सोप्याच्या संदर्भात महत्त्वाचे मानले जाते.

स्त्रीवादी चिंतनाची जर्मन भूमिका जर्मनीचा (१९४१) हिच्या मते बार्ड किंवा स्त्री या शब्दाची रूढ व्याख्या स्वीकारणे आणि भाषण बार्ड किंवा पुरुष आहोत हे मान्य करणे, ज्ञातच एक प्रकारची अर्थशून्य निरासणी आहे. स्त्रियांचे स्थान परिभाषित करते, अशी मीडणी पुरुषप्रधान मूल्यव्यवस्था उलथवून टाकण्याचे प्रयत्न करणारे साहित्यज्ञ स्त्रीवादी साहित्य मानले पाहिजे अशी टोकाची आग्रही भूमिका घेतली जाते. क्रीस्तेवादी विचार युरोपीयन आसिमा व असिमतेचे राजकारण हे संशयारपद आहे. मूलतः बार्डपणा व त्यातून लिहिले गेलेले साहित्य असे गवती नसतच, क्रीस्तेवान मुलाच्या भाषापूर्व अवस्थेत आईवर पूर्णपणे अवलंबून असणाऱ्या व्यक्तीचा सम जोडक भाषा आणि नंतरच्या समाजात तो मिसळल्यानंतरच्या टप्प्याला सांबाळलेक व्यक्ती भाषा अशा गंजा चापरल्या आहेत. या संकल्पना तिने व्यक्तिमत्त्वाशी जोडल्या आहेत. जोडक्यात समाजातील भाषणांशी जुळवून घ्यायची समाजाच्या नीतीनियमांची भाषा सिंबॉलिक तर स्त्रीची एक स्वातंत्र्य व्यक्ती म्हणून स्वतःच्या मनाची, शरीराची भाषा ही रोमॅंटिक अशा प्रकारचे भाषिक प्रतिमान क्रीस्तेवाने स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात सूचवले आहे व या दोन्ही भाषांचा समन्वय स्त्रीवादी साहित्यात साधला जावा, अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

स्त्री जातीयपर झालेल्या जुलुमाच्या वारणांची मीमांसा करताना व स्त्रीवरील अन्यायाचा परिहार करणाऱ्या उपाय सूचविताना स्त्रीवादी विचारवंतांनी विविध दृष्टीकोन स्वीकारले आहेत. त्यामुळे स्त्रीवादी विचारसरणीचे विविध प्रवाह निर्माण झाले. यातील काही प्रमुख प्रवाह असे उदार मतवादी स्त्रीवाद, जहाल स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवाद, आणि कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद ह्या विविध स्त्रीवादी प्रवाहांचे प्रतिनिधित्व स्त्रीवादी साहित्य व समीक्षेत वेळोवेळी उमटले आहे. आज पाश्चात देशांतील स्त्रिया कलावंत म्हणून आपल्या बार्डपणातून वेगळे शोषणपण आत्मशक्ती गवसल्याचा दावा करीत आहेत. त्यात कृष्णवंशीय स्त्रियांच्या लेखनाचे फार मोलाची भर घातली आहे.

भारतातील स्त्री-लेखनाची परंपरा जाणीवपूर्वक एकत्र आणून, भारतीय स्त्रियांच्या लेखनाचा इतिहास निर्माण करण्याची स्त्रीवादी प्रयत्न विमेन रायटिंग इन इंडिया ६०० बी.सी.टू द प्रेझेंट खंड १ व २ या ग्रंथाने केला. विविध कालखंडातील स्त्रियांनी लिहिलेले तेरा भारतीय भाषांतील १४० साहित्यिक वेचे त्यात आहेत. त्यातून अगदी बुद्धकालीन शैरीगाथा पासून भक्तीकाळातील, स्त्रियांचे लेखन, आधुनिक काळातील स्त्रियांची चरित्रे, आत्मचरित्रे व वर्तमानकालीन बंडखोर लेखन एकत्र सापडते. प्रस्थापित पुरुष प्रधान मूल्यव्यवस्थेचा प्रतिकार करणारे वा ती उलथवून टाकण्याची शक्यता व शक्ती दाखवून देणारे विपुल व वैविध्यपूर्ण स्त्री-साहित्य भारतीय भाषांमध्ये दिसते.

स्त्रीवादी - मराठी साहित्य :-

मराठी साहित्यात साधारणतः १९६० नंतरच्या दशकात स्त्रीवादी साहित्य जाणीव पूर्वक लिहिले जाऊ लागले आणि ७०-८० व नंतरच्या दशकातही स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह काव्य, कथा, कादंबरी अशा प्रकारात जोगाने विकसित होऊ लागला. मात्र तत्पूर्वीही स्त्रीकेंद्री साहित्याची निर्मिती अगदी प्राचीन

काव्यसून मौखिक व लिखित स्वरूपात होत होती, असे दिसून येते. स्त्रियांच्या साहित्याचे मूळ प्राचीन काळापासून जाणून घेण्याचे स्त्री आपल्याशीच किंवा आपल्या सारख्याच दुसरीशी चाललेल्या संवादातून 'बाई' अस्तित्वाचा 'बाई'चा अर्थ व्यक्त करित आली आहे. मराठी लोकगीतात हा स्त्रीत्वाचा स्वर सतत ऐकू येतो. अन्याय, बंधने, शिक्षा, दंड, तक्रार, शोषण, पुरुषांकडून मिळणारी अन्यायकारक व अपमानास्पद वागणूक, सततची अवहेलना व उपेक्षा, इजा, आपल्याकडून चूक घडेल का ह्याची स्त्रीला वाटणारी धास्ती इत्यादी स्त्रियांच्या अनुभव विषयांच्या कक्षेतील अशा अनेक भावना आणि तथ्ये त्यांनी लोकवाङ्मयातून शब्दांकित केलेले दिसतात. समाजाने दुर्लक्षित केलेले हे वाङ्मय स्त्रीवाद समीक्षकांनी शोधून त्यावर नवा प्रकाश टाकला आहे. मराठीत तारा भवाळकर, कुमुद पावडे, सरोजिनी बाबर इत्यादींनी लोकगीतांचे संशोधन केले आहे. महाराष्ट्रातील महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई इत्यादींनी तसेच एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, लक्ष्मीबाई टिळक इत्यादी लेखिकांनी ललित व वैचारिक पातळीवर स्त्री-पुरुष विषयानेचे, पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेचे, तसेच स्त्रियांवरील अन्याय, जुलूम, शोषण व त्यातून स्त्रियांना भोगावी लागणारी दुःखे, वेदना यांचे प्रभावी चित्रण केले आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुषतुलना' ह्या ग्रंथात पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्रियांच्या होत असलेल्या शोषणाविरुद्ध लिहून, स्त्रीपोषणाचे विश्लेषण करणारी सैद्धांतिक मांडणी केली. विभावरी शिरूरकर यांच्या लिखाणातही पुरुषांकडून स्त्रीच्या शारीरिक व नैतिक पातळीवर होत असलेल्या शोषणाची जाणीव व्यक्त झाली आहे. लक्ष्मीबाई टिळकांच्या 'भरती घागर' कवितेत स्त्री-पुरुष भेदावर भाष्य आहे. तर स्मृतिचित्रेमध्ये विनोदाच्या, उपरोधाच्या अंगाने स्त्री-पुरुष विषयानेचे चित्रण आहे.

विसाव्या शतकातील आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यात कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडूलकर, नीरजा यांच्या कथा-कादंबऱ्यांनी मोलाची भर घातली आहे. कमल देसाईच्या 'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई' या कादंबरीत प्राचीन मिथ्यक यांना नवे स्त्रीवादी अर्थ दिले आहेत. अशा वघे यांची 'भूमी' ही कादंबरी तसेच प्रिया तेंडूलकरांच्या कथा यांचे मूल्यमापन भारतीय स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून करता येते. कविता महाजन यांची 'ब्र' ही कादंबरी भारतीय व समाजशास्त्रीय अशा द्वितीय स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून अभ्यासता येते. मेघना पेठे यांच्या लिखाणात मुक्त जीवन पद्धतीचा बिनधास्त जीवनशैली यांचा पुरस्कार आढळतो. नीरजा ह्या अलीकडच्या स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहातील एक प्रमुख व महत्वाच्या कवियत्री व कथाकार असून, स्त्रीवादी जाणिवांचे विविध पैलू यांनी वास्तववादी चिंतनशील पद्धतीने व्यक्त केले आहे.

साठोत्तरी काळात १९७०-८० च्या दशकात व नंतरच्या काळातही काव्यनिर्मिती करणाऱ्या अनेक कवयित्रींनी स्त्रीवादी काव्याचे दालन समृद्ध केले आहे. स्त्रियांच्या आत्मकथानांनी स्त्रीवादी साहित्यात

11
IMPACT FACTOR (SJIF) 2021 = 7.380

ISSN 2310-4766

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFERRED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-50

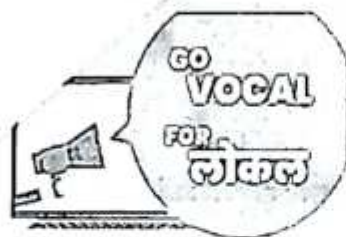
Special Issue of Department of Economics,
Lokmanya Mahavidyalay Warora, Dist. Chandrapur (MS)

on

**SELF - RELIANT INDIA (ATMANIRBHAR BHARAT) : OPPORTUNITIES
AND CHALLENGES**

Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor
Dr. Ravindra Bapurao Shende

Book
1

Scanned with CamScanner

2021-2022

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	INDIAN CULTURAL DIVERSITY AND SELF RELIANCE <i>Dr. Manjusha Y. Dhoble</i>	1-4
2	A STUDY OF NEW EDUCATION POLICY IN INDIA <i>Dr. Santosh Bansirao Gaikwad</i>	5-8
3	IMPACT OF COVID - 19 ON BANKING SECTOR AND HUMAN ACTIVITIES: A STUDY <i>Dr. Sanjay Dhanvijay</i>	9-15
4	IMPACT OF COVID 19 ON MANUFACTURING INDUSTRIES AND HUMAN ACTIVITIES: A STUDY <i>Dr. Sanjay B. Bagde</i>	16-23
5	OLD VEHICLES SCRAPPED, INDUSTRY WILL MAKE A PROFIT! <i>Prof. Vinay D. Kawade</i>	24-26
6	ATMANIRBHAR BHARAT FOR MSME <i>Dr Anand V. Kulkarni</i>	27-31
7	SELF-RELIANT INDIA AND INDIAN AGRICULTURE <i>Prof. Swapnil S. Fokmare</i>	32-35
8	COVID-19 PANDEMIC AND ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN <i>Dr. T. P. More</i>	36-39
9	MENTAL HEALTH ON PUBLIC IN INDIA ON COVID-19 <i>Shree. Shankar G. Bonde</i>	40-43

10	BARRIERS IN ONLINE EXAMINATION ON COVID-19 <i>Dr. Shreekrishna P. Raut</i>	44-49
11	SELF-RELIANT INDIA AND WOMEN EMPOWERMENT <i>Mr. Vilas B. Kamble</i>	50-53
12	SELF-RELIANT IN INDIA UNDER THE CHALLENGES TO FEMALES LIBERATION REGARDING AVAILABLE PRESENT GOVT. SCHEMES IN NAGPUR DISTRICT <i>Dr. Ashok H. Dhote</i>	54-57
13	COVID-19 PANDEMIC AND FINANCE POLICY FOR ATMANIRBHAR BHARAT <i>Dr. Annaji Madavi</i>	58-61
14	A STUDY ON GIG ECONOMY IN INDIA <i>Dr. Razeka Khan</i>	62-66
15	IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON CONSUMER BEHAVIOUR <i>Dr. Harinder Kour</i>	67-70
16	SELF-RELIANT INDIA-AN INITIATIVE TO CHANGE THE ECONOMIC LANDSCAPE OF THE COUNTRY <i>Dr. Manisha Vinay Aole</i>	71-74
17	MIGRATION OF WORKERS SUFFER ON COVID-19 IN INDIA <i>Dr. Ishwar Wagh</i>	75-81
18	A STUDY ON 'SELF-RELIANT INDIA' FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MSME SECTOR <i>Dr. Harish B. Badwaik</i>	82-85

19	AN ANALYTICAL STUDY OF BANKING CONSOLIDATION AND THEIR IMPACT ON INDIAN BANKING SECTOR <i>Mr. Jawale Gautam Ramchandra</i>	86-91
20	A STUDY ON IMPACT OF FARM BILLS ON FARMERS, PROS, CONS & CHALLENGES <i>Raju Ambhore</i>	92-96
21	GIG ECONOMY, INDUSTRY 4.0 & DE-GLOBALISATION <i>Dr. Rajesh P. Kamble</i>	97-98
22	ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN (SELF-RELIANT INDIA MISSION) AND AREAS OF REFORMS <i>Dr. R. K. Jumale & Dr. Jyotsna Jumale</i>	99-101
23	SELF-RELIANT INDIA AND NEW EDUCATION POLICY <i>Nitasha Walia</i>	102-105
24	THE STUDY OF CO-OPERATIVE BANKING IN INDIA <i>Dr. Thakur Akash Ashok</i>	106-109
25	SELF-RELIANT INDIA: A USEFUL ADAPTATION OF NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 <i>Dr. Ajay Kumar Swain</i>	110-115
26	GOVERNMENT'S FINANCIAL INITIATIVE: MODE OF OPPORTUNITIES FOR WOMEN ENTREPRENEURS <i>Dr. Damayanti Reuel Premier & Dr. Blessy Easo</i>	116-120
27	WOMEN'S ROLES IN THE FISHING INDUSTRY <i>Dr. Prasad Laxman Pagdhare</i>	121-127

28	A STUDY OF ACADEMIC STRESS OF COLLEGE STUDENTS IN COVID-19 SITUATION <i>Mr. Barve Vishal Punjaram & Dr. V. S. Ranamaware</i>	128-134
29	NATIONAL EDUCATION POLICY 2020: A WAY FOR ATMANIRVAR BHARAT <i>Dr. Niranjan Mohanty</i>	135-138
30	वाजारवाद व उदारीकरण डॉ. नरेंद्र केशव पाटील	139-143
31	आत्मनिर्भर भारत - कोविड-19 डॉ. संजय मारोतराव महाजन	144-146
32	कोविड -19 आत्मनिर्भर भारत में महिला सशक्तिकरण एवं आर्थिक आत्मनिर्भरता डॉ. संगीता कुंभारे	147-152
33	आत्मनिर्भर भारत : अवसर और चुनौतियाँ प्रा. चैनाराम मुंदलिया & डॉ. ओम प्रकाश शर्मा	153-156
34	गिग इकॉनोमी, औद्योगिकक्रांति ४.०, उद्योजगता, रोजगार संधी और आत्मनिर्भरता। कु. चंदा आनंद बोरकर	157-162
35	आत्मनिर्भर भारत अभियान के अर्न्तगत जारी की गई योजनाओं का एक विश्लेषण प्रा. डॉ. उषा एन. पाटील	163-168
36	आत्मनिर्भर भारत अभियान और इसके फायदे <i>Dr. Harish Bavangade</i>	169-174
37	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास प्रा. डि. टी. डोंगरे	175-180

38	कोविड -१९ चा विविध क्षेत्रात व मानवी जीवनावर झालेल्या परिणाम पा. सौ. रश्मी रमेश देसाई	181-186
39	कोरोनाचा मानवी जीवनावर परिणाम पा. डॉ. प्रमोद स. घोजमोडे	187-190
40	आत्मनिर्भर भारत एक आर्थिक योजना पा. डॉ. राजेशी आप्पाराव जाधव	191-192

कोविड -१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर झालेला परिणाम**प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई**

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

प्रस्तावना :-

कोविड -१९ चा अर्थात कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकावर अत्यंत खोलवर परिणाम झालेला आहे. हे सारे पाहून १९६३ साली अल्फ्रेड हिचकॉक यांची उत्कृष्ट निर्मिती असलेल्या 'बडूस' या चित्रपटाची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. या चित्रपटातून अशीच काळजी, निंता आणि भयावह अनुभवाची आठवण होते.

या विषाणूमुळे भारतासह जगभरातील अनेक भागात माणसांच्या हालचाली, साधन सामुग्री आणि वाहतूक इत्यादि सर्वच क्षेत्रांना एकप्रकारे लकवा मारला आहे. सगळे काही ठप्प झाले आहे. सेवा क्षेत्रातील लहान उद्योग 'वर्क फार्म होम'च्या माध्यमातून हे नुकसान भरून काढण्याचा प्रयत्न करत आहेत. उत्पादन क्षेत्रे, सेवा क्षेत्रातील अर्थव्यवस्थेबरोबरच सर्वच क्षेत्रे पूर्णपणे बंद आहेत. या सान्या उद्रेकामुळे भारतासह जागतिक अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम होऊ शकतो हे समजून घेणे महत्वाचे आहे.

उद्दिष्टे :-

- १) कोविड-१९ मुळे उद्भवलेली परिस्थिती समजून घेणे.
- २) कोविड-१९ मुळे विविध क्षेत्रावर झालेले परिणाम समजून घेणे.
- ३) कोविड -१९ मुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीला सामोरे जाण्याची क्षमता निर्माण करणे.
- ४) कोविड -१९ मुळे निर्माण झालेली निराशा दूर करणे.
- ५) परिस्थिती सापेक्ष जगणे शिकणे.

कोविड - १९ म्हणजे काय?

कोरोना म्हणजेच 'सार्स' कोविड २'चा विषाणू ने जगात प्रवेश करून आता एक वर्ष होत आहे. या विषाणूचे लक्ष्य झालेल्यांना या आजाराचे काही आठवडे, काही महिने, नव्हे तर पूर्ण वर्षभर दुष्परिणाम जाणवत आहेत. कोविडची विशिष्ट व्याख्या सांगणारे पाठ्यपुस्तक अस्तित्वात नसले तरीही कोविड होऊन गेल्या नंतर सहा महिन्यांपर्यंत त्याची लक्षणे दिसून येणाऱ्या रुग्णांना लॉग कोविडची लागण झाल्याचे म्हटले जाते. यात केवळ दीर्घकाळ अतिदक्षता विभागात दाखल झालेल्या रुग्णाचा समावेश नसून ज्या रुग्णांना कोविडची अगदी सूक्ष्म लक्षणे दिसून आली आणि ज्यांना रुग्णालयात भरती होण्याची गरजही भासली नाही, अशा रुग्णांचाही यात समावेश आहे. तसेच सांधेदुखी, ऐकू कमी येणे आणि तोंडाची चव जाणे ही सुद्धा लॉग कोविडची सर्वसाधारण लक्षणे आहेत. लॉग कोविड झालेल्यांना अनेक रुग्णांना मानसिक स्वास्थ्यविषयक समस्याही उद्भवल्याचे दिसून आले आहे. रुग्णालयात बाह्यरुग्ण विभागात आलेल्या कोविडमधून बऱ्या झालेल्या रुग्णाचा यात अभ्यास करण्यात आला होता. या अभ्यासांती असे दिसून आले की कोविड १९ मधून बऱ्या झालेल्या रुग्णांपैकी ८७.४ टक्के रुग्णांमध्ये बरे झाल्यानंतर जवळपास २ ते ३ महिन्यांपर्यंत आजाराची लक्षणे दिसत होती. करोना १०० टक्के बरा होतो का ? , असा प्रश्न अनेकजण

विचारतात.पण या प्रश्नाचे स्पष्ट उत्तर देता येत नाही.कोरोनाचे दीर्घकालीन परिणाम समजून घेण्यासाठी जगभर हा अभ्यास आयोजित केला असून करोनानंतर पूर्णतः बरे झालेल्या रुग्णांपैकी बहुतांश रुग्णांना पुन्हा काही लक्षणांना सामोरे जावे लागत आहे.

चीनमधील वूहानमधून कोरोना व्हायरस जगभर पसरला.जगभरात आता कोरोनाने धेमान मांडला आहे.फक्त चीनच नव्हे तर ,पाहता पाहता संपूर्ण जगभरात या कोरोनाने हाहाकार माजवला .याच परिस्थितीतून भारतही जात आहे.अत्यंत संघर्षाच्या या काळात देश आणि देशवासियांना प्रथम प्राधान्य देत अखेर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी देश लॉकडाऊन करत असल्याचे जाहीर केले.देशावर कोरोनाच सावट असतानाच परिस्थिती हाताबाहेर जाऊ नये यासाठी मोदी सरकारकडून हा अत्यंत महत्वाचा निर्णय घेण्यात आला. लॉकडाऊन हा पर्याय अतिशय दुर्गिळ वेळा स्वीकारला जातो.यामध्ये नागरिकांना आपला परिसर सोडून दुसरीकडे स्थलांतरीत केले जाते,किंवा घरातून बाहेर पडण्यास मज्जाव केला जातो.हा निर्णय किती कालावधीसाठी घ्यायचा हे त्या ठिकाणच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते.यामध्ये अत्यावश्यक सेवा मात्र अपवाद असतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम-

भारतीय आर्थिक विकास दरावर काय परिणाम होतील ,याचा अंदाज लावणे सध्याच्या घडीला तरी कठीण आहे. अशा प्रकारच्या कोणत्याही अभ्यासाकरिता देशांतर्गत ,त्याच बरोबर आंतरदेशीय क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्याच्या डेटाची आवश्यकता असेल. आजचे संकट यापुढील काळात मर्यादित रहाणार नाही,कारण हे तेव्हा होत,जेव्हा एकटा चीनला या संकटाने घेरले होते. "सीआर.आय एसआय एल" त्यावेळी चीनच्या व्यापारावर अवलंबून असलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्वाच्या क्षेत्रावरील संभाव्य परिणामांचे विश्लेषण केले होते.

आजच्या या मोठ्या संकटामुळे अनेक क्षेत्रे प्रभावित झालेले आहेत. ही यादी खूप मोठी आहे.त्यात तयार माल आणि उपकरणाच्या किंवा वाहनाच्या सुट्या भागांची निर्मिती करणाऱ्या उद्योगाचा समावेश आहे. कोरोनाच्या या संकटामुळे मोठ्या प्रमाणात नोकऱ्या जात आहेत. सुरुवातीच्या टप्प्यातच वास्तविक आणि विशेषत त्याचा तत्काळ परिणाम उत्पादन निर्मितीवर नव्हे तर हॉटेल उद्योगासह वाहतूक पर्यटनउद्योगावर झाला आहे. या संकटाने अर्थव्यवस्थेचे असलेले मूळच अस्ताव्यस्त करून टाकले आहे म्हणून त्याची बांधणी किंवा पुनर्बांधणी करण्यासाठी अधिक कालावधी लागण्याची शक्यता आहे.आणि केवळ ते दीर्घकाळानंतर शक्य आहे. सध्याचे संकट हे भारतासह जगभरातील दुय्यम भांडवली बाजारात देखील दिसून येत आहे .

या संकटावर मात करण्यासाठी जगभरातील प्रमुख बँकांनी आक्रमणे दर कपात आणि तरलता निर्माण केली आहे. हे संकट कोसळले आहे हे लक्षात घेता एक प्रभावी धोरणात्मक उपाय म्हणजे वैद्यकीय आणि आरोग्यविषयक कार्यक्रमावर करण्यात येणाऱ्या खर्चात वाढ करणे जे केवळ नाविन्यपूर्ण उपचार नव्हे,तरएक व्यापक अभियान देखील असेल, जागतिक कामगार सलग्रतेचे भाकित आहे की केवळ भारतच नाही तर जगभरात अनेक लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या आहेत आणि भविष्यातही अनेकांच्या नोकऱ्यांवर दांगती तलवार असणार आहे. त्यांचा अंदाज आहे कोरोनामुळे जगभरातल्या अंदाजे अडीच कोटी जणांच्या नोकऱ्या जाण्याची शक्यता आहे.

कोरोनाचा सामाजिक परिणाम :-

कोरोनाचा विकार आपल्या समाजाला नवी विषमता शिकवितो आहे त्यातूनच कोरोना रुग्णांशी किंवा कोव्हीड योद्धांशी वागताना समाजाचे कौशल्य उफाळून येत आहे. हा भेदाभेद इतका सर्वदूर पसरला आहे की कोरोना गेल्यानंतरही भेदभाव करण्याची ही वृत्ती कायमच राहील अशी भीती वाटते आहे. कोरोनाने जगामध्ये भय आणि क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण केली आहे. संबंध मानवी जीवनामध्ये एक प्रकारची गतीशून्यता आणली आहे.

कृषी व्यवसायावरील परिणाम :-

भारताच्या एकूण लोकसंख्येचा सुमारे ५८ टक्के हिस्सा हा शेतीवर अवलंबून आहे. कोरोनाच्या उद्रेकाने महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे पूर्ण व्यवहार ठप्प पडल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक नियोजन बिघडले आहे. जरी सर्व व्यवहार बंद असले तरी शेतीची कामे सुरु आहेत, जगाचा पोशिंदा शेतकरी आहे, हे कोरोनाने दाखवून दिले आहे.

जागतिक स्तरावर अन्न व कृषी संघटना मागणी व अन्नपुरवठा ह्यात बदलाची अपेक्षा आहे. जगातील सर्व देशांनी आपल्याला देशातील नागरिकांचे उपासमार आणि कुपोषण यापासून संरक्षण याचबरोबर अन्न पुरवठा साखळीतील त्रुटी दूर न केल्यास 'जागतिक अन्नसंकट' उद्भवू शकण्याचा इशाराही संघटनेने दिला आहे. तसेच कोविड-१९ हे संकट जगभरात अन्नटंचाई निर्माण करू शकते असा इशारा संयुक्त राष्ट्रांनी दिला आहे. वर्ल्ड फूड प्रोग्रामच्या निरीक्षणानुसार कोविड-१९ मुळे आधीच अन्नाबाबतची असुरक्षितता आणि कुपोषण ह्यांनी ग्रस्त असलेल्या जनतेचे आणखी हाल होण्याची शक्यता आहे.

कोविड-१९ चे अनेक दूरगामी परिणाम भारतीय समाजावर झाले असून ८० टक्के लोकांना आर्थिक तणावाचा सामना करावा लागत आहे. तसेच या कालावधीत सामाजिक दुराव्यामुळे जवळपास ५० टक्के लोकांना मानसिक ताण आणि चिंतांना सामोरे जावे लागेल असे निष्कर्ष संशोधन प्रबंधात पुढे आले आहेत. भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ५८ टक्के हिस्सा हा शेतीवर अवलंबून आहे. कोरोनाच्या उद्रेकाने महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे पूर्ण व्यवहार ठप्प झाल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक नियोजन बिघडले पण शेती उद्योग हाच काय तो या काळात सुरु आहे म्हणून तर शेतकऱ्याला अन्नदाता म्हटले जाते. कोरोना विषाणूने हाहाकार माजविल्यानंतर द्राक्षे उत्पादक शेतकऱ्यांची निर्पात बंद झाली पोटच्या पोरामुळे सांभाळलेली द्राक्षाच्या बागेतील द्राक्षे तोडायला मजूर नाही, बाजारात न्यायला व्यवस्था नाही म्हणून बागायतदाराने स्वतःच्या हाताने आपली बाग तोडून टाकली. संचारबंदी व नाशवंत आंब्याचे उभे पिक समोर असताना ग्राहक नसल्यामुळे आंबा उत्पादक शेतकरी अडचणीत सापडला. कापूस, मक्याची खरेदी बंद झाल्याने विक्री अभावी घरात पडून असलेल्या कापसाला पिसवा झाल्यामुळे शेतकरी हैराण झाले ठिबक सिंचनाद्वारे टरबूज, काकडी इत्यादी पिके घेतली जातात, त्यासाठी मोठा खर्च केला जातो. ही पिके निघण्याच्या काळातच कोरोनाची साथ पसरल्याने शेतात तोडणी अभावी खराब झाली.

पोल्टी उद्योग :-

महाराष्ट्रातील चिकनची एका दिवसासाठीची मागणी अंदाजे २८०० टन एवढी आहे. चिकन खाल्याने कोरोना व्हायरसची लागण होते अशी अफवा सोशल मिडियावरून पसरली, या अफवेमुळे महाराष्ट्रातील पोल्टी उद्योगाला मोठा फटका बसला आहे. केंद्रसरकार व राज्यसरकार अशा दोन्ही सरकारंनी जनजागृती केली की कुक्कुटमांस व इतर उत्पादने मानवी आहारामध्ये वापरण्यासाठी पूर्णपणे

सुरक्षित असून नागरिकांनी अशा प्रकारे अफवांकडे दुर्लक्ष करावे अशा आशयाचे परिपत्रक महाराष्ट्र सरकारच्या पशुसंवर्धन विभागाने काढले. ५५ डिग्री सेल्सिअसच्या वर अन्न शिजीवल्यास त्यात कुठलाही विषाणू शिल्लक राहत नसल्याने कोरोनाच्या भीतीने मारांहार टाळण्याची काहीही आवश्यकता नसल्याची माहिती इंडियन मेडिकल असोशियशनचे महाराष्ट्र राज्याचे अध्यक्ष डा. अविनाश भोंडवे यांनी दिली. कोरोनाच्या उद्रेकाचा महाराष्ट्रातील वाहन उद्योगालाही मोठे नुकसान सहन करावे लागले. तसेच या विषाणूमुळे मनोरंजन उद्योगाला मोठे आर्थिक नुकसान सोसावे लागले आहे.

पर्यटन व्यवसाय :-

कोरोनाचा पर्यटनावर मोठा परिणाम झालेला आहे. अजंठा, वेरूळ, घारापुरी लेणी यासह राज्यभरातील पर्यटन स्थळांवरील गर्दी नाहीशी झाली आहे. अनेक धार्मिक स्थळेही बंद केली गेली.

उपाय :-

- १) कामाच्या ठिकाणी असलेल्या मजुरांना संपूर्ण सरक्षण देणे.
- २) अर्थ व्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
- ३) असलेल्या नोकऱ्या टिकवणे.
- ४) सामाजिक निर्बंध कटाक्षाने पाळणे.
- ५) आपले आरोग्य आपली जबाबदारी ही भूमिका सर्वांनी सक्षमपणे पार पाडणे.
- ६) सामाजिक बांधिलकी म्हणून समाजप्रबोधन करणे.

पर्यावरण :-

पर्यावरणाच्या दृष्टीने विचार केला तर ह्या लॉकडाऊन व त्याचा मानवी जीवनावर परिणाम झाला आहे. देशव्यापी लॉकडाऊनमध्ये देशभरातील अत्यावश्यक क्षेत्रे वगळता सर्व प्रकारचे कारखाने, उद्योगधंदे, बांधकाम कामे सार्वजनिक व वैयक्तिक वाहतूक बंद आहे. यापेकी बहुतेक क्षेत्रांमध्ये जीवाश्म इंधन आधारित उर्जा स्त्रोतांचा वापर केला जातो. जे अंतर्गोलेनिक प्रदूषके व ग्रीनहाउस वायूचे मुख्य स्त्रोत आहे हेच मुख्य दोन घटक हवामान बदलास जबाबदार ठरतात. परंतु लॉकडाऊनच्या काळात वाहनांच्या व औद्योगिक उत्सृजनावरील सत्तेवरील निर्बंधांमुळे ह्याची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत झाली आहे अशी प्रतिमा अलीकडेच नासाच्या नॅशनल एरोनॉटिक्स स्पेस अँड अॅडमिनिस्ट्रेशनने प्रसिद्ध केली. ज्यामध्ये एरोसोल्ची पटली उत्तर भारतामध्ये यावर्षी २० वर्षातील सर्वात कमी दिसवली गेली. हे क्षेत्र जगातील सर्वात प्रदूषित प्रदेशांपैकी एक आहे. एरोसोल हे लहान घन कण आहेत जे मानवी आरोग्यासाठी हानिकारक आहे, एवढेच नव्हे तर प्रदूषण कमी होत असल्यामुळे भारती भागातही रात्रीच्या आकाशात चमकणारे तारे स्पष्ट दृष्टीस पडले आहेत. शिवाय दिवसा दृश्यमानता वाढली आहे.

कोरोना व्हायरस प्रेरित लॉकडाऊन केवळ ह्या गुणवत्तेच्या दृष्टीने फायदेशीर ठरत नाही तर पाण्याची गुणवत्ता आणि नदीच्या स्वयंशुद्धीकरण क्षमता देखील वाढ झाली आहे. वातावरण शांत व स्थिर झाल्यावर वन्यजीव नेहमीच आनंदी असतात.

अफवा व चुकीची माहिती :-

कोरोना पसरत असताना जनतेला भयभीत करणारे खोडराळ संदेश, कोरोनाच्या उपचाराबाबत नसलेली संशोधने, चुकीची माहिती अशास्त्रीय उपचार, अंधश्रद्धांवर आधारित संदेश धार्मिक तेढ निर्माण होऊ शकणारे संदेश समाज माध्यमातून पसरविण्यात येत आहेत. गोमूत्र, गायीचे शेण खाल्याने कोरोना पळून

जार्जल.महिन्यातील सर्वात काळा दिन म्हणजे अमावस्येला लोकगंगा शंखनाद करीत टाळ्या वाजवित्याने कोरोना विषाणूची समाज माध्यमातून पसरविला गेला होता. मुसलमानांना तर त्यांच्या कडून काही खरेदी करू नका, अशा आश्वासनांवरून जनमानसात अशाने द्वेष निर्माण होऊन जातीय पाहून पिंपरी-चिंचवड पोलिसांनी असे काम करणाऱ्यांना दिवशी होळीमध्ये दोन मुठी कापूर टाकला तर आजुल होईल असेही सांगितले गेले. आज विज्ञान युगातही अशा

अशा अफवांमुळे लोकांच्या मनात भीती, धसकाच घेतला. काही जणांचे तर भीती मुळे नाहक झाली. कधीही भरून न येणारे नुकसान या विषाणू झाले. माणसांमागसांत दरी निर्माण करण्याचे काम या लागलाय हे चित्र आज दिसत आहे. समाजमन पोखरण निर्माण झालेले दिसत आहे. आज या विषाणूमुळे माणसांमध्ये एकाकी झालाय. अशी जर अवस्था कायम राहिली तर विघडेल. या आरोग्य विषयक संकटातून उद्या मोठे आरोग्य व्यवसाय, कारखानदारी, रोजगार, शेती, व्यापार बंद होऊन मोठा होईल. यामध्ये काही वाद नाही म्हणून आपण विचार केला पाहिजे.

फायदे :-

कोरोना विषाणूच्या प्रभावामुळे माणसाचे विनाशक त्याचा खर्च वाचला. निसर्गाला प्रदूषणापासून सुटका होण्यास मदतच झाली. पक्ष्यांची किलबिल पुन्हा ऐकाय

या विषाणूच्या येण्याने माणसातील देव देखील शिक्षक यांच्या मदतीमुळे अनेक घाबरलेल्या लोकांना लोकांच्या मदतीला घावत होते. त्यामुळे अनेकजणांना जणू काही देव भेटल्याच्या भावना अनेकजण व्यक्त करत होते. त्यामुळे मानुसकीवरील विश्वास जीवंत राहण्यास या मानुसकीमुळे मानव बिनधास्त जगायला आतुर आण. माणसाचा विश्वास बसला. तो असाच राहू दे, मानव. माणसाच्या उपयोगी पडतो हेच खरे आहे.

शैक्षणिक नुकसान थोडेफार झाले असले तरी नवनवीन गोष्टी शिकण्याची वृत्ती त्याने जोपासली. त्याच हे समाजाला पुन्हा एकदा पटले. शिक्षक, डॉक्टर, नर्स पाहिजे हे समाजाच्या लक्षात आले.

दिवशी, रविवारी जनता संचारबंदी संपल्यानंतर पुन्हा मार्क क्षमता कमी झाली असल्याचा संदेशही भाजी मंडईत विक्री करताना आढळली. संदेश समाजमाध्यमातून पुण्यात पसरविण्यात पोपा टिकण्यास बाधा निर्माण होण्याची शक्यता अजून गुन्हा दाखल केला. हुताशनी पोर्णिमेच्या सत्र भागातून कोरोना व्हायरसचा नायनाट करण्यात काही जणांनी धन्यता मानली.

झाली, त्यातूनच अनेकांनी या कोरोनाचा झाले. या विषाणूने मानवी हानी अपरिमित होण्याचा कर्ता गेल्यामुळे परिवार अनाथ झाले. माणूस माणसाकडे संशयाने पाहू लागला. या विषाणूने केले. मानवी नाते संबंधात दरी ल संवाद जणू संपलाय असे वाटते. मानव स्वस्थ हरवेल. समाजाचे मानसिक संतुलन फट देखील उभे राहिल. आज जवळपास सर्व जण या सगळ्याचा परिणाम अर्थ व्यवस्थेवर त्या परिस्थितीला सामोरे कस जायचं याचा

दकणे थांबले, त्यामुळे विनाकारण होणारा अनेक उद्योग बंद असल्यामुळे नद्या शुद्ध झाली. पर्यावरण संतुलित होण्यास मदत झाली. थाला भेटला जणू ! डॉक्टर, नर्सस, पोलीस, दान मिळाले आहे. हे देवदूत रात्रदिवस या वाटत होते. या लोकांच्या प्रेमळ वागणुकीमुळे माणसातील माणुसकीचे दर्शन यामुळे होत आहे. या दिलासाच मिळाला म्हणायचा. आजही आहे या विषाणूमुळे माणसातील देवत्वावर मानवी प्रवृत्ती नष्ट होऊ दे. शेवटी माणूसच

विज्ञान वापरायला माणूस शिकला, अनेक लोकांचे समाजातील महत्त्व वादातीत आहे. यांच्या कामाला खरोखरच सलाम केला

निष्कर्ष:-

आपल्या जगण्यात सामान्यत्व जपणे ही माग असो. आपत्ती असो किंवा अगदी जिवलगंच्या आपल्या जीवन जगायला सुरुवात करायला हवी. आज एक तारीख सुरु झाले आहे.

कोरोना मात्र असा अभूतपूर्व रोग आहे कि ठरतोय. कोरोनामुळे झालेली आरोग्यहानी आणि त्या जोडीने जगाचे आणि विशेषतः आपल्या देशाचे करणेही अशक्य आहे. याचे कारण वर्ष होऊन गेले ते सुरू राहील या बद्दल कुणीही ठामपणे सांगू शकत नाही. त्यांना एक कालमर्यादा असते. इथे मात्र सगळंच उघड मोठी आपत्ती म्हणावे लागेल.

येथून पुढचे दिवस आपल्या वैयक्तिक विचार करावा लागेल. वायफळ खर्च देखील टाळा. सांभाळावे लागेल. आपल्या आरोग्यासाठी आपण पाहिजे.

संदर्भ:-

कोविड-१९ माहिती पुस्तिका
महाराष्ट्र शासन सार्वजनिक आरोग्य विभाग
मुख्यमंत्री सहायता निधी कोविड-१९ मराठी माहिती
विकिपीडिया
२० एप्रिल २०१९- दै. लोकमत
दै. सकाळ २०१९

मुलभूत प्रेरणा आहे. त्यामुळे कितीही मोठे संकट आघात असो, हे सर्व मागे टाकून पुन्हा सामान्य आपल्याला दिसतो तो म्हणजे या रोगावर आज

द वाळता, तो संपूर्ण जगावर परिणाम करणारा हानी यांची किमान मोजणी तरी कर्ता येईल. पण अपरिमित नुकसान होत आहे त्याची मोजदाद हे संकट संपलेले नाही, आणि पुढे किती काळ महापूर किंवा भुकंपानी कितीही हानी केली तरी दिसतय. म्हणूनच कोरोनाला आजवरची सर्वात

ये अतिशय काटकसरीने राहण्याच्या संबंधित ल. काटकसरीचे धोरण आपल्याला निश्चित पणोदार या भूमिकेतून प्रत्येक नागरिकाने वागले

Roesai

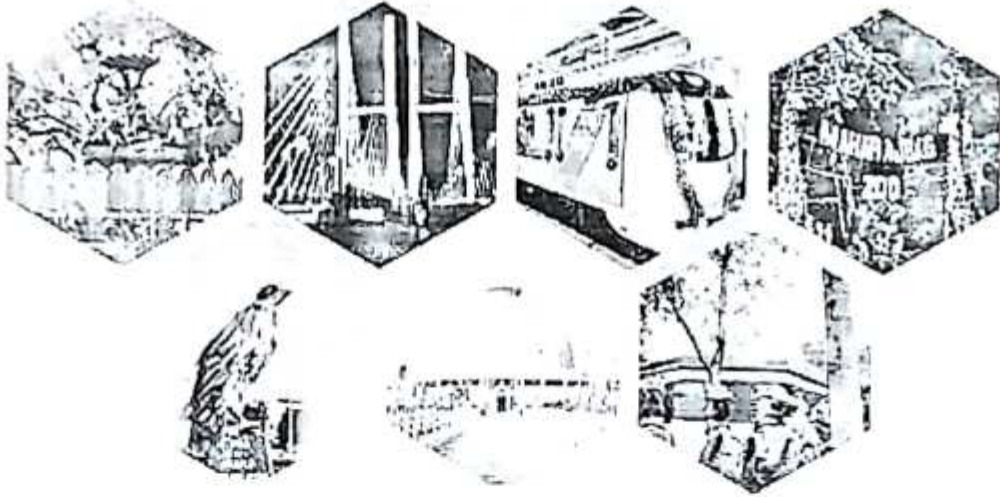
प्राचार्य

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय खारपाटण
मु. पां. खारपाटण, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग. ४१६७०३

आभासी पद्धतीने आयोजित एक दिवसीय
राष्ट्रीय चर्चासत्र

एकविसावे शतक
आणि
मराठी साहित्य

21-22

डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर

शेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर

प्रिन्सिपल अरुणराव कलौडे महाविद्यालय, नागपूर

स्व. अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

२०२१-२०२२

KNOWLEDGE RESONANCE

A HALF YEARLY PEER
REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating
Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

आभासी पद्धतीने आयोजित एक दिवसीय
राष्ट्रीय चर्चासत्र

एकविसावे शतक आणि मराठी साहित्य

दिनांक २५ ऑगस्ट २०२१

■ डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर

■ सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर

■ प्रिन्सिपल अरुणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर

■ स्व. अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe College

(Arts, Science & Ramchandra Mokhare College) Nagpur-440022

PLAGIARISM ALERT !

Contributors are advised to adhere to strict academic ethics with respect to acknowledgment of original ideas from others. The editors will not be responsible for any such lapse of the contributor. All submission should be original and must be accompanied by a declaration that it is an original work and has not been published anywhere else. It will be your sole responsibility for such lapses, if any. Neither editor, nor publisher will be responsible for it.

अनुक्रमणिका		
1.	एकविसाव्या शतकातील विस्थापितांचे प्रश्न आणि आदिवासी साहित्य डॉ. विशाखा संजय कांबळे	1
2.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य डॉ. विजया जितेंद्र राऊत	3
3.	नारबा: उध्वस्त ग्रागजीवनाचा लेखाजोखा मांडणारा आनंद यादवांचा एक द्रष्टा प्रतिनिधी प्रा. डॉ. प्रदीप राऊत	6
4.	एकविसाव्या शतकातील कादंबरी विश्व डॉ. सौ. शुभांगी परांजपे	9
5.	२१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य प्रा. रश्मी रमेश देसाई	13
6.	एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी विश्व कु. वैषाली रामचंद्र धापोडकर	17
7.	मराठीतील राजकीय कादंबरी डॉ. सोपानदेव पिसे	21
8.	जागतिकीकरण आणि आदिवासी मराठी साहित्य डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	24
9.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य प्रा. संख्या उदयमान शेंडे	27
10.	बदलत्या विश्वाचे मराठी साहित्य जगतावर झालेले परिणाम साधना सुखदेव जाधव	30
11.	धावत्या जगातले दुःख दाखविणारे नाटक: कधी ऐकशील कां रे ? प्रा. गणेश सांगोळकर	33
12.	एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह प्रा. डॉ. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे	36
13.	एकविसाव्या शतकातील जनसाहित्य प्रा. मुनेश्वर जमईवार	39
14.	नामदेव कोळी यांची कविता: काळोखाच्या कविता डॉ. गिरीश नारायणराव सपाटे	41
15.	21 व्या शतकातील मराठी आदिवासी कादंबरी प्रा. डॉ. बंडू चौधरी	46
16.	21 व्या शतकाला विकासोन्मुख करणारे भारतीय संविधान आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. अविनाश कृ. मेश्राम	49

२१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य

प्रा. रश्मी रमेश देसाई

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण

राजापूर, जि.- रत्नागिरी

प्रस्तावना :

२१ वे शतक आज माणसांसमोर अनेक नवी आव्हाने घेऊन उभे ठाकले आहे. नुकत्याच सरलेल्या २० व्या शतकाकडे दृष्टीक्षेप टाकता तर काय आढळते? चतुर मानवाने नेत्रदीपक प्रगती साधली आहे. आपल्या देशातल्या कुठल्याही कोप-यात राहणा-या माणसाला स्वतःची प्रगती साधण्याचा हक्क आहे. जन्मावर कर्म अवलंबून नाही तर कर्मावर त्याचे समाजातील स्थान अवलंबून आहे. २१ व्या शतकात भारतात संज्ञानक्षेत्रात खूप प्रगती व्हायला हवी. साहित्याच्या क्षेत्रात विचार करताना कादंबरीच्या विधात मागच्या दशकात अधिक वास्तविकता डोकावू लागली आहे. नवी शैली, नवी भाषा आणि नवी धाटणी या रूपात कादंबरी लेखन वाचकांच्या भेटीला येत आहे. ही स्वागतार्ह गोष्ट आहे. ज्यांनी सौंदर्यादी कविता लिहिली, त्यांनी पुढे वास्तववादी लिखाण केले आहे. हा बदल आश्वासक आणि आव्हानात्मक आहे. मराठी साहित्यातील कादंब-यांनी मराठी साहित्याला समृद्ध केले आहे. कादंबरी हा शब्द भारतात ७व्या शतकापासून आहे. कादंबरी हा साहित्यप्रकार इंग्रजी राजवटीपासून आहे. मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणून हरी केशवजी यांची इ.स. १८४९ साली आलेली "यात्रीरत्न" नावाची कादंबरी, पण मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून बाबा पदमनजी यांच्या "यमुनापर्यटन" कादंबरीचे नाव घेतले जाते. काळानुसार मराठी कादंब-यामध्ये अनेक बदल आले. समाजातील मुख्य घटना प्रकाशझोतात आणण्यासाठी "कादंबरी" लिहित्या जाऊ लागल्या. अभिव्यक्त होण्याचा कादंबरी हा एक मार्ग बनला.

साठोतरी कादंब-यांनी मराठी साहित्यात अनेक वेगळे विषय मांडले गेले. स्त्रीवादी साहित्याला या काळात चांगली प्रेरणा मिळाली आणि अनेक लेखिका मराठी साहित्याला मिळाल्या आणि एक समृद्ध असे स्त्रीवादी साहित्य मराठी साहित्यात जन्माला आले. मराठी साहित्याला अनेक लेखकांचे योगदान लाभले आहे या लेखकांचा विचार केला तर ही यादी कधीच न संपणारी आहे. मराठी मध्ये उत्तम आणि दर्जेदार अशी आत्मचरित्रे आहेत. ही आत्मचरित्रे

तुम्हांला आयुष्याकडे पाहण्याची एक वेगळीच दृष्टी देतील. तुम्ही कशापासून वाचनाची साहित्यामध्ये अशी अनेक पुस्तके आहेत. जी तुमचे आयुष्य बदलून टाकतात. तुमचा अनुभव समृद्ध करणारी पुस्तके अशी अनेक पुस्तके सांगता येतील. उदा. "मुंबई दिनांक" - अरुण साधू, रांडा-भाऊ पाध्ये माहीमची खाडी - मधु मंगेश कर्णिक इत्यादी. सध्याच्या काळात आपल्यावर माध्यमांचा सतत मारा होतो आहे. एकूणच वाचन कमी होत आहे. या पार्श्वभूमीवर मराठी माणसांना मराठी समाजाशी बदलत्या मराठी संस्कृतीशी नात भक्कम करण्यासाठी साहित्यप्रकार नक्कीच उपयोगी ठरतील. पण समृद्ध साहित्य निर्मिती व्हावी यासाठी कोणत्याच माध्यमातून प्रयत्न होताना दिसत नाही. महाराष्ट्रमध्ये उगम पावलेल्या वसलेल्या अनेक लोककला लयाला जातील अशी भीती वाटते आहे. आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या कमकुवत समाजाला जेव्हा शिक्षणाचा आधार नव्हता, तेव्हा या लोककला आपला आधार बनल्या. म्हणून या लोककला मराठी माणसाचा सांस्कृतिक ठेवा आहेत. महाराष्ट्रात मराठी समाजात होऊन गेलेले थोर संत, विचारवंत, प्रबोधनकार, सामाजिक शास्त्रज्ञ यांची दैदिप्यमान विचार संपदा, संशोधन, ज्ञानसाधना यांची आठवण सांगणार असे आज राज्यात एकही दर्जेदार संशोधन नाही.

सामाजिक संरचनेत फेरबदल घडविणारी प्रक्रिया मानवांचे रीतीरिवाज, आचार-विचार, संस्था, संघटना, जीवनपद्धती भोवतालचा परिसर, व्यक्ती व्यक्तीमधील वर्तन यामध्ये सतत बदल होत असतात. आदिम अवस्थेपासून ते सांप्रत काळापर्यंत मानवी समाजाच्या सर्व अवस्थांमध्ये सतत परिवर्तन झाल्याचे दिसते.

मेकायव्हर यांच्या मते सामाजिक संबंधातील परिवर्तनाला सामाजिक परिवर्तन म्हणता येईल. मुलभूत अर्थाने समाजरचनेतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ हॅरी जॉन्सन यांच्यामते हे परिवर्तन जैविक, सांस्कृतिक, आर्थिक, तांत्रिक आणि राजकीय क्षेत्रातही घडून येते. समाजातील कोणताही बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन नव्हे तर सामाजिक कृतीचे

व आंतरक्रियांचे आकृतिबंध, मूल्ये, सांस्कृतिक फलिते आणि प्रतिके या आविष्कारांसह होणाऱ्या बदलांना सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात. समाजाच्या, विविध भागांच्या परस्पर संघर्षांच्या स्वरूपात बदल झाला की समाजरचनेत परिवर्तन घडून येते. पर्यायाने सामाजिक परिवर्तन घडून येते.

भारतात राज्यशासन, व्यापार, शिक्षण, दळणवळण या गोष्टीत स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेली प्रगती ही भारतीय सामाजिक परिवर्तनाची गती आहे. समाजाचे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन परिवर्तनाची दिशा ठरविली जाते. परिवर्तन हे मानवी संस्कृतीचे अविभाज्य अंग आहे. मानव रानटी पाषाणयुगी अवस्थेतून विद्यमान प्रगत संस्कृतीपर्यंत वाटचाल करीत आला. निरनिराळ्या टप्प्याने विकसित होणे, हा मानवी समाजाचा एक गुणधर्मच आहे. हा विकास षडविण्याचे कार्य साहित्य करीत असते.

उद्दिष्टे

- साहित्य सामाजिक परिवर्तन करत असते.
- काळानुसार सामाजिक बदल कसा होत गेला याचा आढावा घेणे.
- विविध क्षेत्रातील बदल साहित्यामुळे घडून येतात.
- समाजातील महिलांच्या दर्जावर सामाजिक परिवर्तन घडत असते.
- बदल हि काळाची गरज आहे हे पटवून देणे.
- कालानुरूप समाजजीवन व मराठी साहित्य बदलत असते.

शासन धोरणे : अर्थ संकल्प

समाजात काळानुसार शैक्षणिक, तांत्रिक बदल होताना दिसून येतो. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून आपल्याला २०२०-२१ चा अर्थसंकल्प पाहता येईल. फेब्रुवारी २०२१ रोजी भारत सरकारचा देशाचा पहिला महिला कागद विरहित डिजिटल अर्थ संकल्प सादर करण्यात आला. केंद्रीय अर्थ आणि कंपनी व्यवहार मंत्री निर्मला सितारामन यांनी हा मांडला. या अर्थ संकल्पात आरोग्य आणि स्वच्छतेवर भर दिलेला आहे. कारण आजची कोवीड १९ ची जी परिस्थिती आहे तिने मानवी जीवन पूर्ण बदलून गेले आहे. समाजात आज लोक एकत्र वायला, एकमेकांकडे जायला घाबरू लागली आहेत. अशावेळी स्वच्छता राखणे व सामाजिक अंतर राखणे गरजेचे आहे. अशावेळी हा अर्थ संकल्प समाजाला एकप्रकारचा दिलासा देत आहे. कारण यामध्ये प्रतिबंधक रोगनिवारक आणि शारीरिक कल्याण या क्षेत्रांच्या मजबुतीकरणावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

महत्वाकांक्षी भारतासाठी सर्वांगीण विकास हे लक्ष्य ठेवले आहे. यातून सामाजिक विकासाची गती नक्कीच वाढेल. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी करोना व्हायरसमुळे निर्माण झालेल्या संकटावर मात करण्यासाठी "आत्मनिर्भर भारत अभियान"ची घोषणा केली. या अभियानासाठी भारताच्या जीडीपी टक्के रक्कम म्हणजे २० लाख कोटी रुपयांच्या पैकेजची त्यांनी घोषणा केली. आत्मनिर्भर भारत पाच खांब्यावर उभा असेल असे म्हणजे अर्थव्यवस्था एपायामृत सुविधा स्तंभजानाधारित व्यवस्था एआपली डेमोग्राफी आणि मागणी अशाप्रकारे संकटाचे संधीत रूपांतर करून शासनाकडून सामाजिक विकास साधला जातो हे खूपच आशावादी चित्र आहे.

समाजातील स्त्रियांचे स्थान :

घरात समाजात जर स्त्री जर सुखी असेल तर ते कुटुंब किंवा समाज सुखी असते. त्याचप्रमाणे समाजात स्त्रियांचा दर्जा उच्च असेल तर समाजाची सामाजिक प्रगतीस गती प्राप्त होते. कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना, पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे. विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे या प्रक्रियेला स्त्री-सक्षमीकरण असे म्हणतात.

स्त्रियांचे समाजातील योगदान:

पूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा आध्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो. हि नाण्याची एक बाजू झालीय पण हाच देश जगभर पुरुषप्रधान संस्कृतीसाठी हि प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले तर भारतात महिलांना आदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन कालापासून पूजनीय मानले गेलेले आहे. त्याच वेळी याच भारत देशात महिला घरात आणि समाजात बंधनामध्ये अडकून पडल्या आहेत. त्यांना दुस्यम स्थान दिले जाते. त्यांचे अधिकार व विकास यापासून त्यांना पूर्णपणे दूर केले जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्रीपुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. असे असतानासुद्धा निर्भया कांड किंवा कोपडी सारख्या अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशावेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न बिकट समस्या बनून उभ्या राहतात. त्यावर उपचार म्हणून समाजात महिलांना

स्वायत्तता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात करतोय पण याच वेळी आपल्या मनात प्रश्न उभा राहतोय खरंच भारतातील महिला अबला आहेत का? ज्या मुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहोत आणि खरंच महिलांचे सबलीकरण होते आहे का ?

मुळातच भारतीय महिला हि कधी अबला नव्हतीच. भारत हा नवदुर्गेची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाबरोबर एक स्त्री असते किंवा नुसता देशात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्री मुळे घडले आहेत. राजमाता जिजाऊ, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर तेरेसा, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, पी.टी. उषा आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे. प्रत्यक्षात महिलांमध्ये निसर्गाकडून काही देणग्या पुरुषापेक्षा जास्त आहेत. स्त्री सुजानशील आहे. कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे. जरी संविधानाने स्त्री-पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे आणि त्यामुळे ही शक्ती सहट व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. आपल्या देशाची अर्धी लोकसंख्या हि महिलांची आहे. या लोकसंख्येसाठी सरकार द्वारे मातृदिवस, महिला दिव, बालिका दिन, जननी सुरक्षा अभियान असे कार्यक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समाजात स्त्री शक्तीचे महत्त्व व अधिकार जागृत करण्याचे काम केले जाते. पण यासोबत महिलांचे अधिकार व मुल्ये यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्रीभ्रूण हत्या निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादीचा नाश कारणे गरजेचे आहे. त्याच बरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात सशक्त बनविणे हि समाजाची जबाबदारी आहे. अशा प्रकारे महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरुषांना हिणविणे नव्हे, तर फक्त महिलांनी त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म क्षमता, परंपरा यांच्यासह समानतेने वागविणे होय. असा विचारप्रवाह प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होईल. स्त्री शक्तीच्या रूपात असलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात सुराज्य

व स्वराज्य दिसेल. आणि फक्त अभियानापुरते कागदपत्री नाही, तर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल. त्यामुळे समाज परिवर्तन होण्यास मदतच होईल.

साहित्य क्षेत्रातील बदल :

प्राचीन काळात संतानी समाजात सामाजिक मुल्ये रुजवली त्यातून समाजात बदल होत गेला त्यामध्ये चक्रधर, ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, रामदास, गाडगेवावा इत्यादी अनेक नावे सांगता येतील. त्यानंतर अनेक समाजसुधारकांनी सामाजिक क्रांती घडवून आणली. त्यामध्ये राजाराम मोहन राय, महात्मा फुले, गांधीजी, आगरकर, शिवाजी महाराज, शाहू महाराज, बाबासाहेब आंबेडकर, नेहरू, इंदिरा गांधी अशी खूप नावे येतील ज्यांच्या विचारांतून समाजप्रबोधन घडून आले व सामाजिक बदलास एक प्रकारची चलना मिळाली. त्यानंतर अनेक लेखक, कवी, साहित्यिक यांनी साहित्याच्या माध्यमातून समाजाला जागृत करण्याचे कार्य केले. यामध्ये वि.स.खांडेकर, शिर्वाडकर, अत्रे, पु.ल.देशपांडे, साने गुरुजी, सावरकर, शिवाजी सावंत, शांता शेळके, विजया वाड, सानिया, विभावरी शिरूरकर, ताराबाई शिंदे अशी अनेक साहित्यिकांची नावे सांगता येतील.

आजचे मराठी साहित्यदेखील काळानुरूप बदलताना दिसत आहे. आजचे साहित्य हे नैतिक -अनैतिक असा विचार न करता समोर येणाऱ्या जगण्याला धीटपणे भिडते.ज्या सामाजिक पर्यावरणात लेखक वावरत असतोएजगत असतो त्या पर्यावरणाचा गुंता त्याला अस्वस्थ करीत असतो व ते वास्तव मांडून वाचकांकडून तो बदलाची अपेक्षा ठेवतो.त्यामुळेही सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यास एकप्रकारची चालना मिळते.साहित्य व समाज यांचा अन्योन्य असा संबंध आहे.

सारांश :

समाजात असलेल्या कला, साहित्य, चित्रपट किंवा कोणतेही इतर कला प्रकार घ्या, ते माणसाच्या भावविश्वाचा आरसा असतात. हे कलाप्रकार समाजाचे मन तयार करतात. समाजाचे संस्कार आणि शहानपण तपासत राहतात. आपला मराठी समाज जर सर्जनशील आणि विवेकी घडायचा अस वाटत असेल तर विविध कला आणि साहित्य याकडे विशेष लक्ष पुरवणे आपल्याला गरजेचे आहे.हे काम केवळ सरकारी अनुदान देऊन होणारे नाही.हा विचार प्रत्येक मराठी मनामध्ये रुजायला ह्या.तरच आपण विवेकी समाजाकडे वाटचाल करू शकू. मराठी साहित्य, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला, लोककला अशा अनेक

कलांमधून मराठी मनाचे चित्रण दिसते. ते सर्व कलाप्रकार आजपर्यंत महाराष्ट्राचे फुलवले, जोपासले आहेत. मराठी भाषेच्या ४० वोलीभाषा आहेत, या वोलीभाषा मधील साहित्य निर्मितीसाठी विशेष कार्यक्रम आखले गेले पाहिजेत. विविध क्षेत्रातील बदलांवर आधारित सामाजिक परिवर्तन होत असते. काळानुरूप बदलणे हा मानवी गुणधर्मच आहे. त्यामुळेच सामाजिक परिवर्तन होते. ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारे मानव आज प्रगती करत आहे. आज हिरक महोत्सवी वर्षात पदार्पण करताना हा आशावादी असा बदल मानवी प्रगतीसाठी देशाच्या प्रगतीसाठी खूप महत्वाचा आहे. आपलीही भारताचा नागरिक म्हणून या समाज परिवर्तनास हातभार लावणे ही एक सामाजिक जबाबदारी नक्कीच ठरते.

आपण एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, अगदी प्राचीन काळी लोक समुहाने राहत नव्हते तेव्हा त्यांच्या ही गोष्ट लक्षात आली की आपण समुहाने राहिल्याने आपली अनेक कामे सोपी व सहज होतात. समुहाने राहिल्याचे फायदे लक्षात आल्याने त्याकाळी लोक एकत्र रहायला लागले. त्यामुळे तर मानव समाजशील झाला. आज आपण बघितले तर मानवाला एकमेकांशिवाय अजिवात करमत नाही. समाजाचे पण एकमेकांशिवाय कोणतेच काम होत नाही हे लक्षात आल्यावर परस्परांचे सहकार्य घेऊन लोक एकमेकांची कामे करतात. त्यातून एकमेकांची कामे आनंदाने होतात. आणि हा आनंद घेण्यासाठी लोक एकत्र येतात. आज मानव प्राणी हा पूर्णतः समाजशील झालेला दिसतो. मानवाच्या ह्या समाजशील वृत्तीमुळेच सामाजिक परिवर्तनास चालना मिळत आहे. मानवाने एकमेकांची गरज लक्षात घेऊन, तो वागू लागल्यामुळे आज त्याचाच फायदा झालेला दिसतो. आज कितीतरी लोकांना कारखान्यात एकमेकांच्या सहकार्याने काम करावे लागते. त्यामुळे त्यांची कामे लवकर व व्यवस्थित होतात. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळे समाजाच्या प्रगतीस हातभार लागतो. त्यामुळेच देशाची आर्थिक प्रगती विना अडथळा पार पडते. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळेच देशाची प्रगती होते व पर्यायाने मानवही सुखी होतो. आज "एकमेका सहकार्य करू, अगचे धरू सुपंथ" ह्या वृत्तीने मानव आपल्याबरोबर समाजाची प्रगती साधताना दिसतो. आज मानवाला लक्षात आले आहे की समूह जीवन हे सुखी समाधानी असते. त्यामुळे मानव विविध कार्यक्रम एकत्र येऊन साजरे करताना दिसतो. एकत्र कार्यक्रमांची मजा ही

प्रगती त्याच्या बरोबर समाजासाठीही खूपच महत्वाची आहे. समाज व मानव हे नाते किती अतूट आहे हे येथे लक्षात येते.

आज जरी समाजात कोरोनाच्या भीतीचे वातावरण असले तरी या वातावरणातून मानव नक्कीच बाहेर पडेल व आपली सामाजिक प्रगती प्रगतीपथावर पोहचवेल. यात काहीच शंका नाही. कारण दर १०० वर्षांनी अशी परिस्थिती येते एखादी महामारी येते व मानव त्यातून प्रयत्नाने सहीसलामत बाहेर पडतो. आज कोरोना परिस्थिती विकट असली तरी मानवाने त्यावर मात करून संशोधनाने तस शोधून काढली आहे. त्यातून तो बाहेर पडत असताना आपल्याला दिसत आहे. आपण आशावादी दृष्टिकोनातून जगात राहिलो तर येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीचा सामना करू शकतो. कोणतीही परिस्थिती आली तरी मानवाने आपला आत्मविश्वास गमावता कामा नये. कारण हा आत्मविश्वासच मानवाला प्रगती पथावर घेऊन जातो. येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीला मानवाने धाडसाने सामोरे गेले पाहिजे तरच तो समाजाची सामाजिक प्रगती करू शकेल.

आज परिस्थितीने मानवाला एकमेकांपासून दूर केले असले, तरी तो एकमेकांशिवाय जगूच शकत नाही ही गोष्ट त्याच्या लक्षात आलेली आहे. त्यामुळे तर मानवप्राणी एकमेकांपासून दूर गेला तरी विज्ञानाच्या सहाय्याने एकमेकांशी संवाद साधताना दिसतो. एकमेकांच्या संपर्कात राहायला त्याला आवडते कारण मुळातच मानव हा समाजशील प्राणी आहे. मानव आज आपल्या सोबत समाजाची प्रगती लक्षात घेतो ही गोष्ट फार महत्वाची आहे कारण समाजाची प्रगती झाली तरच त्याची स्वतःची प्रगती होणार आहे. आज तो स्वतःच्या बुद्धीच्या जोरावर व तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने समाजाबरोबर आपली स्वतःची प्रगती करून घेत आहे हीच देशाच्या व समाजाच्या प्रगतीची फार मोठी गती आहे. चला तर मग आपणही या गतीमध्ये सामील होऊया व सामाजिक परिवर्तनास हातभार लावूया.

संदर्भ साहित्य :

- १) साहित्य-समाज संबंध- सरदार ग. बा .
- २) भारतीय व्यवस्था
- ३) इंटरनेट
- ४) अर्थसंकल्प